

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ – ΤΟΜΟΣ Ζ΄

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018-2019

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΙΟΝΙΟΣ ΛΟΓΟΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ – ΙΟΝΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ – ΤΟΜΟΣ Ζ΄

ΚΕΡΚΥΡΑ 2018-2019

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

*Κωνσταντίνος Αγγελάκος
Φωτεινή Βάκη
Μαρία Δαμηλάκου
Αθανάσιος Ευσταθίου
Χαράλαμπος Κουργιαντάκης*

Φιλολογική επιμέλεια:
Γεώργιος Τ. Τσερεβελάκης
tserevelakis1979@gmail.com

Εκτύπωση / Βιβλιοδεσία:
ΜΑΥΡΟΓΕΝΗΣ Α.Ε.
*Ανώνυμος Εταιρεία Γραφικών Τεχνών
Ολύμπου 3, Καλοχώρι, Θεσσαλονίκη
Τηλ.: 2310-700770, Fax: 2310-700767*

Εικόνα εξωφύλλου:
De Stadt Korfu; eertyts Korcyra in't Verschiet, Dapper 1688.
Χαλκογραφία της πόλης της Κέρκυρας,
Scrapbooks Φ 50, v.1, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.
Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών Αθήνας

ISSN: 1791-289X

© 2018-2019: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΙΟΝΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ
Ιωάννη Θεοτόκη 72, 491 00 Κέρκυρα
Τηλ.: 26610 87330, 87331

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΛΗΤΩ ΑΛΕΞΑΚΗ

Το ζήτημα της επιρροής και εκτίμησης του Σαίξπηρ στην ευρωπαϊκή επικράτεια: η περίπτωση της Ελλάδας μέσα από τη μετάφραση του Άμλετ από τον Ιάκωβο Πολυλά 7

ΦΩΤΕΙΝΗ ΒΑΚΗ

Ο Καντ για την επανάσταση 17

ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΡΕΝΗΣ

Κατά σχολήν. Η ανώτερη εκπαίδευση και ο ναός των Αγίων Αποστόλων στην Κωνσταντινούπολη: Μια νέα ανάγνωση και αξιολόγηση των δεδομένων 43

ΜΑΡΙΑ ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ

Αναζητώντας ίχνη ελλήνων μεταναστών στη Βόρειο Χιλή: τεκμήρια ελληνικής μετανάστευσης στους βιομηχανικούς οικισμούς του νίτρο (1900-1940) 79

ΑΝΘΟΦΙΛΗ ΚΑΛΛΕΡΓΗ

Φιλία και ποιητική στον Κάτουλλο 91

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Σ. ΚΟΥΡΓΙΑΝΤΑΚΗΣ

«Τοτέμ και ταμπού» στην Ιστορία 108

ΕΛΕΝΗ ΠΕΤΡΙΤΣΗ

Το καθεστώς της 4ης Αυγούστου: Η «εθνική αναγέννηση» και η επιτέλεση του αρχαίου δράματος 125

ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΩΑΚΕΙΜ

Δύο αφανή Διλήμματα Ασφάλειας, μία Παρεμποδιστική Πρόθεση και ένα απειλούμενο Δόγμα Αποτροπής στον Θουκυδίδη 159

ΒΑΪΟΣ ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ

Βιβλιοπαρουσίαση: A. Efstathiou and I. Karamanou (eds.) Homeric Receptions across Generic and Cultural Contexts, Trends in Classics Supplementary Volumes 37, Berlin-New York 2016, Walter De Gruyter, 502 σελίδες 213

Λητώ Αλεξάκη¹

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΡΡΟΗΣ ΚΑΙ ΕΚΤΙΜΗΣΗΣ ΤΟΥ
ΣΑΙΞΠΗΡ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΜΛΕΤ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΑΚΩΒΟ ΠΟΛΥΛΑ

Τις τελευταίες δεκαετίες η προσοχή των ερευνητών επικεντρώθηκε στο ζήτημα της επιρροής και συμβολής του Σαίξπηρ στη δημιουργία και καθιέρωση των εθνικών ευρωπαϊκών γλωσσών. Εμείς εδώ θα ασχοληθούμε με την περίπτωση της Ελληνικής στο πλαίσιο της σημερινής παγκοσμιοποιημένης πραγματικότητας, όπου οι σαιξπηρικές σπουδές προσανατολίζονται στη μελέτη του « Διεθνούς Σαίξπηρ », καθώς και στον ρόλο που διαδραμάτισαν οι μεταφράσεις του Αμλετ στη διαμόρφωση και εξέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας έπειτα από τέσσερεις αιώνες υποδούλωσης στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Θεωρούμε ότι η μεταφραστική πρόταση του Κερκυραίου λόγιου Ιάκωβου Πολυλά το 1889 συνιστά σοβαρή υποψηφιότητα για την ελληνική εκπροσώπηση. Εξάλλου, ο Ιάκωβος Πολυλάς δικαιωματικά μπορεί να θεωρηθεί πρωτοπόρος στην εμφάνιση του σαιξπηρισμού στην Ελλάδα, εφ' όσον υπήρξε ο πρώτος Έλληνας μεταφραστής που εξέδωσε δύο αυτοτελείς μεταφράσεις έργων του Σαίξπηρ. Πρόκειται για την *Τρικυμία* (Κέρκυρα ¹1855, ²1913) και τον *Αμλέτο* (Αθήνα ¹1889, ²2000 σε 750 αντίτυπα, ³2008 σε 1000 αντίτυπα).

Τα παραπάνω αναλύονται και αποδεικνύονται μέσω των μεταφρασιολογικών μοντέλων, έτσι όπως αυτά παρουσιάζονται από:

- τη θεωρία του πολυσυστήματος του Itamar Even-Zohar, 1978/2000/2010,
- την περιγραφική μεταφρασιολογική προσέγγιση του Gideon Toury, 1995,
- την πολυσυστηματική αντίληψη του André Lefevere και την έν-

1. Διδάκτωρ Μεταφρασιολογίας. Μεταδιδακτορική ερευνητριά, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ξένων Γλωσσών, Μετάφρασης και Διερμηνείας.

νοια της πατρωνίας, της ποιητικής και ιδεολογίας, 1992, καθώς επίσης και,

–την μεταφραστική στροφή στις πολιτιστικές σπουδές της Susan Bassnett, 1998.

Οι εν λόγω προσεγγίσεις επιλέχτηκαν επειδή αλληλοσυμπληρώνονται και δύνανται να μας παρουσιάσουν διαφορετικές προοπτικές, αναφορικά με το θέμα της θεατρικής μετάφρασης σε νεοελληνική γλώσσα. Μας προσφέρουν τη δυνατότητα να μελετήσουμε την ποιητική μετάφραση, τη λογοτεχνία και την ποίηση παράλληλα με τις κοινωνικές, ιστορικές και πολιτιστικές συνιστάμενες, καθώς επίσης και να τοποθετήσουμε τα μεταφράσματα εντός του πολιτιστικού, ιστορικού, πολιτικού και λογοτεχνικού συστήματος στο οποίο λειτουργούν. Η θεωρία του Πολυσυστήματος, συγκεκριμένα, μας απομακρύνει από τις αντιπαραθέσεις της δεκαετίας του 1960 και 1970, αναφορικά με το θέμα της ισοδυναμίας, και επιτρέπει την ύπαρξη παραλλαγών ανάλογα με το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει το μετάφρασμα. Η μεταφρασιολογική ανάλυση, βάσει αυτών των προσεγγίσεων, επιτρέπει να διαπιστώσουμε σε ποιο βαθμό συμβάλλουν τα μεταφράσματα στην εξέλιξη του πολιτισμού τους. Η πολιτιστική διάδραση που πραγματοποιείται δύναται να μελετηθεί εάν χρησιμοποιήσουμε τη μεταφραστική διαδικασία ως μέσο. Η σύγκριση μεταξύ πρωτοτύπου και μεταφράσματος επιτρέπει στον ερευνητή να εξετάσει σε συνθήκες εργαστηρίου τους περιορισμούς που αντιμετώπισε ο μεταφραστής τον δεδομένο χρόνο και τόπο, αλλά και τις στρατηγικές που υιοθέτησε προκειμένου να ξεπεράσει τους εν λόγω περιορισμούς. Ακόμη, η σύγκριση αυτή προσφέρει στον ερευνητή τη δυνατότητα να έχει μια συγχρονική εικόνα πολλών χαρακτηριστικών ενός πολιτισμού σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Με αυτόν τον τρόπο, είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι πέρα από τη μετάφραση της Βίβλου υπήρξαν και πολλά άλλα κείμενα τα οποία συνέβαλαν στην εξέλιξη των κοινωνιών και της Ιστορίας (Bassnett & Lefevere 1998: 6). Τα ερωτήματα που τίθενται είναι: Πώς γίνεται η επιλογή των κειμένων προς μετάφραση; Πώς αναπτύσσεται η διαδικασία της επανεγγραφής; Γιατί κάποια κείμενα μεταφράζονται και κάποια άλλα όχι; Πώς χρησιμοποιούνται οι τεχνικές της μετάφρασης στην υπηρεσία δεδομένης ατζέντας; Οι μεταφραστές δημιουργούν πολιτισμό και συμβάλλουν σημαντικά στο πολιτιστικό κεφάλαιο του

πολιτισμού τους. Πολλοί από αυτούς, όπως ο Ιάκωβος Πολυλάς, είναι μέρος μίας εθνικής, γλωσσικής και πολιτιστικής πολιτικής, η οποία αποκτά ιδιαίτερη ισχύ, όταν σχεδιάζεται από πάτρωνες, όπως ο Διονύσιος Σολωμός.

Ουσιαστικά αυτό που επιχειρούμε είναι να αναδειξουμε την μεταφρασιολογική προσέγγιση του Άμλετ (1889) από τον Κερκυραίο λόγιο Ιάκωβο Πολυλά (1825-1896) και να τονίσουμε την προσπάθειά του να δημιουργήσει και να καθιερώσει ένα πολιτιστικό ρεπερτόριο, και ένα πολιτιστικό κεφάλαιο, άξιων να συγκριθούν με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά. Θέλουμε να τονίσουμε εξ αρχής ότι ο Πολυλάς επέλεξε συνειδητά να μεταφράσει Σαιξπηρ επειδή γνώριζε ότι το ίδιο είχε κάνει ολόκληρος ο μορφωμένος κόσμος προκειμένου να καθιερωθούν οι εθνικές γλώσσες. Ήθελε να αποδείξει ότι η νεοελληνική γλώσσα ήταν σε θέση να αποδώσει ένα από τα δυσκολότερα προβλήματα που θα μπορούσε να αντιμετωπίσει η δυναμική οποιασδήποτε γλώσσας: την έμμετρη απόδοση του σαιξπηρικού *Αμλέτου*. Παράλληλα, ο Πολυλάς ήταν ένας από εκείνους τους εκπροσώπους της Επτανησιακής Σχολής, ο οποίος είχε αντιληφθεί ότι η Ελλάδα δεν χρειαζόταν μόνο στρατεύματα για να υπερασπιστεί την εθνική της κυριαρχία, αλλά και ισχυρή εθνική ταυτότητα και κοινωνική συνοχή. Ο τρόπος να θωρακιστούν αυτά ήταν μονόδρομος: μία ισχυρή, ενιαία και καθολικά αποδεκτή νεοελληνική εθνική γλώσσα, η οποία θα ήταν σε θέση να εκφράσει το σύνολο της ελληνικής ψυχής και να ενσωματώσει το μορφικό και λειτουργικό παρόν της, το διανοητικό, ψυχικό και αισθητικό δυναμισμό της ελληνικής γλωσσικής παράδοσης ως όλον. Ο πολυλαϊκός *Αμλέτος* συνιστά σημαντικό και προδρομικό κείμενο όσον αφορά στην γλωσσική ευσυνειδησία της νεοελληνικής κοινωνίας. Ο Ιάκωβος Πολυλάς επιχείρησε μέσα από τη μετάφραση των σαιξπηρικών έργων να δημιουργήσει τη γλωσσική μέση οδό κατά τις επιταγές του Διονυσίου Σολωμού *in modo misto genuino*. Ας μην ξεχνάμε ότι η εποχή του Πολυλά ταλανίζονταν από γλωσσικό εμφύλιο, ο οποίος ευθυνόταν για το γλωσσικό χάσμα ανάμεσα στους λόγιους και τον απλό λαό. Ο Πολυλάς με τον *Αμλέτο* (αυτό το μετάφρασμα το γεμάτο ζωή και αλήθεια) ενεργούσε με τρόπο ώστε να γεφυρώσει το εν λόγω χάσμα και ήταν πεπεισμένος ότι η λύση που πρότεινε μέσω του *Αμλέτου* μπορούσε να απαλλάξει τους Έλληνες από τη γλωσσική σύγχυση και να επιβάλλει μια τάξη σε αυτή τη χαώδη κατάσταση που είχε

προκληθεί από την πολύχρονη εργασία των αθηναϊκών κύκλων (Καλοσγούρος 1996: 25-28). Ο Πολυλάς λειτούργησε ως ηγέτης στήριξης του εξευγενισμένου δημοτικισμού και ως απόστολος της γλωσσικής μεταρρύθμισης και φιλολογικής αναγέννησης στη νεώτερη Ελλάδα.

Αν θελήσουμε να εντοπίσουμε τις επιρροές που δέχτηκε ο Πολυλάς, θα οδηγηθούμε στον Διονύσιο Σολωμό και τον W. von Humboldt. Το παράδειγμα και οι οδηγίες του Σολωμού οδήγησαν τον Πολυλά στη δημιουργία της γλώσσας του μέλλοντος, την αληθινή εθνική γλώσσα, η οποία θα μπορούσε να συνταιριάσει την αρχαία ελληνική πλαστικότητα και διαφάνεια με την ρομαντική και χριστιανική τέχνη, την συναισθηματική ένταση με το επικό μεγαλείο. Ο ενθουσιασμός του Πολυλά για τον Σαίξπηρ συνδεόταν άμεσα με το πρόγραμμα επιβολής της δημοτικής γλώσσας που είχε ξεκινήσει ο Σολωμός. Ο Πολυλάς ήταν εκείνος που κατάφερε να μιμηθεί και να εκλαϊκεύσει τον λόγο του δασκάλου του, με μοναδικό του έναυσμα λίγους στίχους από την Σ ραψωδία της *Ιλιάδας* και *Το Τραγούδι της Δεσδαιμόνας του Οθέλλου* μεταφρασμένα από τον Σολωμό. Η μέθοδος του Πολυλά, η μικτή, αλλά νόμιμη, τού επέτρεψε να συλλέξει ετερόκλητα στοιχεία, να ανθολογήσει τα καλλιεργήσιμα και συμβατά υλικά τους και να αποφύγει οτιδήποτε θα οδηγούσε στην απόρριψή τους ως ξένου οργανισμού.

Ο Πολυλάς ασπάζεται τις ίδιες θεωρίες περί μετάφρασης με τον W. von Humboldt (1767-1853), δεδομένου ότι και οι δύο υποστηρίζουν ότι η μετάφραση είναι ένα σύστημα πνευματικών και κοινωνικών παραγόντων που παράγουν πολιτιστικά προϊόντα και μεταγγίζουν μια δεδομένη κουλτούρα από το ένα γλωσσοκοινωνικό σύμπαν σε ένα άλλο. Παράλληλα, Humboldt και Πολυλάς συμφωνούν ότι ο ουσιαστικός χαρακτήρας της γλώσσας δεν είναι οι καταληκτικοί τύποι και το λεκτικό, αλλά η σύνταξη, ήτοι ο εσωτερικός οργανισμός και η βαθεία δομή της γλώσσας. Η σύνταξη είναι ακριβώς αυτή που εκφράζει τον ενδιάθετο λόγο και το πνεύμα του έθνους. Σε κάθε γλώσσα υπάρχει ένας αισθητός κόσμος που μορφώνεται διαφορετικά και διαθέτει ειδική εσωτερική οργάνωση του λεξιλογίου και ειδικές συντακτικές δομές. Συνεπακόλουθα, παρατηρούμε ότι το θεωρητικό οικοδόμημα των πολυλαϊκών μεταφράσεων, και δη ο σολωμικός μέσος όρος του *Αμλέτου*, βασίζεται στον γλωσσικό ξενισμό, αυτό που ο Humboldt πρώτος αναγνώρισε ως βασικό χαρακτηριστικό της γλώσσας: ότι δηλαδή η γλώσσα δύναται

να εντάξει το άτομο σε μία οικεία και αναγνωρίσιμη παράδοση, αλλά ταυτόχρονα μπορεί και να το αποξενώσει (Αλεξάκη 2015: 135-143).

Επιστρέφοντας λοιπόν στην πρώτη έκδοση του Αμλέτου, σημειώνουμε ότι αυτή πραγματοποιήθηκε το 1889 από το τυπογραφείο των Αδελφών Περρή με έδρα την Αθήνα και τίτλο: *Αμλέτος Τραγωδία Σαικσπέιρου, Έμμετρος Μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά με Προλεγόμενα και Κριτικός Σημειώσεις*. Από τον τίτλο προαναγγέλλεται ότι η μετάφραση έχει αποδοθεί έμμετρα, και συγκεκριμένα σε ιαμβικό δεκατρισύλλαβο στίχο. Το μέτρο αυτό, το οποίο ουσιαστικά εισήγαγε ο Πολυλάς πρώτος στη νεοελληνική ποίηση, καθιστά το έργο ξεχωριστό διαφοροποιώντας το από όλα τα άλλα μεταφράσματα. Στη συνέχεια στεκόμαστε στα Προλεγόμενα, τα οποία αποτελούνται από το Προοίμιον (με ημερομηνία 15 Ιουνίου 1889), και την Μελέτη εις τον Αμλέτον (πρόκειται για μία βαθειά κριτική θεώρηση του έργου από τον ίδιο τον Πολυλά, η οποία συνιστά θεμελιώδη μελέτη για την ελληνική μεταφρασσιολογική πραγματικότητα). Ακολουθεί το μετάφρασμα, οι σημειώσεις του μεταφραστή, ο μύθος του Αμλέτου και τέλος τα αποσπάσματα κριτικών σχετικά με τον μύθο του Δανού βασιλόπαιδος. Αυτά τα πλούσια και επιμελημένα μετακείμενα φανερώνουν τη διεισδυτικότητα του μεταφραστή, όσον αφορά στην ψυχολογική και φιλολογική ανάλυση του έργου. Μας παρέχουν πληροφορίες για το μετάφρασμα, όπως τη γλώσσα, το μέτρο, τις μεταφραστικές μεθόδους, αλλά και για τις απόψεις των κριτικών της εποχής σε μία προσπάθεια να γίνει το έργο όσο το δυνατόν πιο κατανοητό στον αναγνώστη και να λειτουργήσουν τα μετακείμενα αυτά ως αναγνωστική πυξίδα. Αναμφίβολα, εάν συνδυαστούν με τα Προλεγόμενα του σολωμικού έργου, κατατάσσουν τον Πολυλά στην κορυφαία θέση της νεοελληνικής κριτικής. Η πρόθεση του Κερκυραίου μεταφραστή ήταν να περιβάλλει την έμμετρη μετάφραση με πλούσια και επιμελημένα μετακείμενα, δημιουργώντας με αυτόν τον τρόπο «μία από τις αρτιότερες και στοχαστικότερες λογοτεχνικές μεταφράσεις που πραγματοποίησε ποτέ Έλληνας λογοτέχνης». Θέλουμε, λοιπόν, να εστιάσουμε στην εκδοτική πρόταση του Πολυλά και να επισημάνουμε τη συνθετική και, όχι μόνο, φιλολογική-μεταφραστική θεώρησή του, με την ελπίδα να καταδείξουμε, ειδικότερα για την Μελέτην εις τον Αμλέτο, ότι πρόκειται για σημαντικότατο κείμενο της νεοελληνικής κριτικής του 19ου αιώνα. Να σημειώσουμε ότι από εκεί,

αλλά και από τις «Κριτικές Παρατηρήσεις περί της μεταφράσεως του *Αμλέτου*» του Γεωργίου Καλοσγούρου, διαμορφώθηκε η κριτική συνείδηση του Παλαμά και της γενιάς του, όπως επίσης καταξιώθηκε και το έργο του Σολωμού (Καψάλης 1998: 26-27).

Εμείς, βάσει του τρόπου με τον οποίο προσεγγίζει το προς μετάφραση κείμενο, θα τολμήσουμε να αποδώσουμε στον Πολυλά ακόμη ένα τίτλο, εκείνον του θεμελιωτή των μεταφραστικών σπουδών στην Ελλάδα, γιατί θεωρούμε ότι αφενός τα εν λόγω μετακείμενα και αφετέρου το γλωσσικό του σύστημα και η έμμετρη απόδοση είναι σημαντικά για την καλύτερη κατανόηση του σαιξπηρικού δράματος και για τη στάση που κρατά ο μεταφραστής απέναντι σε αυτό. Η δομή αυτού του τόμου συνιστά ίσως τη μοναδική ολοκληρωμένη παρουσίαση σαιξπηρικού έργου στην Ελληνική, δεδομένου ότι καμία άλλη μετάφραση της εποχής του Πολυλά, αλλά και όλων των μεταγενέστερων, δεν πλαισιώνεται από παρόμοια μετακείμενα, τα οποία καθιστούν ακόμη και τον μη προϋδρασμένο αναγνώστη ικανό να αποκτήσει μια σφαιρική εικόνα του φιλολογικού και φιλοσοφικού καταστασιακού περιβάλλοντος κατά την πραγματοποίηση του μεταφράσματος.

Είναι σημαντικό για όποιον καταπιάνεται με τη μετάφραση να συνειδητοποιήσει ότι το να μεταφράζει κανείς Σαίξπηρ, σημαίνει να λαμβάνει υπόψιν και να αποδίδει τα γλωσσικά, πολιτιστικά και ιστορικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, ξεκινώντας ένα διάλογο μεταξύ δύο διαφορετικών όψεων του κόσμου, δύο συστημάτων αντίληψης, δύο πολιτιστικών και ιστορικών περιόδων, καθώς και δύο υπαρξιακών και γλωσσικών συνειδήσεων: του συγγραφέα και του μεταφραστή. Μέσω της μετάφρασης τα έργα του Βάρδου εισάγονται σε νέους γλωσσικούς κώδικες και κόσμους. Πράγματι, κατά την επανεγγραφή των σαιξπηρικών κειμένων ο μεταφραστής απολαμβάνει μία ιδιαίζουσα υπεροχή, εκείνη της ανάλυσης των εννοιολογικών γνωρισμάτων του κειμένου. Το αποτέλεσμα της εν λόγω ανάλυσης είναι η αποκάλυψη σχεδόν ισοδύναμων συμβόλων στη γλώσσα του μεταφραστή, αλλά και η διελεύκανση πολύπλοκων σημείων μέσα στο κείμενο που είχαν εγείρει αμφιβολίες (Serpieri στο Hoenselaars 2004: 167-254). Να θυμίσουμε ότι ο Πολυλάς δεν προσεγγίζει τον *Αμλέτο* αθώα και ουδέτερα, και οι μεταφραστικές του επιλογές δεν περιορίζονται στην προσωπική του αυθαιρεσία και την ατομική του ιδιοσυγκρασία. Ο *Αμλέτος* είναι ηθικός αγώνας

που σκοπό έχει τη δημιουργία της νεοελληνικής γλώσσας μέσω της σύστασης ενός εθνικού ρεπερτορίου. Ο άξονας των επιλογών του κινείται γύρω από συγκεκριμένο προγραμματικό σχέδιο και η κατανόηση του κειμένου δεν είναι γραμμική, αλλά κυκλική. Ο τρόπος που μεταφράζει αντανακλά τη δυτική του παιδεία και το όνειρο για μία εθνική γλώσσα, η οποία θα μιλάει ανεξαιρέτως στις καρδιές όλων των Ελλήνων.

Στη μετάφραση του πολυλαϊκού *Αμλέτου* παρατηρούμε, κατά τη μεταφρασιολογική μας μελέτη, ότι υπάρχουν σαφώς σολωμικές επιρροές, αλλά όχι μόνο. Εντοπίζουμε, ακόμη, επιρροές από τη Βίβλο, τα Δημοτικά Τραγούδια, τις Παροιμίες του απλού λαού, όπως ακόμη αναφορές στα Ομηρικά Έπη, τον Κοραή, τον Πετράρχη, τον Οβίδιο, τον Βιργίλιο, τον Αλέξιο τον Κομνηνό, αλλά και τους Αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, όπως τον Ηρόδοτο. Μας καταπλήσσει ο άμεσος και σύγχρονος λόγος του, γεγονός που μας οδηγεί στην πεποίθηση ότι το έργο μεταφράστηκε για να ανέβει στην σκηνή παρά την άποψη άλλων ερευνητών ότι κάτι τέτοιο θα ήταν αδύνατο, λόγω του άτμητου στίχου και τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζαν οι ηθοποιοί να απαγγείλουν και να αποδώσουν τον δεκατρισύλλαβο στίχο. Αντιθέτως, η γνώμη μας είναι ότι ο πολυλαϊκός άτμητος δεκατρισύλλαβος στίχος βοηθά στην απόδοση όλων των εκφάνσεων του έργου πάνω στη σκηνή². Επιπρόσθετα, θέλουμε να επαναλάβουμε το γεγονός ότι βασικός στόχος του Πολυλά ήταν ο αναβιβασμός της γλώσσας μέσω της εκλογής της κατάλληλης ύλης αλλά και της τεχνικής της διαμόρφωσης, και όχι μέσω της αυθαίρετης τροπολογίας των καταληκτικών και συντακτικών αυτών τύπων. Η σύγκριση των μεταφρασμάτων μάς οδηγεί σε σημαντικά συμπεράσματα, όπως ότι ο Κερκυραίος μεταφραστής με τη βοήθεια της διαπλαστικής του δύναμης καθιστά τη γλώσσα του *Αμλέτου* όργανο έκφρασης υψηλών εννοιών, έντονων συναισθημάτων και δυνατών παθών· επιτυγχάνεται αναβιβασμός της γλώσσας στη σφαίρα του πνεύματος και δημιουρ-

2. Η πεποίθησή μας τεκμηριώθηκε με τον πλέον πανηγυρικό τρόπο έπειτα από την ανακάλυψη των χειρόγραφων σημειώσεων του Ιάκωβου Πολυλά 130 χρόνια από την έκδοση του *Αμλέτου*. Στις 100 και πλέον χειρόγραφες σημειώσεις επί του μεταφράσματος, υπάρχουν 8 σκηνοθετικές οδηγίες, οι οποίες δίνουν μια άλλη διάσταση στο κείμενο και φανερώνουν την εμπεριστατωμένη άποψη του Πολυλά για τον τρόπο που ήθελε να ανέβει το έργο στη σκηνή. (Αλεξάκη, Λ., *Οι ανέκδοτες σκηνοθετικές οδηγίες του Ιάκωβου Πολυλά για τον Αμλέτο, 1889 και η κριτική της μεταφράσματος από τον J. C. Blackie, 1891*), εκδόσεις Σαΐτης, Αθήνα, 2020.

γείται μια αυτομόρφωτη γλώσσα που αναπτύσσεται οργανικά και όχι μηχανικά, δηλαδή ότι δύναται να αναλυθεί σε επιμέρους στοιχεία, η οποία αναβιώνει ταυτόχρονα την αρχαία γλώσσα. Υποτάσσεται η ύλη με μία εκπληκτική αρμονία, δεδομένου ότι οι λέξεις αποκτούν σημασίες πρωτόγνωρες και συντάσσονται σε καινοτόμα συντακτικά σχήματα. Οι μεταθέσεις, οι αποκοπές, ακόμη και οι λεξιλογικοί συνδυασμοί μεταξύ αρχαίων, λόγιων και δημοτικών λέξεων εξευγενίστηκαν και καλλιεργήθηκαν με γνώμονα την αληθινή ουσία της γλώσσας. Παρατηρείται πρόταξη της δημοτικής, εμπλουτισμένη με λόγια και παραδοσιακά στοιχεία, ενώ παράλληλα παρατηρείται διάκριση του υγιούς λαϊκού από το μορφωτικά ασθενές, της νεκρής λογιότητας από την αναγκαία σύνθετη εννοιολογία, και σύνδεση της Δημοτικής με την ευρωπαϊκή παιδεία. Το γλωσσικό σύστημα του πολυλαϊκού Αμλέτου ήταν σε θέση να απαλλάξει τους Έλληνες από τη γλωσσική σύγχυση και να επιβληθεί μια τάξη σε αυτή τη χαώδη κατάσταση που είχε παγιωθεί από την πολύχρονη εργασία των αθηναϊκών κύκλων. Μας εκπλήσσει πόσο σύγχρονη ακούγεται σήμερα η γλώσσα του πολυλαϊκού Αμλέτου και πόσο κοντά βρίσκεται στη σύγχρονη ελληνική. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει με τα υπόλοιπα μεταφράσματα της εποχής του. Οι γενικότερες διαπιστώσεις μας είναι ότι στο πολυλαϊκό μετάφρασμα δεν παρατηρούνται παραλείψεις, ούτε μετατάξεις. Ο Κερκυραίος μεταφραστής απέδωσε το πρωτότυπο με ευλάβεια, διατηρώντας το επίπεδο του ύφους και ακολουθώντας τον Βάρδο πιστά, με τη μεταφρασιολογική έννοια του όρου. Με όλα τα γλωσσικά μέσα που χρησιμοποίησε ο Πολυλάς παράχθηκε ένα κατασκευάσμα, το οποίο είναι και δεν είναι το κοινό καθομιλούμενο ιδίωμα της εποχής, ή είναι τέτοιο μόνο για τους μη εισδύοντες στα μυστήρια της Τέχνης, ή μάλλον είναι το άνθος που ανυψώθηκε στην αληθινή του θέση μέσω της βάπτισης, όπως έλεγε και ο Σολωμός, στη διπλή κολυμβήθρα του αισθήματος και της φαντασίας, μέσω της επιτυχημένης συγκέντρωσης παλαιότερων στοιχείων που δεν παραμορφώνουν την εσωτερική του φύση. Πρόκειται, φυσικά, για τεχνικό κατασκευάσμα, τόσο όσο είναι και η γλώσσα του Ομήρου, του Αισχύλου και του Σοφοκλή (Καλοσγούρος 1996: 22).

Η απάντησή μας στο ερώτημα –τί είναι αυτό που διαφοροποιεί την πολυλαϊκή μετάφραση από όλες τις άλλες και τί είναι αυτό που κάνει τόσο διαρκή την επίδρασή της– είναι η άρνησή της να παραμένει

προσκολλημένη στην εποχή της. Η πολυλαϊκή μετάφραση μάς επιτρέπει να δούμε τον κόσμο του Πολυλά από τη σκοπιά ενός κόσμου που οι άνθρωποι αγωνίζονται ακόμα να δημιουργήσουν και να υποστηρίξουν τη γλώσσα τους. Το δώρο του Πολυλά στην εποχή μας είναι η δυνατότητα να δούμε το γλωσσικό παρελθόν, το οποίο ευθύνεται για τη διαμόρφωση του γλωσσικού μας παρόντος.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλεξάκη Λ. (2020) *Οι ανέκδοτες σκηνοθετικές οδηγίες του Ιάκωβου Πολυλά για τον Αμλέτο, (1889) και η κριτική της μεταφράσματος από τον J. C. Blackie, (1891), εκδόσεις Σαΐτης, Αθήνα.*
- Αλεξάκη Λ. (2015). *Η μεταφρασιολογική προσέγγιση της τραγωδίας Αμλετ του Ουίλλιαμ Σαίξπηρ με βάση τη νεοελληνική μετάφραση του Ιακώβου Πολυλά.* Δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο.
- Bassnett S. & Lefevere A. (1998). *Constructing cultures, essays on literary translation.* Topics in Translation 11. Multilingual matters. Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney, Johannesburg.
- Even-Zohar I. (1978). *Papers in historical poetics.* Papers on poetics and semiotics 8. The Porter Institute for Poetics and Semiotics. Tel Aviv University.
- Even-Zohar I. (1978/2000). *The position of translated literature within the literary polysystem.* In Venuti L. (2000). (επιμ.). *The translation studies reader.* London and New York: Routledge.
- Even-Zohar I. (2005). *Polysystem theory* (revised). In Even-Zohar I. (2005/2010). *Papers in culture research.* Tel Aviv: Chair of Semiotics (Temporary electronic book).
- Hoenselaars T. (1st2004, 2nd2012). *Shakespeare and the language of translation.* London: The Arden Shakespeare.
- Καλοσγούρος Γ. (1986). *Κριτικά Κείμενα.* (επιμ. Δαφνής Κ.). Κέρκυρα: Κερκυραϊκά Χρονικά – τ. XXVIII.
- Καψάλης Δ. (1998). *Τα μέτρα και τα σταθμά: δοκίμια για τη λυρική ποίηση.* Αθήνα: Άγρας.

- Lefevere A. (1992a). *Translation, rewriting and the manipulation of literary fame*. London and New York: Routledge.
- Lefevere A. (1992b). *Translation/history/culture, a sourcebook*. London and New York: Routledge.
- Lefevere A. (1992c). *Translating literature, practice and theory in a comparative literature context*. New York: The Modern Language Association of America.
- Shakespeare W. (1982, 2003). *Hamlet*. London: The Arden Edition of the Works of William Shakespeare, edited by Harold Jenkins.
- Σαΐξπηρ Ο. (1889). *Αμλέτος, Τραγωδία Σαιξπήρου, Έμμετρος μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις*. Αθήνα: τυπογραφείο αδελφών ΠΕΡΡΗ.
- Σαΐξπηρ Ο. (2000, 2008). *Αμλέτος, τραγωδία Σαικσπέιρου, έμμετρος μετάφρασις Ιακώβου Πολυλά με προλεγόμενα και κριτικές σημειώσεις*. Αθήνα: τυπογραφείο αδελφών Δάρρα, Ιδεόγραμμα.
- Toury G. (1995). *Descriptive translation studies and beyond*, Tel Aviv University. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Ο ΚΑΝΤ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ

I.

Ο Heinrich Heine παραλλήλιζε την Κριτική του Καθαρού Λόγου του I. Kant με την Γαλλική Επανάσταση. Η επανάσταση στο πεδίο της θεωρίας που γέννησε η πρώτη ήταν εξίσου σημαντική με την «εγκάρσια τομή» στο σώμα της Ιστορίας που επέφερε η τελευταία. Αν ο Ροβεσπιέρος, σύμφωνα με τον Heine, προκάλεσε τον βασιλιά, ο Καντ προκάλεσε τον Θεό.² Είναι επιπλέον γνωστή η μάλλον ειρωνική παράφραση του παραπάνω παραλληλισμού του Heine από τον Karl Marx, κατά την οποία, η φιλοσοφία του Καντ «θα πρέπει να θεωρείται ως η γερμανική θεωρία της Γαλλικής Επανάστασης».³ Ο διάλογος του Καντ με την Γαλλική Επανάσταση ωστόσο δεν εξαντλείται απλώς στην Κοπερνίκειο στροφή στην γνωσιοθεωρία και στον νομοθετούντα πρακτικό Λόγο στην ηθική φιλοσοφία, αμφότεροι διατυπωμένοι υπό το πρίσμα της έννοιας της ελευθερίας, αλλά κυρίως στην γένεση μιας πολιτικής φιλοσοφίας, όπως την προσδιόριζε ο Leo Strauss αναφερόμενος στην αρχαία Ελλάδα: ως μιας πολιτικής πραγματείας της φιλοσοφίας και όχι απλώς μιας φιλοσοφικής πραγματείας της πολιτικής, ως το εγχείρημα υπεράσπισης της φιλοσοφίας ενώπιον του δικαστηρίου της πολιτικής κοινότητας».⁴ Σε αντίθεση με την ευρέως διαδεδομένη άποψη, σύμφωνα με την οποία τα ανάλεκτα ή ενίοτε τα σπαράγματα που ενδύεται ο φιλοσοφικός λόγος της πολιτικής στον Καντ δεν καθιστούν δυνατή την ύπαρξη μιας ολοκληρωμένης και διακριτής πολιτικής φιλοσοφίας, το παρόν άρθρο θα αποπειραθεί να δείξει ότι η ώσμωση

1. Επίκουρη Καθηγήτρια Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Ιστορίας.

2. Heinrich Heine, *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*, στο *Saemtliche Schriften*, Muenchen, Piper, 1971, 3: σ. 594-596.

3. Καρλ Μαρξ, «Το Φιλοσοφικό Μανιφέστο της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου» [1842], στο *Karl Marx*, κείμενα από τη δεκαετία του 1840: Μια Ανθολογία, επιλογή-επιμέλεια-μετάφραση, Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα, ΚΨΜ, 2014, σ. 100.

4. Leo Strauss, *What is Political Philosophy and Other Studies*, Chicago, The University of Chicago Press [1959], 1988, σ. 93-94.

του Καντ και της Γαλλικής Επανάστασης έδωσε σάρκα και οστά σε μια πολιτική φιλοσοφία έμπληη νεωτερικών προβληματοθεσιών ή σε μια –έστω εν σπέρματι– κριτική του πολιτικού λόγου.⁵ Με τα λόγια της Hannah Arendt: «Η Γαλλική Επανάσταση τον ξύπνησε [ενν. τον Καντ]... από τον πολιτικό του ύπνο (όπως ο Hume τον ξύπνησε στη νύχτα του από τον δογματικό του ύπνο) και ο Rousseau, στην ωριμότητά του, τον αφύπνισε από τον ηθικό του ύπνο».⁶

Η περιδιάβαση, ωστόσο, στα πολιτικά του κείμενα και στη Φιλοσοφία του Δικαίου του Καντ, δημιουργεί εύλογα ερωτήματα: Πώς συμβαδίζει η άνευ όρων, απεριφραστη καταδίκη του Καντ κάθε αντίστασης «εναντίον της υπέρτατης νομοθετικής εξουσίας», κάθε εξέγερσης «για ν' αφεθεί να εκδηλωθεί έμπρακτα η δυσαρέσκεια των υπηκόων», κάθε επανάστασης «που ξεσπά σε ανταρσία» ως «το πιο μεγάλο και το πιο αξιοτιμώρητο έγκλημα μέσα στην κοινότητα γιατί καταστρέφει τα θεμέλιά της»,⁷ ακόμη και στην περίπτωση που η εξουσία ή ο φορέας της έχει «τραυματίσει και αυτό το πρωταρχικό συμβόλαιο» διοικώντας με τη βία (τυραννικά),⁸ με την εξύμνηση της Γαλλικής Επανάστασης ως απτής εμπειρικής απόδειξης και αδιάφυστου ιστορικού τεκμηρίου μιας ηθικής καταβολής στο ανθρώπινο γένος που το καθιστά ικανό να προοδεύει;⁹ Πώς συνάδει η απολύτως συνεπής προς την ηθική του φιλοσοφία αποκήρυξη ανάξινων μέσων, όπως η βία και η κατάλυση του νόμου, για την επίτευξη ακόμη και του ιερού σκοπού της αποτίναξης της τυραννίας¹⁰ με την αταλάντευτη υποστήριξη όλων των φάσεων που

5. Οικειοποιούμαι τον όρο από τον Ferenc Feher. (Βλ. Ferenc Feher, «Practical Reason in the Revolution: Kant's Dialogue with the French Revolution and the Birth of Modernity», *Social Research*, τ. 56, τεύχος 1 (Ανοιξη 1989), σ. 161-185, σ. 184.

6. Hannah Arendt, *Lectures on Kant's Political Philosophy*, επιμ. Ronald Beiner, Chicago, University of Chicago Press, 1982, σ. 17 (δική μου μετάφραση –Φ.Β).

7. «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: «Τούτο μπορεί να είναι ορθό στη θεωρία, αλλά για την πράξη δεν ισχύει», στο Ιμμάνουελ Καντ, Δοκίμια, Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια, Ε.Π. Παπανούτσου, Αθήνα, Δωδώνη, 1971, σ. 141.

8. Στο ίδιο, σ. 141.

9. Immanuel Kant, *Η διένεξη των Σχολών*, μετάφραση, εισαγωγή, επιμέλεια, Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα, Σαββάλας, 2004, σ. 241, σ. 243.

10. «Είναι η εξέγερση ένα νόμιμο μέσο που επιτρέπεται να χρησιμοποιήσει ένας λαός για να αποτινάξει την καταπιεστική εξουσία ενός λεγόμενου τυράννου; (non titulo, sed exercitio talis) Τα δικαιώματα του λαού θίγονται, και αυτός (ο τύραννος) διόλου δεν αδικείται με την εκθρόνισή του. Ως προς τούτο δεν χωρεί αμφιβολία. Παρά ταύτα

διήλθε η Γαλλική Επανάσταση ακόμη και αυτής του Τρόμου; Πράγματι, ο «γερο-Γιακωβίνος», όπως συνήθιζαν να αποκαλούν τον Καντ, φέρεται, σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής, να υποστήριζε ότι ο τρόμος στη Γαλλία «ήταν ασήμαντος σε σχέση με το χρόνιο κακό του δεσποτισμού από το οποίο υπέφερε η Γαλλία και οι Γιακωβίνοι είχαν πιθανώς δίκιο σε όλα όσα έπραξαν».¹¹ Πώς επιπλέον συμβιβάζεται εντός του ιδίου κειμένου του Καντ ο χαρακτηρισμός της επανάστασης ως πάντοτε άδικης ακριβώς λόγω της μη σύμπτωσης των μέσων που μετέρχεται με την ηθικότητα, με την έμπληξη ενθουσιασμού συμμετοχή των θεατών στη Γαλλική Επανάσταση με ευχές, διότι ακόμη και με αθλιότητα και φρικαλεότητες η τελευταία πραγμάτωσε το δικαίωμα ενός λαού να δώσει στον εαυτό του ρεπουμπλικανικό σύνταγμα;¹² Πώς συμφιλιώνεται η δοξολογία της Γαλλικής Επανάστασης με την καταδίκη των επαναστατών που έγιναν η καύσιμη ύλη της ιστορίας προκειμένου να παραχθούν τα αποτελέσματα και να πραγματωθούν τα ιδεώδη για τα οποία η πρώτη έγινε συνώνυμη της ελπίδας και προόδου του ανθρώπινου γένους;

II. Ιστορία και Δίκαιο: μια μη συμβατή σχέση

Η ασυνέπεια ή ασυμβατότητα μεταξύ της άρνησης του δικαιώματος της επανάστασης και της ένθερμης υποστήριξης της Γαλλικής Επανάστασης από τον Καντ έχει υπογραμμιστεί από αρκετούς μελετητές του έργου του.¹³ Η παραπάνω ασυνέπεια αίρεται εν μέρει μέσω της διάκρισης μεταξύ της θέασης της επανάστασης ως ιστορικού συμβάντος,

είναι στον μέγιστο βαθμό άδικο εκ μέρους των υπηκόων να γυρεύουν το δίκιο τους με αυτόν τον τρόπο, και επ' ουδενί δεν μπορούν να παραπονοούνται για αδικία αν νικηθούν σε αυτήν την διαμάχη και στη συνέχεια πρέπει λόγω αυτής της ήττας να τιμωρηθούν σκληρότατα». (Ιμμάνουελ Καντ, Προς την Αιώνια Ειρήνη, στο *Kant, Προς την Αιώνια Ειρήνη*- Habermas, Η ιδέα του Καντ περί της αιώνιας ειρήνης από την ιστορική απόσταση 200 ετών, μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια, Κ. Σαργέντης, μετάφραση, Αννίτα Συριοπούλου, Αθήνα, Πόλις, 2006, σ. 132.

11. G. P. Gooch, *Germany and the French Revolution*, New York, Russell and Russell, 1966, σ. 269.

12. I. Kant, *Η διένεξη των Σχολών*, ό.π., σ. 243, σ. 247.

13. Ενδεικτικά βλ. Dieter Henrich, «Kant über die Revolution,» στο *Materialen zu Kants Rechtsphilosophie*, επιμέλεια, Zwi Batscha, Frankfurt, Suhrkamp, 1976, σ. 359-365 και L. W. Beck, «Kant and the Right to Revolution», *Journal of the History of Ideas* 32, 1971, σ. 411-422.

από την μια πλευρά, που γεννούν οι κοινωνικές ανισότητες, η φτώχεια, η εκμετάλλευση και η τυραννία και της θεμελίωσης του δικαιώματος της επανάστασης, από την άλλη. Αν η παρατήρηση των επαναστατικών εκρήξεων στο πεδίο της Ιστορίας εμπίπτει για τον Καντ στην δικαιοδοσία της φιλοσοφίας της Ιστορίας, η συζήτηση περί του δικαιώματος της επανάστασης εξετάζεται από τη φιλοσοφία του Δικαίου. Το επαναστατικό σενάριο γράφεται από την πανουργία της φύσης που επιφέρει αποτελέσματα διαφορετικά από τις προθέσεις των δρώντων, η απόρριψη του δικαιώματος της επανάστασης υπαγορεύεται από ένα δίκαιο που προσήκει σε έλλογους δρώντες που πράττουν με γνώμονα τους νόμους της ελευθερίας. Διαφορετικά διατυπωμένο: μια επανάσταση μπορεί να απολήξει σε έλλογους θεσμούς και δίκαιο. Ένα δίκαιο όμως θα πρέπει να παραγάγει τέτοια αποτελέσματα και να είναι θεμελιωμένο σε τέτοιες αρχές, ούτως ώστε ουδέποτε να οδηγήσει σε επαναστάσεις. Σε αυτήν την περίπτωση όμως η μη παραχώρηση του δικαιώματος της επανάστασης ισχύει για όλα ανεξαιρέτως τα καθεστώτα ή απλώς περιορίζεται στο κράτος δικαίου και σε συντεταγμένη πολιτεία; Οι δύο ριζικά διακριτές οπτικές, αυτή του επαναστάτη που πραγματώνει την πρόοδο στην ιστορία μέσα από το αντίθετό της, ήτοι τη βία, το αίμα, την κατάλυση της ηθικής και του θεατή που χειροκροτεί το δίκαιο που γεννά η επανάσταση, των μέσων και των σκοπών, της ζώσας ιστορίας που εγκυμονεί εκπλήξεις και εκρήξεις υπερβαίνοντας τα ερμηνευτικά σχήματα της θεωρίας και της ιδέας του δικαίου, συνιστούν εν τέλει όψεις της δισεπίλυτης αντίθεσης «είναι» και «δέοντος» ή συμπτώματα του φόβου της διασάλευσης της έννομης τάξης, ακόμη και αν η τελευταία καταστρατηγεί τις αρχές της ελευθερίας, της ισότητας και της ανεξαρτησίας που συνιστούν τους πυλώνες του ρεπουμπλικανικού κράτους;

Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσω να διαυγάσω την διάκριση μεταξύ του επαναστατικού φαινομένου και του δικαιώματος στην επανάσταση ως τη διάκριση μεταξύ φιλοσοφίας της ιστορίας και φιλοσοφίας του δικαίου και στην συνέχεια θα αναδείξω τους λόγους για τους οποίους ο Καντ απορρίπτει το δικαίωμα στην επανάσταση, οι οποίοι καταρρίπτουν την μομφή της ασυνέπειας και υπαγορεύονται από κατ'εξοχήν νεωτερικές προβληματοθεσίες.

Στο δοκίμιό του, με τίτλο «Ιδέα μιας Γενικής Ιστορίας με Πρίσμα

Κοσμοπολίτικο», ο Καντ αποπειράται τη διερεύνηση των *a priori* όρων δυνατότητας του Λόγου της ιστορίας μέσω της παρατήρησης του αχανούς εμπειρικού υλικού της, που δια γυμνού οφθαλμού φαίνεται να έχει υφανθεί «από μωρία, παιδιάστικη ματαιοδοξία, συχνά μάλιστα από παιδιάστικη βαναυσότητα και μανία καταστροφής»,¹⁴ ούτως ώστε το συμπέρασμα που εξάγεται από την οπτική γωνία των μεμονωμένων δρώντων είναι, με τα λόγια του ίδιου του Καντ, ότι «από τόσο στραβό ξύλο, όπως είναι εκείνο από το οποίο έχει γίνει ο άνθρωπος, δεν μπορεί να κατασκευαστεί τίποτα εντελώς ίσιο».¹⁵ Ο θεατής-φιλόσοφος ωστόσο που κατοπτρεύει την ιστορία ως ολότητα σε επίπεδο ανθρώπινου γένους και όχι ατομικών δρώντων διακρίνει μια αργή πλην σταθερή πρόοδο προς την πραγμάτωση της πρόθεσης της Φύσης, που συνίσταται στην ίδρυση μιας κοινωνίας πολιτών «που θα απονέμει γενικά το δίκαιο» ήτοι μιας κοινωνίας που θα κατοχυρώνεται η «ελευθερία υπό νόμους εξωτερικούς».¹⁶ Το κατά Καντ τέλειο πολίτευμα που συστήνεται «σύμφωνα με αρχές της ελευθερίας των μελών μιας κοινωνίας (ως ανθρώπων), δεύτερον, σύμφωνα με αρχές της εξάρτησης όλων από μια μοναδική κοινή νομοθεσία (ως υπηκόων), και τρίτον, σύμφωνα με τον νόμο της ισότητας των ιδίων (ως πολιτών)»¹⁷ και θεωρείται ως «το μοναδικό καθεστώς που μπορεί να αναπτύξει εντελώς τις καταβολές της [ενν. η φύση] μέσα στην ανθρωπότητα»,¹⁸ δηλαδή να κάνει ορθή χρήση του Λόγου, είναι αποτέλεσμα των πράξεων των δρώντων αλλά όχι των προθέσεών τους. «Οι καθ' έκαστον άνθρωποι», γράφει ο Καντ, «ακόμη και ολόκληροι λαοί... πορεύονται, χωρίς να το καταλαβαίνουν, εκεί όπου κατευθύνει, νήμα οδηγητικό, η πρόθεση της φύσης η άγνωστη

14. I. Καντ, «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολίτικο», ό.π., σ. 25.

15. Στο ίδιο, σ. 32.

16. Στο ίδιο, σ. 30.

17. I. Καντ, «Προς την αιώνια ειρήνη», ό.π., σ. 63. Επίσης, στο δοκίμιό του «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία αλλά για την πράξη δεν ισχύει» ο Καντ παραθέτει τις καθαρές αρχές του Λόγου, επί τη βάσει των οποίων καθίσταται δυνατή η ίδρυση ενός κράτους Δικαίου. Όπως γράφει: «Το καθεστώς λοιπόν της πολιτείας, θεωρούμενο απλώς ως καθεστώς δικαίου, θεμελιώνεται στις ακόλουθες *a priori* αρχές: 1. Στην ελευθερία κάθε μέλους της κοινότητας ως ανθρώπου. 2. Στην ισότητά του με κάθε άλλο, ως υπηκόου. 3. Στην αυτοτέλεια κάθε μέλους ενός κοινού όντος, ως πολίτη» (Βλ. Καντ, Δοκίμια, σ. 130).

18. «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολίτικο», ό.π., σ. 36.

σ' αυτούς, και εργάζονται για την πραγματοποίησή της, παρ' όλο που, αν τυχόν την ήξεραν, πολύ λίγο θα τους ένοιαζε [να τη βοηθήσουν να γίνει]».¹⁹

Η γενεσιουργός αιτία, επομένως, της εσωτερικής έννομης τάξης που γίνεται προϋπόθεση μιας έννομης μεταξύ των κρατών σχέσης ως εχέγγυο αιώνιας ειρήνης αποτελεί παραδόξως για τον Καντ το έργο «της μεγάλης καλλιτέχνης φύσης»,²⁰ που εγγυάται «ότι εκείνο που ο άνθρωπος θα όφειλε να πράξει σύμφωνα με τους νόμους της ελευθερίας αλλά δεν τον πιάττει είναι εξασφαλισμένο ότι θα το πράξει αναγκαζόμενος από τη φύση...».²¹ Η αιτία της έννομης τάξης δεν είναι ο Λόγος αλλά παραδόξως οι σκιερές πλευρές της ανθρώπινης φύσης: ο ανταγωνισμός που πυροδοτούν η φιλοτιμία, η φιλοπρωτία ή φιλοχρηματία γίνεται εφιαλτήριο μετάβασης από την βαρβαρότητα στον πολιτισμό, μετατρέποντας «σε ηθική ολότητα μια κοινωνική συμβίωση που έχει συντελεσθεί με παθολογικά (=συναισθηματικά) μέσα εξαναγκασμού».²²

«Ας ευγνωμονούμε λοιπόν τη Φύση που μας έπλασε ασυνεννόητους, ματαιόδοξους και εριστικούς, αδιάκοπα διψαλέους για υλικά αγαθά ή και για κυριαρχία! Χωρίς αυτές τις ιδιότητες όλες οι εξαιρετες καταβολές που υπάρχουν μέσα στην ανθρωπότητα, θα έμεναν βυθισμένες σε αιώνιο λήθαργο, ανεξέλικτες. Ο άνθρωπος θέλει ομόνοια. Αλλά η Φύση ξέρει καλύτερα τι είναι καλό για το γένος του: αυτή θέλει τη διένεξη. Εκείνος θέλει να ζει άνετα και ευχάριστα. Η Φύση όμως θέλει τον άνθρωπο ικανό να πετάει από πάνω του τη μαλθακότητα και την αδρανή επάρκεια και να ορμάει στην εργασία και στις δυσκολίες, για να βρίσκει τα μέσα που θα τον βοηθήσουν να γλυτώσει έξυπνα απ' αυτές».²³

Ο ανταγωνισμός των ατόμων στην κοινωνία οδηγεί αναπόφευκτα στην έννομη τάξη προκειμένου τα όρια της ελευθερίας εκάστου να μπορούν να συνυπάρχουν με την ελευθερία των άλλων. Η ίδρυση του κράτους που θεμελιώνει και εγγυάται την ελευθερία υπό εξωτερικούς νόμους και είναι εφικτή «ακόμα και για ένα λαό διαβόλων (αρκεί να

19. Στο ίδιο, σ. 25.

20. Ι. Καντ, «Προς την αιώνια ειρήνη», ό.π., σ. 87.

21. Στο ίδιο, σ. 96-97.

22. «Ιδέα μιας γενικής ιστορίας με πρίσμα κοσμοπολίτικο», ό.π., σ. 29.

23. Στο ίδιο, σ. 29.

έχουν νου)»²⁴ είναι το έργο που σκηνοθετεί η πανουργία της φύσης με πρωταγωνιστές και κομπάρσους τους δρώντες της ιστορίας. Ο Καντ φαίνεται να προσυπογράφει το δημοφιλές στην εποχή του σχήμα της «ετερογονίας των σκοπών», με βάση το οποίο το «κακό» επιστρατεύεται υπέρ της αίσιας έκβασης του ιστορικού σεναρίου και η πρόοδος του ανθρώπινου γένους λαμβάνει χώρα δια του αντιθέτου της: μέσα από τη βία, το αρνητικό, το αίμα και τον πόνο. Η ιστορία δεν προοδεύει εις πείσμα του ανταγωνισμού αλλά δυνάμει αυτού. Η υιοθέτηση ωστόσο του ερμηνευτικού σχήματος της ετερογονίας των σκοπών από τον Καντ φαίνεται εκ πρώτης όψεως να αντιφάσκει κατάφωρα προς την αξίωση της αυτονομίας, ήτοι στην αγαθή βούληση του ηθικού δρώντος που υπακούει στους νόμους του πρακτικού λόγου που θέτει η ίδια στον εαυτό της. Η πανουργία της φύσης δεν είναι προφανώς η τελευταία λέξη. Αποτελεί αντίθετα το όχημα μετάβασης στην έννομη τάξη που συνιστά το δικαιοκώλυτο στο οποίο επωάζονται τα αιτήματα του πρακτικού λόγου. Ο πρακτικός λόγος δεν είναι καταστατικός όρος της ανθρώπινης φύσης ούτε θεόσταλτος, αλλά προϋποθέτει το θεσμικό πλαίσιο του ρεπουμπλικανικού κράτους. Διαφορετικά διατυπωμένο: αδήριτη προϋπόθεση της άσκησης του δρώντος στην ελευθερία υπό εσωτερικούς νόμους είναι το κράτος δικαίου που θεμελιώνει την ελευθερία υπό εξωτερικούς νόμους. «Δεν αναμένουμε από την ηθικότητα το καλό πολίτευμα» γράφει ο Καντ, «αλλά αντιστρόφως πρέπει μάλλον από το τελευταίο να αναμένουμε πρωτίστως την καλή ηθική διάπλαση ενός λαού».²⁵ Η φύση ως καθοδηγητικός μίτος ή *priori* όρος δυνατότητας του Λόγου της ιστορίας κυριολεκτικά γεννά τους νεκροθάφτες της εφ' όσον γίνεται το εφελτήριο μετάβασης στο θεσμικό έδαφος που ευδοκιμεί το έτερό της, ο Λόγος. Η καντιανή φιλοσοφία της ιστορίας σταματά εκεί όπου αρχίζει η φιλοσοφία του δικαίου και τα ηθικοπρακτικά αιτήματα του Λόγου.

Η Γαλλική Επανάσταση επευφημείται από τον θεατή που κατοπτρεύει το ιστορικό όλον διότι έγινε ο καταλύτης πραγμάτωσης επί του πεδίου της ιστορίας των αρχών του Λόγου που οφείλουν να διέπουν ένα ρεπουμπλικανικό σύνταγμα. Το κρυφό πρόγραμμα της φύσης έγινε

24. Ι. Καντ, «Προς την αιώνια ειρήνη», ό.π., σ. 97.

25. Στο ίδιο, σ. 99.

ιστορική πραγματικότητα και αδιάφειστος μάρτυρας της δυνατότητας προόδου του ανθρώπινου γένους. Τί θα συνέβαινε όμως αν η μια επανάσταση που εμφορείτο από ιερούς σκοπούς και ιδεώδη καταπινογόταν, ενώ μια άλλη που διεπόταν από αρχές μη συμβατές με τα νεωτερικά ιδεώδη της ελευθερίας, της ισότητας και της αξιοπρέπειας στεφρόταν με επιτυχία; Αν η επανάσταση εν γένει συνίσταται, για τον Καντ στην απόπειρα πραγμάτωσης του δικαίου μέσω μιας αδικίας που «κάνει ανασφαλές κάθε καθεστώς δικαίου και εισάγει την κατάσταση μιας τέλει ανομίας όπου σταματά κάθε δίκαιο τουλάχιστο να έχει αποτέλεσμα»,²⁶ τότε ο Καντ φαίνεται να προσυπογράφει εκών άκων την ασύμβατη προς τη φιλοσοφία του έννοια της «ηθικής τύχης» που εισήγαγε ο Bernard Williams.²⁷ Αν η επανάσταση εξ ορισμού υπερβαίνει τα όρια του νόμου, τότε η μοίρα αυτής και των φορέων της κρίνονται εκ του αποτελέσματος. Την επανάσταση νομιμοποιεί μόνο η επιτυχία της επ' όσον νομικά δίνει σάρκα και οστά σε μια νέα γενική βούληση, ενώ η αποτυχία της την καταδικάζει στις ποινές που επισύρει η παραβίαση του νόμου. Η μοίρα του επαναστάτη είναι ένα ανοικτό στοίχημα και αναμετριέται με την, κατά Williams, ηθική τύχη. «Εάν είχαν αποτύχει εκείνες οι εξεγέρσεις» γράφει ο Καντ, «με τις οποίες η Ελβετία, οι Ενωμένες Κάτω Χώρες ή ακόμη και η Μεγάλη Βρετανία κατέκτησαν το σημερινό, το τόσο ως ευτυχισμένο εγκωμιαζόμενο πολίτευμά τους, οι αναγνώστες της ιστορίας τους στη θανατική εκτέλεση των τόσο υμνημένων τώρα επαναστατικών ηγετών δεν θα έβλεπαν τίποτ' άλλο παρά μια ποινή που την άξιζαν μεγάλοι εγκληματίες κατά του κράτους».²⁸ Στην αντίθετη περίπτωση όμως, όπως υποστηρίζει ο Καντ στην Μεταφυσική των Ηθών, «εάν επιτύχει κάποτε μια επανάσταση και εγκαθιδρυθεί ένα νέο πολίτευμα, η παρανομία της έναρξης και της εκτέλεσής του, δεν μπορεί να απαλλάξει τους υπηκόους από την υποχρέωση να συμμορφωθούν ως καλοί πολίτες με τη νέα τάξη των πραγμάτων, και δεν μπορούν να αρνηθούν να υπακούουν καλόπιστα στην αρχή εκείνη που έχει τώρα την εξουσία».²⁹

26. I. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα...», ό.π., σ. 144.

27. Bernard Williams, *Moral Luck*, Cambridge, Cambridge University Press, 1981.

28. I. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα...», ό.π., σσ. 143-144.

29. Immanuel Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, μετάφραση, σημειώσεις, επιλεγόμενα,

III. Ο Καντ και η συμβολαιοκρατική παράδοση

Σε όσους-ες ερμηνεύουν την φιλοσοφία του δικαίου του Καντ με τις διόπτρες του κλασικού φιλελευθερισμού, η κατηγορηματική του άρνηση του δικαιώματος αντίστασης σε όποια κυβέρνηση παραβιάζει δικαιώματα φαίνεται τουλάχιστον αντιφατική. Για μια μακρά παράδοση του κλασικού φιλελευθερισμού που εκκινεί από τον Τ. Λοκ, ο σκοπός της σύστασης της κυβέρνησης είναι η προστασία των ατομικών φυσικών δικαιωμάτων, ήτοι δικαιωμάτων που υπάρχουν ήδη στην προ-πολιτική, φυσική κατάσταση. Ο μόνος λόγος, σύμφωνα με τον Λοκ, που οι άνθρωποι αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τη φυσική κατάσταση και να εισέλθουν σε πολιτικά οργανωμένη κοινωνία είναι διότι στην πρώτη «ελλείπουν ισχύοντες, σταθεροί και γνωστοί νόμοι, παραδεκτοί και αναγνωρισμένοι με τη συναίνεση όλων ως το μέτρο του δικαίου και του αδίκου, και ως το κοινό μέτρο διευθέτησης των μεταξύ τους διαμαχών... δευτερον... ελλείπει ένας γνωστός και αμερόληπτος δικαστής, με εξουσία να αποφαινεται ως προς όλες τις διαφορές σύμφωνα με το ισχύον δίκαιο... τρίτον,... λείπει η εξουσία που απαιτείται για να υποστηρίξει τη δικαστική απόφαση, όταν είναι δίκαιη, και να επιβάλει την εκτέλεσή της».³⁰ Συνεπώς, το δικαίωμα στην επανάσταση για την παραπάνω παράδοση νομιμοποιείται απολύτως όταν η εκάστοτε κυβέρνηση παραβιάζει τα δικαιώματα που οφείλει να προστατεύσει σύμφωνα με τον σκοπό ίδρυσής της.

Αν, για τον Λοκ, οι άνθρωποι διαθέτουν δικαιώματα των οποίων την εφαρμογή επιχειρούν να διασφαλίσουν ήδη στην φυσική κατάσταση, για τον Καντ τα δικαιώματα κατοχυρώνονται και θεμελιώνονται αποκλειστικά διαμέσου της σύναψης κοινωνικού συμβολαίου. Τούτο δεν υποδηλώνει μια θετικιστική ερμηνεία του δικαίου εκ μέρους του Καντ. Το γεγονός ότι ο Καντ αρνείται την ύπαρξη πλήρως θεμελιωμένων φυσικών δικαιωμάτων στην προ-πολιτική κατάσταση δεν συνεπάγεται άρδην ότι στην τελευταία δεν εγείρονται ηθικά έγκυρα αιτήματα δικαίου. Ο Καντ αναφέρεται στην ελευθερία που ορίζει ως «(ανεξαρτησία από την εξαναγκαστική προαίρεση ενός άλλου), εφ' όσον μπορεί να

Κώστας Ανδρουλιδάκης. Αθήνα, Σμίλη, 2013, σ. 160.

30. Τζον Λοκ, *Δεύτερη Πραγματεία περί Κυβερνήσεως*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Π. Κιτρομηλίδης, Αθήνα, Γνώση, 1990, Κεφ. ΙΧ, σ. 180.

συνυπάρξει με την ελευθερία καθενός άλλου σύμφωνα με ένα καθολικό νόμο» ως «το μοναδικό πρωταρχικό δικαίωμα που έχει κάθε άνθρωπος δυνάμει της ιδιότητάς του ως ανθρώπου»³¹ ανεξαρτήτως κάθε έννομης πράξης. Ωστόσο για τον Καντ το καθήκον εξόδου από τη φυσική κατάσταση δεν επιβάλλεται από τον μη κοινωνικό της χαρακτήρα για τον απλούστατο λόγο ότι «στη φυσική κατάσταση δεν αντιπαρατίθεται η κοινωνική αλλά η πολιτική κατάσταση. Διότι στη φυσική κατάσταση μπορεί μεν ασφαλώς να υπάρχει κοινωνία, όχι όμως και πολιτική κοινωνία... γι' αυτό και το δίκαιο στην κατάσταση εκείνη λέγεται ιδιωτικό δίκαιο».³² Ως εκ τούτου, η φυσική κατάσταση δεν πρέπει να θεωρείται, σύμφωνα με τον Καντ, απλώς μια κατάσταση αδικίας αλλά μια «κατάσταση της ελλείψεως δικαίου (*status iustitiae vacuum*)».³³ Η μετάβαση, επομένως, από το ιδιωτικό δίκαιο της φυσικής κατάστασης στο δημόσιο δίκαιο της πολιτείας, με την τελευταία να ορίζεται ως «μια καθολικώς ενωμένη βούληση με σκοπό τη νομοθεσία»,³⁴ εγγυάται την έννομη κατάσταση, ήτοι «τη σχέση εκείνη μεταξύ των ανθρώπων, η οποία περιέχει τους όρους υπό τους οποίους και μόνο καθένα μπορεί να αποκτήσει το δικαίωμά του».³⁵

Αν το δημόσιο δίκαιο αποτελεί το σύνολο των εξωτερικών νόμων που καθιστά δυνατή την ιδέα του δικαίου σύμφωνα με την οποία «η προαίρεση του ενός [να] μπορεί να ενωθεί με την προαίρεση του άλλου σύμφωνα με έναν καθολικό νόμο της ελευθερίας»,³⁶ τότε αυτό δεν μπορεί παρά να προκύψει από μία ολομερή βούληση. Σε ένα απόσπασμα της Μεταφυσικής των Ηθών, στο οποίο υποστηρίζει ότι η κτήση γίνεται ιδιοκτησία μόνο σε μια έννομη κατάσταση, ήτοι μια κατάσταση υπό δημόσια νομοθετική εξουσία, ο Καντ υποστηρίζει ότι «η μονομερής βούληση όσον αφορά στην εξωτερική, άρα τυχαία νομή, δεν μπορεί να λειτουργήσει ως αναγκαστικός νόμος για τον καθένα, επειδή τούτο θα παραβίαζε την ελευθερία σύμφωνα με καθολικούς νόμους. Συνεπώς,

31. I. Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 59.

32. Στο ίδιο, 242, σ. 64.

33. Στο ίδιο, (312, παρ. 44), σ. 146.

34. Στο ίδιο, (264, παρ. 15), σ. 90.

35. Στο ίδιο, (306, παρ. 41), σ. 138.

36. Στο ίδιο, σ. 50-51.

μόνο μια βούληση που δεσμεύει κάθε άλλον, άρα συλλογική-καθολική (κοινή) και κυρίαρχη, είναι εκείνη η οποία μπορεί να παράσχει στον καθένα την ασφάλεια εκείνη».³⁷

Οι ομοιότητες Kant και Rousseau σε αυτό το σημείο είναι αδιαμφισβήτητες. Η διαφορά μεταξύ μονομερούς και ολομερούς βούλησης, με την τελευταία να είναι η μήτρα του δικαίου, προσιδιάζει προς τη διαφορά μεταξύ της βούλησης όλων και της γενικής βούλησης που αναδεικνύει ο Rousseau στο Κοινωνικό Συμβόλαιο. Αν η κατά Rousseau βούληση όλων είναι απλώς το άθροισμα των επιμέρους βουλήσεων και αποβλέπει σε ιδιωτικά συμφέροντα, η γενική βούληση υπηρετεί το κοινό συμφέρον.³⁸ Για τον Rousseau μόνη νομοθετούσα βούληση και ικανή να εγγυηθεί το δίκαιο είναι η γενική βούληση, ακριβώς διότι, με τα λόγια του ίδιου, «όταν ένας λαός νομοθετεί για όλον τον λαό, δεν λαμβάνει υπόψη παρά μόνο τον εαυτό του... και δεν τίθεται πλέον το ζήτημα αν ο νόμος είναι άδικος εφόσον κανείς δεν αδικεί τον εαυτό του, ούτε πώς είμαστε ελεύθεροι και ταυτόχρονα υπακούμε τους νόμους εφόσον σε αυτούς είναι εγγεγραμμένες οι βουλήσεις μας».³⁹ Ομοίως ο Kant στο δοκίμιό του, «Πάνω στο κοινό απόφθεγμα: τούτο είναι ορθό στη θεωρία αλλά για την πράξη δεν ισχύει» υποστηρίζει ακριβώς την ίδια θέση: «Κάθε δίκαιο εξαρτάται από νόμους. Αλλά ένας δημόσιος νόμος που ορίζει για όλους ό,τι κατά το δίκαιο πρέπει να επιτρέπεται ή να μην επιτρέπεται σε αυτούς, είναι το ενέργημα μιας δημόσιας βούλησης από την οποία πηγάζει κάθε δίκαιο και η οποία δεν πρέπει να μπορεί η ίδια να κάνει κακό σε κανένα. Σε τούτο όμως καμία άλλη βούληση δεν είναι δυνατή παρά η βούληση ολόκληρου του λαού (αφού εδώ όλοι αποφασίζουν για όλους, άρα και ο καθένας για τον ίδιο τον εαυτό του), γιατί κανένας δεν μπορεί να κάνει ο ίδιος άδικο στον εαυτό του».⁴⁰

Σε αυτή τη γενική ενωμένη βούληση του λαού από την οποία πηγάζει το δημόσιο δίκαιο της Πολιτείας θεμελιώνεται το καντιανό πρωταρχικό συμβόλαιο. Η ιδιαιτερότητα του καντιανού συμβολαίου, που

37. Στο ίδιο, (256, παρ. 8), σ. 79.

38. Ζ.Ζ. Ρουσό, *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο*, μετάφραση, Βασιλική Γρηγοροπούλου-Αλφρέδος Σταϊνχάουερ, επιμέλεια-εισαγωγή-σημειώσεις-επίμετρο, Βασιλική Γρηγοροπούλου, Αθήνα, Πόλις, 2004, σ. 77.

39. Στο ίδιο, σ. 88-89.

40. Ι. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα...», ό.π., σ. 135.

γεινιάζει περισσότερο προς αυτό του Rousseau, συνίσταται στα εξής: Αν σύμφωνα με την κλασική συμβολαιοκρατική θεμελίωση της πολιτικής εξουσίας το συμβόλαιο αποτελεί μια πράξη ανταλλαγής ή με τα λόγια του Καντ, «τη σύνδεση πολλών για οποιοδήποτε (κοινό) σκοπό (που τον έχουν όλοι)», στο καντιανό συμβόλαιο η σύνδεση των πολλών τίθεται αυτή καθαυτή ως σκοπός⁴¹ προκειμένου να ιδρυθεί πολιτεία όπου «είναι κυρίαρχος ο ίδιος ο νόμος και δεν εξαρτάται από κανένα επιμέρους πρόσωπο»⁴² εφ' όσον απορρέει από τη ενωμένη γενική βούληση. Με άλλα λόγια, το καντιανό συμβόλαιο, όπως και το ρουσωικό, είναι αυτή καθαυτή η πράξη ένωσης του πλήθους σε λαό υπό δημόσιο δίκαιο που παράγει μια έννομη κατάσταση προκειμένου να γίνει κοινωνός εκείνου που είναι νόμιμο.⁴³ Αν λοιπόν κατά ένα μεγάλο μέρος της συμβολαιοκρατικής παράδοσης, το συμβόλαιο συνίσταται σε μια ανταλλαγή, για τον Καντ η σύσταση της πολιτείας ως σχέσης «ελεύθερων ανθρώπων που στέκονται ωστόσο κάτω από νόμους αναγκασμού (χωρίς να ζημιώνεται η ελευθερία τους στο σύνολο των δεσμών τους με άλλους»⁴⁴ δεν είναι ανταλλαγή αλλ... *priori* όρος δυνατότητας εξασφάλισης στον καθένα «ό,τι του ανήκει οριστικά και εναντίον της επιβουλής κάθε άλλου».⁴⁵

Αν ωστόσο το κοινωνικό συμβόλαιο στον Rousseau σκιαγραφεί ένα μοντέλο λαϊκής κυριαρχίας και άμεσης δημοκρατίας, στον Καντ το πρωταρχικό συμβόλαιο είναι το καθήκον που επιβάλλει ο καθαρός, *a priori*, νομοθετών Λόγος. Το καντιανό πρωταρχικό συμβόλαιο ως Ιδέα του Λόγου λειτουργεί ως πυξίδα που προσανατολίζει τη δικαιοσύνη και πολιτική πράξη ως αξιολογικό κριτήριο διάκρισης μεταξύ δίκαιου και άδικου νόμου, εν τέλει ως ιδεώδες, για την ιστορική γείωση του οποίου οφείλουμε να εργαζόμαστε. Το συμβόλαιο ως απλή ιδέα του Λόγου, και όχι ως ιστορικό γεγονός ή αντικείμενο της εμπειρίας με βάση το οποίο ο νομοθέτης θέτει νόμους ως εάν να απορρέουν από την ενωμένη βούληση ενός λαού, γίνεται στον Καντ η βάση της συμφωνίας του

41. Στο ίδιο, σ. 129.

42. I. Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 181.

43. Στο ίδιο, σ. 145.

44. I. Kant, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα. . .», ό.π., σ. 129.

45. Στο ίδιο, σ. 129.

νόμου με το δίκαιο.

Η ίδρυση της πολιτικής κοινωνίας διαμέσου ενός πρωταρχικού συμβολαίου που επιτάσσει ως καθήκον ο καθαρός Λόγος και υπαγορεύεται από την ιδέα της γενικής νομοθετούσης βούλησης δεν εδράζεται προφανώς σε κάποια ιστορική αφήγηση, αλλά απαντά στο υπερβατολογικό ερώτημα των όρων δυνατότητας του εξαναγκασμού της πολιτικής εξουσίας προκειμένου να εγγυηθεί την κατοχύρωση και άσκηση των δικαιωμάτων. Μόνο η γενική βούληση καθιστά δυνατό το δίκαιο, δηλαδή την ελευθερία νοούμενη ως τον εξαναγκασμό των εξωτερικών νόμων. Διαφορετικά διατυπωμένο: Δικαιοσύνη υπάρχει μόνον όπου υπάρχει κυβέρνηση που θεμελιώνεται στη γενική βούληση. Το ιδεώδες πολιτεύμα για τον Καντ προσήκει στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία που η ιστορία απέδειξε ότι είναι η μακροβιότερη μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος και χαρακτηρίζεται από τη διάκριση των εξουσιών, με την νομοθετική εξουσία να ασκείται από την γενική βούληση του λαού διαμέσου των αντιπροσώπων του. Ο επικεφαλής του κράτους, ο κυρίαρχος ή αυτός που δύναται να τιτλοφορείται υψηλότατος, ερμηνεύεται ποιητική αδεία από τον Καντ ως «απλώς ένα νοερό πλάσμα» εφ' όσον «αντιπροσωπεύει ολόκληρο τον λαό»⁴⁶ ή ως ένας «σχεδόν άορατος» υπέρτατος άρχων εφ' όσον «είναι ο ίδιος ο προσωποποιημένος νόμος, όχι αυτός που κάνει τον νόμο», και, συνεπώς, είναι ο «ο μόνος εναντίον του οποίου δεν έχει θέση κανένα δίκαιο αναγκασμού».⁴⁷ Όπως υποστηρίζει ο Καντ στην *Μεταφυσική των Ηθών*:

«...δεν υφίσταται κοινότητα μεταξύ του άρχοντος (*imperans*) και του υπηκόου (*subditus*). Δεν είναι εταίροι αλλά ο ένας είναι υποτεταγμένος στον άλλον, όχι συντεταγμένοι, και εκείνοι που συντάσσονται ο ένας δίπλα στον άλλον, πρέπει ακριβώς για αυτό να θεωρούν ο ένας τον άλλον ως ίσους, εφ' όσον υπόκεινται σε κοινούς νόμους».⁴⁸

Μολονότι εκ πρώτης όψεως η μη συμμετρική σχέση άρχοντος και υπηκόου προσομοιάζει προς αυτή που διατυπώνει ο Hobbes στον *Leviathan*, οι διαφορές είναι περισσότερο από ευδιάκριτες. Ο κυρίαρχος του Χομπς, ο οποίος είναι «εξωτερικός», εκτός συμβολαίου, ένας «τρί-

46. I. Kant, *Η Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., (339, παρ. 51), σ. 178.

47. I. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα...», ό.π., σ. 134.

48. I. Kant, *Η Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., (307, παρ. 41), σ. 140.

τος», αφού του εκχωρούνται τα πάντα χωρίς να δεσμευτεί με κάποια ανταλλάγματα, γίνεται στον Καντ η ενσάρκωση της ενωμένης γενικής βούλησης του λαού. Ως εκ τούτου, αν ο χομπσιανός κυρίαρχος αντιπροσωπεύει μια καταμέρους, μονομερή βούληση, ο καντιανός κυρίαρχος συνιστά τη δημόσια, ολομερή βούληση, και ακριβώς για αυτόν τον λόγο δεν τίθεται εναντίον του κανένα δίκαιο αναγκασμού. Το καντιανό επιχείρημα κατά του δικαιώματος της επανάστασης εξάγεται αβίαστα από την παραπάνω θέση.

IV. Η απόρριψη του δικαιώματος της επανάστασης

Αν η κυβέρνηση, όπως τονίστηκε παραπάνω, αντιπροσωπεύει τη γενική βούληση, οποιαδήποτε εξέγερση εναντίον των αποφάσεων τής πρώτης ισοδυναμεί με εξέγερση εναντίον της τελευταίας. Η εξέγερση όμως της γενικής βούλησης εναντίον του εαυτού της συνιστά αντίφαση εν τοις όροις ή την απόφαση του δήμου να αυτοκτονήσει, καταλύοντας την έννομη σχέση μεταξύ των μελών του και επιστρέφοντας στην φυσική κατάσταση. Αν η ίδρυση της πολιτικής κοινωνίας είναι καθήκον της δικαιοσύνης που επιβάλλει ο Λόγος, τότε η «στάση σε ένα ήδη υφιστάμενο πολίτευμα αποτελεί. . . όχι μεταβολή πολιτικού πολιτεύματος αλλά διάλυσή του».⁴⁹ Τί συμβαίνει όμως στην περίπτωση που η κυβέρνηση δεν αντιπροσωπεύει τη γενική βούληση, παραβιάζει τους όρους του πρωταρχικού συμβολαίου και, συνεπώς, στερείται νομιμότητας και νομιμοποίησης; Την απάντηση την δίνει ο ίδιος ο Καντ στη *Μεταφυσική των Ηθών*:

«... ακόμη και αν το όργανο του κυριάρχου, ο κυβερνήτης, δρούσε αντίθετα προς τους νόμους, π.χ., με φόρους, στρατολογήσεις κ.ο.κ., αντίθετα προς τον νόμο της ισότητας κατά την κατανομή των κρατικών βαρών, εν τούτοις ο υπήκοος δικαιούται μεν να αντιτάξει κατά της αδικίας αυτής ενστάσεις, όχι όμως να προβάλει αντίσταση».⁵⁰ Και μερικές γραμμές παρακάτω: «Ο λόγος του καθήκοντος του λαού να υπομένει ακόμα και τη θεωρούμενη ως ανυπόφορη κατάχρηση της ανώτατης εξουσίας έγκειται σε τούτο: ότι η αντίστασή του εναντίον της ίδιας της ύψιστης νομοθεσίας ουδέποτε πρέπει να νοηθεί διαφορετικά παρά ως

49. Στο ίδιο, (340, παρ. 52), σ. 180.

50. Στο ίδιο, (319), σ. 156.

παράνομη, και μάλιστα με το νόημα ότι εξολοθρεύει ολόκληρο το νόμιμο πολίτευμα», εφ' όσον, όπως έχει υπογραμμίσει επανειλημμένως, η υποταγή σε μια καθολική βούληση συνιστά μοναδικό όρο δυνατότητας κάθε έννομης κατάστασης.⁵¹

Η καντιανή κατηγορηματική απόρριψη του δικαιώματος της επανάστασης λόγω κατάλυσης της έννομης κατάστασης και διολίσθησης στην φυσική κατάσταση καθίσταται ευκρινέστερη όταν ο Καντ σε μια εκτενή υποσημείωση της *Μεταφυσικής των Ηθών* αναφέρεται στην τυπική εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ', την οποία διακρίνει αυστηρά από τη δολοφονία του μονάρχη. Η πράξη της δολοφονίας ενός μονάρχη δικαιολογείται από τον Καντ λόγω της κατάστασης ανάγκης (*casus necessitates*) και του φόβου του λαού πως, αν παραμείνει ζωντανός ο μονάρχης, μπορεί να επιστρέψει στην εξουσία και να εκδικηθεί τους επαναστατημένους. Η τυπική εκτέλεση όμως του μονάρχη καταδικάζεται απερίφραστα από τον Καντ με νομικό, πρώτιστα όμως με ηθικό επιχείρημα. Σύμφωνα με το σύνηθες νομικό επιχείρημα, ο λαός δεν δικαιούται να τιμωρήσει τον μονάρχη για τις πράξεις του στο προηγούμενο καθεστώς διοικήσεως του οποίου ήταν επικεφαλής, διότι «όλα όσα έπραξε προηγουμένως με την ιδιότητα του αρχηγού, πρέπει να θεωρούνται ότι συνέβησαν από εξωτερική άποψη νομίμως, και αυτός ο ίδιος, θεωρούμενος ως πηγή των νόμων, δεν μπορεί να πράξει αδικώς».⁵² Ο Καντ ωστόσο καταφεύγει στην ηθική του φιλοσοφία προκειμένου να αποδείξει ότι η τυπική εκτέλεση ενός μονάρχη από τον λαό του είναι έγκλημα ανεξάλειπτο και απαράγραπτο που προκαλεί φρίκη. Τούτο διότι, αν η δολοφονία του μονάρχη παραπέμπει στους παραβάτες του νόμου που περιγράφει στα *Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, οι οποίοι απλώς εξαιρούν τους εαυτούς τους από τους νόμους χωρίς να επιθυμούν να γίνει ο γνώμονας της πράξης τους καθολικός νόμος και μάλιστα θέλοντας να παραμείνει καθολικός νόμος το αντίθετο τού γνώμονά τους,⁵³ η τυπική εκτέλεση του μονάρχη εμπίπτει στην περίπτωση μιας κακόβουλης βούλησης που πράττει εναντίον του ίδιου

51. Στο ίδιο, (320), σ. 157.

52. Στο ίδιο, (321), σ. 158.

53. Ι. Καντ, *Τα Θεμέλια της Μεταφυσικής των Ηθών*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, Γιάννη Τζαβάρα, Αθήνα, Δωδώνη, 1984, σ. 75.

του νομοθετικού Λόγου, επιθυμώντας να γίνει ο γνώμονας της πράξης της καθολικός νόμος. Αν, σύμφωνα με το επιχείρημα του Καντ, η μετουσίωση του πλήθους σε λαό οφείλεται στη νομοθεσία του μονάρχη, η τυπική εκτέλεσή του ισοδυναμεί με την αυτοκτονία του λαού και, συνεπώς, την κατάλυση της νομιμότητας και τη διολίσθηση στην φυσική κατάσταση, από την οποία ελλείπει το δίκαιο. Επιπλέον, ο Καντ καταρρίπτει το δικαίωμα της επανάστασης, υπογραμμίζοντας το οξύμωρο να περιλαμβάνει η ανώτατη νομοθεσία διάταξη με βάση την οποία να μην θεωρείται ανώτατη, «και σε μία και την αυτή απόφαση να καθιστά τον λαό, ως υπήκοο, ηγεμόνα επί εκείνου, του οποίου είναι υπήκοος. Τούτο αποτελεί αντίφαση η οποία καθίσταται πρόδηλη μόλις τεθεί το ερώτημα: μα ποιος θα έπρεπε να είναι δικαστής στη διένεξη τούτη μεταξύ λαού και ηγεμόνα (διότι, νομικώς θεωρούμενα, εξακολουθούν ασφαλώς να είναι δύο διαφορετικά ηθικά πρόσωπα);».⁵⁴

Αν αντιπαραβάλλει κάποιος την ετυμηγορία του Καντ για την τυπική εκτέλεση του Λουδοβίκου ΙΣΤ προς τον αντίποδά της, τον Ροβεσπιέρο, θα διαπιστώσει το παράδοξο κοινών παραδοχών που απολήγουν σε διαμετρικά αντίθετα συμπεράσματα. «Δεν υφίσταται δίκη στην προκειμένη περίπτωση» ισχυρίζεται ο Ροβεσπιέρος στην ομιλία του για τη δίκη του βασιλιά, στις 3 Δεκεμβρίου του 1792. «Ο Λουδοβίκος δεν είναι κατηγορούμενος»⁵⁵ για τον απλούστατο λόγο ότι «όταν ένα έθνος αναγκάζεται να προστρέξει στο δικαίωμα της εξέγερσης, επιστρέφει στην φυσική κατάσταση».⁵⁶ Όπως ακριβώς ο Καντ, προειδοποιεί για την επανάσταση ως κατάλυση του πολιτεύματος και διολίσθηση στη φυσική κατάσταση, ως μια «κατάσταση αναρχίας με όλες τις αγριότητες της»,⁵⁷ στην οποία ο λαός αντιδρά όχι «ως κοινότητα αλλά με συμμορίες»,⁵⁸ ομοίως ο Ροβεσπιέρος, απευθυνόμενος στο σώμα, καταμαρτυρεί σε όσους προτείνουν τη δίκη του βασιλιά ότι συγχέουν «την κατάσταση ενός λαού σε επανάσταση με την κατάσταση ενός λαού με

54. I. Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., (320), σ. 157.

55. Ροβεσπιέρος, «Σχετικά με τη δίκη του βασιλιά» [3/12/1792], στο Ροβεσπιέρος, *Αρετή και Τρομοκρατία*, παρουσίαση Σλαβόι Ζίζεκ, μετάφραση, Θάνος Σαμαρτζής, Αθήνα, εκδόσεις του εικοστού πρώτου, 2007, σ. 141.

56. Στο ίδιο, σ. 144.

57. I. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα...», ό.π., σ. 144.

58. Στο ίδιο, σ. 144.

εδραιωμένη κυβέρνηση». Συγγέουν «ένα έθνος που τιμωρεί ένα δημόσιο λειτουργό, διατηρώντας τη μορφή της διακυβέρνησης, με ένα έθνος που διαλύει την ίδια τη μορφή διακυβέρνησης».⁵⁹ Αν η τυπική εκτέλεση του μονάρχη για τον Καντ είναι έγκλημα που δεν επιδέχεται έφεση όχι μόνο για την θρασύτητα του λαού να μπει στη θέση του επικεφαλής του κράτους στον οποίο οφείλει την ύπαρξή του, αλλά κυρίως για τη φενάκη νομιμότητας που προσδίδεται σε μια δίκη σε κατάσταση κατάλυσης του δικαίου που την καθιστά χειρότερη από τον φόνο,⁶⁰ για τον Ροβεσπιέρο ομοίως η δίκη είναι περιττή διότι «οι λαοί δεν κρίνουν σαν τα δικαστήρια. Δεν εκδίδουν ετυμηγορίες, εξαπολύουν αστροπελέκια. Δεν καταδικάζουν τους βασιλείς, τους ξαναθάβουν στο μηδέν».⁶¹ Προφανώς για τον Ροβεσπιέρο, «ο Λουδοβίκος πρέπει να πεθάνει, γιατί η πατρίδα πρέπει να ζήσει».⁶² Για τον Καντ ο Λουδοβίκος μπορεί να δολοφονηθεί αλλά δεν πρέπει να εκτελεστεί τυπικά γιατί το δίκαιο πρέπει να ζήσει.

Συνοφίζοντας: αν η κυβέρνηση είναι αδήριτη προϋπόθεση της έννομης κατάστασης, γενεσιουργός αιτία του λαού και αντιπρόσωπος της γενικής βούλησης, τότε μοναδικό νομιμοποιητικό έρεισμα της επανάστασης θα ήταν η πλήρης συμφωνία της με τη γενική βούληση που όμως ισοδυναμεί με την αυτοκτονία της αφ' ενός και αφ' ετέρου συνιστά νομικό, κατά Καντ, παράδοξο, όπως επισημάνθηκε παραπάνω, «γιατί τότε θα ήταν ο ίδιος ο λαός ο ανώτατος άρχων».⁶³ Όπως γράφει ο ίδιος, «πριν να υπάρξει γενική βούληση, ο λαός δεν έχει κανένα εντελώς δικαίωμα αναγκασμού εναντίον του ηγεμόνα του, επειδή μόνον με αυτόν μπορεί να αναγκάσει κατά το δίκαιο. Όταν όμως υπάρχει η γενική βούληση, πάλι δεν γίνεται αναγκασμός που ν' ασκηθεί απ' αυτόν εναντίον του ηγεμόνα... να περιέχει σε αυτή την περίπτωση το σύνταγμα ένα νόμο που να δίνει το δικαίωμα της ανατροπής του υφιστάμενου συντάγματος, από το οποίο απορρέουν όλοι οι καταμέρος νόμοι (έστω κι αν έχει τραυματισθεί το συμβόλαιο), τούτο είναι καθαρή αντίφαση. Γιατί τότε θα έπρεπε να περιέχει επίσης μιαν αντίρροπη

59. Ροβεσπιέρος, «Σχετικά με τη δίκη του βασιλιά», ό.π., σ. 143.

60. I. Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., (322), σ. 159.

61. Ροβεσπιέρος, «Σχετικά με τη δίκη του βασιλιά», ό.π., σ. 144-145.

62. Στο ίδιο, σ. 152.

63. I. Kant, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα. . .», ό.π., σ. 145.

εξουσία συστημένη δημόσια, δηλαδή ακόμη μια δεύτερη υψηλή κεφαλή του κράτους, που να προστατεύει τα δικαιώματα του λαού εναντίον της πρώτης, έπειτα όμως και μια τρίτη ακόμα που θα κρίνει ανάμεσα στις δύο σε τίνος το μέρος βρίσκεται το δίκαιο». ⁶⁴

V. Ο Καντ και ο κλασικός φιλελευθερισμός:

Προς μια κριτική του πολιτικού λόγου;

Πίσω από τους δαιδαλώδεις νομικούς συλλογισμούς που ενίοτε εγγίζουν τα όρια του σχολαστικισμού, προκειμένου πάση δυνάμει να αποσοβηθεί ο κίνδυνος κατάλυσης της έννομης τάξης που επιφέρει το επαναστατικό συμβάν, δεν κείται απλώς ο νομιμόφρων, φιλήσυχος φιλόσοφος που μολοντί διαπρύσιος κήρυκας του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης που τον πραγματώνει στην ιστορία, ένθερμος υποστηρικτής του κριτικού αναστοχασμού και της δημόσιας χρήσης του Λόγου συμπληρώνει πάντοτε την κατηγορική προσταγή του Διαφωτισμού, «συλλογίζεσθε όσο θέλετε και για οποιοδήποτε ζήτημα», με αυτήν του «υπακούετε»,⁶⁵ αλλά ο κριτικός του πολιτικού λόγου της νεωτερικότητας. Η έγνοια του Καντ δεν είναι να παράσχει πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης στα υφιστάμενα καθεστώα αλλά να διυλίσει στην κρησάρα του Λόγου τα πολιτικά διλήμματα που ανακύπτουν από τις επαναστατικές εκρήξεις που γίνονται οι ωδίνες της νεωτερικότητας για να φέρει στον κόσμο το νέο που επαγγέλλεται. Το βασικό ερώτημα του Καντ που κείται πίσω από την επιχειρηματολογία του περί δικαιώματος της επανάστασης, έχοντας ήδη την εμπειρία της βίας και της φρίκης που γίνονται τα λύτρα που καταβάλλει, κατά τον Έγελο, ο Λόγος στην ιστορία, του ευτελισμού της ηθικής για να πραγματωθεί παραδόξως ένας ηθικός και δίκαιος κόσμος, είναι η νομιμότητα και συνακόλουθα η νομιμοποίηση του επαναστατικού υποκειμένου. Αν η επανάσταση νομιμοποιείται μόνο στην περίπτωση που εναρμονίζεται με τη γενική βούληση, σε κάθε άλλη περίπτωση πρόκειται για κάποια μεμονωμένα άτομα που υπερβαίνουν τα όρια του νόμου και κηρύττουν τον πόλεμο στο κράτος. Εάν μια κυβέρνηση παραβιάζει την λαϊκή εντολή που έλα-

64. Στο ίδιο, σ. 146.

65. Ι. Καντ, «Απόκριση στο ερώτημα: τι είναι διαφωτισμός», στο Ι. Καντ, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 44.

βε, παύει να αντιπροσωπεύει τη γενική βούληση ή παραβιάζει το ίδιο το πρωταρχικό συμβόλαιο, τότε ποιος είναι αυτός δικαιούται να ομιλεί εξ ονόματος του λαού; Ποιος εν ολίγοις εκφέρει έγκυρη κρίση και αντιπροσωπεύει τον λαό; Η απάντηση του Καντ εν προκειμένω είναι ότι μοναδικός αντιπρόσωπος του λαού είναι η υφιστάμενη κυβέρνηση οποιαδήποτε και αν είναι αυτή. Ανεξαρτήτως αν κάποιος συμφωνεί ή διαφωνεί με την απερίφραστη καντιανή καταδίκη του δικαιώματος της επανάστασης, ακόμη και αν η τελευταία εμφορείται από τον ιερό σκοπό της αποτίναξης της τυραννίας και την εγκαθίδρυση του ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος, η επιχειρηματολογία του Καντ θέτει το μείζον ζήτημα της επανάστασης ως δημόσιας πράξης που αναλαμβάνει η ενωμένη βούληση των πολιτών εξ ονόματος του λαού ως όλου και όχι ως το άθροισμα ατόμων που συνασπίζονται προς υπεράσπιση ιδιαίτερων συμφερόντων. Σε ένα κείμενό της στο οποίο αντιπαραβάλλει τον Λοκ προς τον Καντ, σε ό,τι αφορά το δικαίωμα στην επανάσταση, η Katrin Flikschuh υπογραμμίζει την διάκριση μεταξύ της κλασσικής φιλελεύθερης ερμηνείας του λαού ως του αθροίσματος απλώς των μελών που τον απαρτίζουν και αυτής του Καντ, κατά την οποία ο λαός ως ηθικά σημαντική οντότητα υπερβαίνει το σύνολο των μελών που τον αποτελούν. Για τον Καντ, ο μετασχηματισμός του πλήθους σε λαό γεννά μια δημόσια οντότητα, τα συμφέροντα και οι πράξεις της οποίας αυτονομούνται από το άθροισμα των ατομικών δρώντων που την απαρτίζουν. Αν για τον Λοκ η πολιτική κοινωνία συγκροτείται διαμέσου της συναίνεσης ενός αριθμού ατόμων που συνενώνονται με σκοπό την αποτελεσματική προστασία των δικαιωμάτων τους και λαμβάνουν αποφάσεις δια της αρχής της πλειοψηφίας, για τον Καντ το άθροισμα των μονομερών, ατομικών κρίσεων, όσο πολυπληθείς και αν είναι, δεν στοιχειοθετούν δημόσια κρίση.⁶⁶

Η καντιανή ερμηνεία του λαού μπορεί να γίνεται η κριτική αιχμή του δόρατος κατά του δικαιώματος της επανάστασης, αλλά αφ' ενός εισφέρει ένα αξιολογικό κριτήριο θεμελίωσης μιας δημόσιας κρίσης και διάκρισής της από την ατομική μεταθέτοντας το κέντρο βάρους από την επανάσταση στην δημόσια διαβούλευση ή τη δημόσια χρήση του λόγου,

66. Katrin Flikschuh, "Reason, Right, and Revolution: Kant and Locke," *Philosophy and Public Affairs*, τ. 36, τεύχος 4, Φθινόπωρο 2008, σ. 375-404, σ. 397-398.

και αφ' ετέρου καταδεικνύει την κανονιστικότητα που ενυπάρχει στις θεσμικές διαδικασίες και υπερτερεί έναντι αυτής των κρίσεων κατά το περιεχόμενο. Εκκινώντας από το τελευταίο:

Η ενοποίηση του πλήθους σε λάο λαμβάνει χώρα διαμέσου της θεσμοθέτησης διαδικασιών που δίνουν σάρκα και οστά στη γενική βούληση και καθιστούν τη δράση και τη συλλογική λήψη αποφάσεων εφικτές. Οι τρεις εξουσίες του κράτους ασκούνται διαμέσου των εν λόγω διαδικασιών. Ένας νόμος, για παράδειγμα, γίνεται νόμος του κράτους διαμέσου της επεξεργασίας του στις επιτροπές της Βουλής και της συζήτησης και ψήφισής του στην Ολομέλεια της Βουλής με βάση την αρχή της πλειοψηφίας. Ένας πολίτης κρίνεται ένοχος ή αθώος από το δικαστήριο, κάποιος γίνεται πρόεδρος ενός οργανισμού αν τα προσόντα του κρίνονται επαρκή για την προς πλήρωση θέση και ψηφίζεται, κοκ. Εντούτοις, συχνά εκφέρονται κρίσεις όσον αφορά στο περιεχόμενο των αποφάσεων ή των κριτηρίων επί τη βάσει των οποίων διεξάγονται οι παραπάνω διαδικασίες. Ένας νόμος, για παράδειγμα, μολονότι υπερψηφίστηκε στη Βουλή στερείται νομιμοποίησης ή ακόμη και συνταγματικότητας, ο κατηγορούμενος που κρίθηκε αθώος από το δικαστήριο θα έπρεπε να έχει κριθεί ένοχος, ο εκλεγείς πρόεδρος υπολειπόταν των κριτηρίων για την θέση που έλαβε, κτλ. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Christine Korsgaard αναφερόμενη στις καντιανές προβληματοθεσίες, «η κανονιστικότητα των εν λόγω διαδικασιών δεν απορρέει από την αποτελεσματικότητα, την αγαθότητα ή ακόμη και από την κατά το περιεχόμενο δικαιοσύνη των αποτελεσμάτων που παράγουν. Το αντίστροφο ισχύει: οι ίδιες οι διαδικασίες είναι που απονέμουν κανονιστικότητα στα αποτελέσματα που παράγουν... Και η κανονιστικότητα των διαδικασιών αφ' εαυτών δεν πηγάζει από την ποιότητα των αποτελεσμάτων τους αλλά από το γεγονός ότι οφείλουμε να τις διαθέτουμε αν πρόκειται να διαμορφώσουμε μια γενική βούληση».⁶⁷ Με άλλα λόγια, μια κρίση περί ενός νόμου ως άδικου δεν δικαιολογεί την πολιτική ανυπακοή ούτε η πεποίθηση ότι ο κατηγορούμενος είναι ένοχος ενώ κρίθηκε αθώος θα δικαιολογούσε, κατά τον Καντ, τον προπηλακισμό του.

67. Christine M. Korsgaard, "Taking the law into our hands: Kant on the right to revolution," στο *Reclaiming the History of Ethics: Essays for John Rawls*, επιμ. Andrews Reath, Barbara Herman, και Christine M. Korsgaard, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, σ. 309.

VI. Η δημόσια χρήση του λόγου: Αντιφάσεις και απορίες

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, τα καντιανά επιχειρήματα απόρριψης του δικαιώματος της επανάστασης μεταθέτουν ρητά το κέντρο βάρους στην δημόσια χρήση του λόγου. Ωστόσο, η ερμηνεία και ανάλυση της τελευταίας δεν στερούνται αντιφάσεων.

Στο δοκίμιό του «Απόκριση στο ερώτημα τι είναι διαφωτισμός» ο Καντ διακρίνει μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής χρήσης του Λόγου. Ενώ με τον όρο «ιδιωτική χρήση» ο Καντ εννοεί «εκείνη που επιτρέπεται να κάνει κανείς του Λόγου του σε κάποια κρατική θέση ή κάποιο λειτούργημα που του έχουν εμπιστευθεί»⁶⁸, με τον όρο δημόσια χρήση αναφέρεται στη χρήση «που κάνει ο καθένας ως συγγραφέας μπροστά σε ολόκληρο το κοινό του κόσμου των αναγνωστών».⁶⁹ Αν η επίκληση μιας εξωτερικής και έτερης του Λόγου αυθεντίας καταδικάζει σε περιορισμένη εμβέλεια την κοινωνισμότητα της προσωπικής χρήσης του Λόγου, η υποταγή στην αυθεντία και μόνο του Λόγου ως της δεξαμενής από την οποία αντλούνται οι όροι της κριτικής συζήτησης και διαμάχης καθιστά τη δημόσια χρήση του Λόγου προσβάσιμη σε όλο το εν λόγω αναγνωστικό κοινό. Η καντιανή διάκριση, ωστόσο, μεταξύ δημόσιας και ιδιωτικής χρήσης του Λόγου περιπίπτει σε αντιφάσεις. Όταν ο Καντ αποκηρύσσει μετά βδελυγμίας το δικαίωμα της εξέγερσης και της επανάστασης ακόμη και εναντίον ενός τυραννικού καθεστώτος θεωρώντας μονόδρομο έκφρασης της κοινωνικής δυσαρέσκειας την δημόσια διαβούλευση, το ερώτημα που τίθεται αναπόφευκτα είναι το εξής: Πώς θα πραγματωθεί ο διαφωτισμός σε ένα τυραννικό καθεστώς εάν η μήτρα του πρώτου είναι η ελεύθερη και ισότιμη συμμετοχή στη δημόσια σφαίρα; Αν η «ελευθερία της πέννας», με τα λόγια του ίδιου του Καντ, «είναι το μοναδικό παλλάδιο των δικαιωμάτων του λαού»⁷⁰ πώς θα ευδοκιμήσει η πρώτη σε ένα καθεστώς που τη στερεί από τους υπηκόους του; Διαφωτισμένη σκέψη στο σκοτάδι φαίνεται να συνιστά αντίφαση εν τοις όροις. Η προτροπή του Καντ στην έλλογη σκέψη αλλά ταυτόχρονα στην υπακοή θέτει το ερώτημα της προτεραιότητας της πνευματικής ελευθερίας έναντι της πολιτικής ή της πολιτικής έναντι της

68. Ιμμάνουελ Καντ, «Απάντηση στο ερώτημα: τι είναι διαφωτισμός», ό.π., σ. 44-45.

69. Στο ίδιο, σ. 44.

70. Ι. Καντ, «Απάνω στο κοινό απόφθεγμα...», ό.π., σ. 147.

πνευματικής; Η απάντηση όμως που δίδει στο δοκίμιό του «Τι σημαίνει: Προσανατολίζομαι στη σκέψη» φαίνεται να αντιφάσκει κατάφωρα προς την παραπάνω προτροπή. Με τα δικά του λόγια:

«Προς την ελευθερία της σκέψης είναι αντίθετος πρώτα ο αναγκασμός της πολιτείας. Βέβαια λέμε: μπορεί η ελευθερία να μιλούμε ή να γράφομε να μας αφαιρεθεί με ανώτερη βία, ποτέ όμως και η ελευθερία να σκεπτόμαστε. Πόσο όμως και με ποιάν ορθότητα, είναι δυνατόν να σκεπτόμαστε, άμα δεν σκεπτόμαστε από κοινού με άλλους, στους οποίους ανακοινώνουμε τις σκέψεις μας και εκείνοι σ' εμάς τις δικές τους; Μπορούμε λοιπόν να ειπούμε ότι εκείνη η εξωτερική βία που αφαιρεί από τους ανθρώπους την ελευθερία να ανακοινώνουν δημόσια τις σκέψεις τους, παίρνει απ' αυτούς και την ελευθερία να σκέπτονται».⁷¹

Μια προσεκτικότερη ανάγνωση του δοκιμίου περί διαφωτισμού, ωστόσο, καταδεικνύει ότι το πραγματικό μήνυμά του είναι ότι η διανοητική ελευθερία δεν είναι ένας εσωτερικός, μοναχικός στοχασμός, η επίπονη διανοητική άσκηση ενός αφηρημένου υποκειμένου που μετεωρίζεται εν κενώ. Ακόμη και αν ο Καντ δεν απαντά στους κοινωνικούς και πολιτικούς όρους πραγμάτωσης της διανοητικής ελευθερίας, η δημόσια χρήση του Λόγου προϋποθέτει πάντοτε ένα κοινό, ένα παραλήπτη, τον αποδέκτη του μηνύματος. Η δημοσιότητα, με άλλα λόγια, κυρούται μόνον ως κοινωνησιμότητα. Διαφορετικά διατυπωμένο: η καντιανή αυτονομία, ο έλλογος στοχασμός νοείται παραδόξως μόνο ως επικοινωνιακό πράττειν. Όσο προσβάσιμα και αν είναι τα μέσα ενημέρωσης και επικοινωνίας η δημοσιότητα δεν θεωρείται δημόσια χρήση του Λόγου αν τα μηνύματα που εκπέμπει δεν είναι ερμηνεύσιμα και κοινωνήσιμα.

VII. Η μεταρρύθμιση εναντίον της επανάστασης

Οι αντιφάσεις και οι απορίες που χαρακτηρίζουν το καντιανό σχήμα της δημόσιας χρήσης του Λόγου γίνονται το τίμημα της υπέρ το δέον αγωνίας του Καντ για τους κινδύνους που εγκυμονούν οι σύνθετες νεωτερικές κοινωνίες αλλά και της εδραίας πεποίθησής του ότι η ελευθερία των μοντέρνων πραγματώνεται μόνο από μια έννομη τάξη στην οποία

71. «Τι σημαίνει: προσανατολίζομαι στη σκέψη;», στο Ι. Καντ, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 85-6.

οι πολίτες συναινούν αλλά και υπακούουν χωρίς εξαιρέσεις. Η υπερβολική έμφαση που δίδει στην ισότιμη και ελεύθερη διαβούλευση επί του πεδίου της δημόσιας σφαίρας υπαγορεύεται από την ιδέα που επαναλαμβάνει διαρκώς στα πολιτικά του κείμενα του 1790, της μεταρρύθμισης έναντι της επανάστασης. Η ελπίδα της προόδου, η πραγμάτωση του πολυπόθητου ρεπουμπλικανικού πολιτεύματος για τον Καντ, αναμένεται μόνο «από επάνω προς τα κάτω και όχι από κάτω προς τα πάνω», όπως εμφιατικά τονίζει στην *Διένεξη των Σχολών*.⁷² Ήδη στο διάσημο δοκίμιό του, «απόκριση στο ερώτημα: τι είναι διαφωτισμός» ο Καντ εκφράζει τη δυσπιστία του για την επανάσταση ως μέσο αλλαγής του σκέπτεσθαι. Γράφει: «Με μιαν επανάσταση ίσως καταρρέει βέβαια ο προσωπικός δεσποτισμός και καταργείται η καταπίεση από ανθρώπους άπληστους για κέρδη και για εξουσία, αλλά ποτέ δεν γίνεται αληθινή αναμόρφωση του τρόπου σκέψης. Νέες προλήψεις, εξίσου όπως και οι παλιές, χρησιμοποιούνται για σκοινί που οδηγεί τον αστόχαστο μεγάλο σωρό των ανθρώπων».⁷³

Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι ο Καντ ερμηνεύει το σύνταγμα που εμφορείται από την ιδέα του πολίτη που υπακούει στον νόμο που συν-νομοθετεί ή συναινεί, ήτοι του πολίτη που υπόκειται στο σύνταγμα του οποίου συγχρόνως είναι υποκείμενο, ως μία ιδέα του Λόγου και πλατωνικό ιδεώδες –*respublica noumenon*–⁷⁴ προς την προσέγγιση του οποίου οφείλουν να τείνουν όλες οι ατελείς, ιστορικές εκφάνσεις του μέσω «σταδιακής μεταρρύθμισης σύμφωνα με θεμελιώδεις αρχές».⁷⁵ Η καντιανή πρόσληψη του συντάγματος ως προϊόντος του συν-νομοθέτη πολίτη, ως μια ρυθμιστική Ιδέα του Λόγου που δεν αντιστοιχεί σε κάποιο αντικείμενο της εμπειρίας, αλλά λειτουργεί ως μια έλλογος πίστη που τροφοδοτεί την ελπίδα και προσανατολίζει το νομοθετικό έργο, ως το ιδεώδες που μολονότι ουδείς εγγυάται την ιστορική του πραγμάτωση επιβάλλει το καθήκον του αγώνα για την προσέγγισή του διαμέσου της αρχής της δημοσιότητας και των από τα πάνω μεταρρυθμίσεων, υπαγορεύεται και από την δυσπιστία του Καντ στην επανάσταση ως

72. I. Kant, *Η διένεξη των Σχολών*, ό.π., σ. 259.

73. I. Kant, «Απόκριση στο ερώτημα: τι είναι διαφωτισμός», ό.π., σ. 44.

74. I. Kant, *Η διένεξη των Σχολών*, ό.π., σ. 255.

75. I. Kant, *Μεταφυσική των Ηθών*, ό.π., σ. 197.

βίαιη εκ του μηδενός δημιουργία, ως βολονταριστική και αιμοσταγής τοποθέτηση της ιστορίας στην προκρούστεια κλίνη της θεωρίας.

«Είναι όντως δελεαστικό», γράφει ο Καντ σε μια υποσημείωση στη Διένεξη των Σχολών, να ονειρεύεται κανείς συντάγματα κρατών που αντιστοιχούν στις απαιτήσεις του Λόγου... αλλά είναι παράτολμο να τα προτείνει κανείς και κολάσιμο να παροτρύνει τον λαό προς άρση του υφιστάμενου συντάγματος. Η Ατλαντίδα του Πλάτωνα, η Ουτοπία του Morus [Thomas More], η Ωκεάνα του Harrington και η Σεβεραμπία του Allais ετέθησαν διαδοχικά στο προσκήνιο, αλλά ούτε καν έγινε ποτέ στόχος απόπειρας η πραγματοποίησή τους (με εξαίρεση το ατυχές έκτρωμα του Cromwell για μια δεσποτική πολιτεία).- Με αυτές τις δημιουργίες κρατών έγινε το ίδιο όπως και με τη δημιουργία του κόσμου: κανένας άνθρωπος δεν ήταν παρών, ούτε και θα μπορούσε να είναι, διότι αλλιώς θα έπρεπε να είναι ο δημιουργός του εαυτού του. Το να θεωρείται ότι ένα τέτοιο κρατικό προϊόν, όπως το σκέφτεται κανείς, θα πραγματοποιηθεί κάποτε πλήρως, έστω και αργά, είναι ένα γλυκό όνειρο. Η διαρκής όμως προσέγγιση προς το ίδιο δεν είναι απλώς νοητή, αλλά, εφ' όσον μπορεί να συνυπάρξει με τους ηθικούς νόμους, είναι καθήκον, όχι των πολιτών του κράτους αλλά του επικεφαλής του».⁷⁶

VIII. Επίλογος: Η πολιτική ως ηθική

Ο επίπονος διάλογος του Καντ με την γαλλική επανάσταση γεννά μια πρωτόλεια κριτική του πολιτικού λόγου της νεωτερικότητας που μαζί με το δικαίωμα στην επανάσταση αποκηρύσσει, στο πνεύμα του Benjamin Constant, την άμεση δημοκρατία των αρχαίων. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η διάκριση των εξουσιών, η απόπειρα εξεύρεσης θεσμικών αντίβαρων, η αρχή της δημοσιότητας ως κατ' εξοχήν πολιτική αξία, ως αξιολογικό μέτρο αποτίμησης της ορθότητας των πολιτικών θεσμών και πρακτικών συνιστούν το καντιανό πολιτικό δέον των σύνθετων νεωτερικών κοινωνιών που επιδιώκει την ιστορική του πραγμάτωση. Μολονότι το παραπάνω αδυνατεί να εξαλείψει το κατά Marx και Heine «στίγμα» της «γερμανικής μιζέριας» και να αποσειεί τη μομφή κατά την οποία η κατηγορηματική αποκήρυξη του δικαιώματος της

76. I. Kant, *Η διένεξη των Σχολών*, ό.π., σ. 257.

επανάστασης και η περιφρόνηση για τη συλλογική δράση κλείνουν τον δρόμο στην ελπίδα να γίνει ιστορική πραγματικότητα το πολυπόθητο όνειρο της ελευθερίας που αποτελεί το κατεξοχήν καντιανό ιδεώδες, μετουσιώνει εντούτοις σε φιλοσοφική ιδιόλεκτο την νεωτερική αγωνία να εξευρεθούν τα εχέγγυα της ευτεταγμένης πολιτείας και της ειρήνης. Επιπλέον, η αναμέτρηση του Καντ με την επανάσταση εν γένει συνιστά τεκμήριο, απτό δείγμα των περιδιαβάσεων του πρακτικού λόγου στην ιστορία ή, διαφορετικά διατυπωμένο, την απόπειρα σύζευξης ηθικής και πολιτικής. Τόσο η ηθική όσο και το δίκαιο στον Καντ εμφορούνται από την ιδέα της ελευθερίας που ταυτίζεται με την αυτονομία του έλλογου όντος. Αν η ηθική φιλοσοφία του Καντ αποσκοπεί στην εξεύρεση και διατύπωση των *a priori* αρχών του Λόγου που ενδύονται τη μορφή καθολικών νόμων και οφείλουν να καθοδηγούν τη συμπεριφορά των ατόμων, η πολιτική του φιλοσοφία αποβλέπει στην ανάδειξη των *a priori* αρχών του δικαίου που εγγυώνται την εξωτερική ελευθερία των τελευταίων. Η ελευθερία υπό νόμους εσωτερικούς που δίδει το άτομο στον εαυτό του είναι το ιδεώδες που διαπνέει την καντιανή ηθική, η ελευθερία υπό νόμους εξωτερικούς, το ιδεώδες της καντιανής ερμηνείας του δικαίου. Ο συνεκτικός ιστός αμφότερων είναι ο εξαναγκασμός του νόμου ως μοναδικού εχέγγυου διασφάλισης της ελευθερίας του υποκειμένου και η ιδέα κάθε έλλογο ον «να πράττει σαν να ήταν πάντα, χάρη στους γνώμονές του, ένα νομοθετικό μέλος του κράτους των σκοπών».⁷⁷ Αν ο νόμος, σύμφωνα με τον Καντ, είναι η έκφανση τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής ελευθερίας και το μοναδικό εχέγγυο δικαίου, η παραβίασή του, ακόμη και αν είναι άδικος, παραβιάζει την ελευθερία. Ο Καντ αποκηρύσσει την επανάσταση γιατί φοβάται όχι μόνο την κατάλυση του νόμου αλλά την παρωδία ή την πλήρη διαστροφή του όταν εξισώνεται με την αυτοδικία, όταν η γενική βούληση ανάγεται στην αυθαίρετη, υποκειμενική βούληση κάποιων ατόμων. Ο Καντ, τέλος, αποδοκιμάζει την επανάσταση γιατί υπαγορεύεται από την εργαλειακή λογική που εκούσα ακούσα, υποτάσσει και νομιμοποιεί οποιοδήποτε μέσο χρειάζεται να μετέλθει για την επίτευξη των στόχων που θέτει. Ακόμη και ο ιερός σκοπός της αποκατάστασης των αναπαλλοτρίωτων και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου, ακόμη και

77. I. Kant, *Ta θεμέλια της Μεταφυσικής των ηθών*, ό.π., σ. 94.

ο αγώνας της έλευσης του βασιλείου των σκοπών επί του ιστορικού εδάφους που αναγορεύει τον άνθρωπο σε σκοπό καθαυτό και την ελευθερία σε θεμέλιο της πολιτικής κοινωνίας δεν δύναται να νομιμοποιήσει τα διαμετρικά αντίθετα μέσα: την βία, τον πόνο, την κατάλυση του νόμου και την παρωδία του δικαίου, τον φόβο και την εκμηδένιση της ζωής και της αξιοπρέπειας. Ο Καντ αποκηρύσσει την επανάσταση γιατί ισχυρίζεται ότι κάθε πράξη οφείλει να καθοδηγείται από τις αρχές που επιτάσσει ο Λόγος και να μην παραδίδεται «έρμαιοι και άβουλη» σε μέσα που αντιφάσκουν προς τον σκοπό που θέτει.

Στο δοκίμιό του, «Προς την αιώνια ειρήνη», ο Καντ σκιαγραφεί έντεχνα δύο ανθρωπότυπους πολιτικών: τον ηθικό πολιτικό, ο οποίος «δέχεται τις αρχές της πολιτικής φρόνησης έτσι, ώστε να μπορούν να συνυπάρχουν με την ηθική» και τον πολιτικό ηθικολόγο ο οποίος «διαμορφώνει μια ηθική με τρόπο που να υπηρετεί το συμφέρον του πολιτικού» προκειμένου να καταδείξει το δέον της σύμφυσης ηθικής και πολιτικής.⁷⁸

Η πολιτική χωρίς ηθική ισοδυναμεί, για τον Καντ, με την πλήρη περιφρόνηση και απαξίωση της αξιοπρέπειας του ανθρώπινου προσώπου και υποθάλπει τον δεσποτισμό.

Ο Καντ επευφημεί τα αποτελέσματα της επανάστασης απαρνούμενος την καύσιμη ύλη της, τους επαναστάτες. Θέλει μια επανάσταση χωρίς επανάσταση γιατί δεν θέλει την πολιτική χωρίς την ηθική. Γι' αυτό παραμένει πάντα ο παρατηρητής, έστω μη αμερόληπτος και ενθουσιώδης, της Γαλλικής Επανάστασης.

78. Kant, «Προς την αιώνια ειρήνη», ό.π., σ. 113.

Ηλίας Γιαρένης¹

ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΗΝ. Η ΑΝΩΤΕΡΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ Ο ΝΑΟΣ
ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ:
ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ
ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ²

*I. Εισαγωγικά. Το ρητορικό κείμενο
και οι μαρτυρίες για την εκπαίδευση*

Η ανά χειράς συμβολή επιδιώκει την εκ νέου ανάγνωση και αξιολόγηση μιας παλαιόθεν γνωστής μαρτυρίας σχετικής με την ανώτερη εκπαίδευση και την πνευματική ζωή στον βυζαντινό κόσμο. Η μαρτυρία, μολοντί έχει πολλάκις χρησιμοποιηθεί κατά τις απόπειρες μελέτης των πραγματικοτήτων της βυζαντινής παιδείας και εκπαίδευσης, δεν έχει έως σήμερα τύχει ειδικής ανίχνευσης που να την εξετάζει λαμβάνοντας υπόψιν τόσο την γραμματειακή της ένταξη, όσο και τις γενικότερες επιλογές του συγγραφέα που την παρέχει. Μια τέτοια προσέγγιση θα μπορούσε να οδηγήσει στην διευκρίνιση των επιμέρους στοιχείων της μνείας και συνακόλουθα στην επισήμανση ορισμένων, κεντρικών κατά την άποψή μας, πτυχών των καταγραφόμενων δεδομένων.

Η μνεία που τίθεται εν προκειμένω στο επίκεντρο της ερευνητικής μας θεώρησης εντοπίζεται στο πλαίσιο εκτενούς και περίτεχνης εγκωμιαστικής Έκφρασης που συνέθεσε ο βυζαντινός λόγιος Νικόλαος Μεσαρίτης στην Κωνσταντινούπολη στο μεταίχμιο μεταξύ 12ου και 13ου αιώνα, με αντικείμενο τον περικαλλή ναό των Αγίων Αποστόλων της βυζαντινής πρωτεύουσας.³ Το εν λόγω έργο του Μεσαρίτη, ενταγμένο

1. Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Ιστορίας.

2. Ευχαριστώ θερμότατα τον Δρ. Ηλία Νέσσερη που διάβασε μία προτελική μορφή της μελέτης και συνέβαλε με βιβλιογραφικές προτάσεις και άλλες επισημάνσεις. Επίσης, τον Δρ. Δημήτριο Αγορίτσα για τα χρήσιμα σχόλια.

3. *Editio princeps*, από τον August Heisenberg, *Grabeskirche und Apostelkirche. Zwei Basiliken Konstantins. Untersuchungen zur Kunst und Literatur des ausgehenden Altertums*, zweiter Teil: *Die Apostelkirche in Konstantinopel*, Leipzig 1908, σσ. 1-96 (με γερμανική μετάφραση)

σε συγκεκριμένο ρητορικό είδος με μακρά παράδοση διατυπωμένων επιδιώξεων και συνήθων τρόπων επίτευξής τους, αλλά και με ιδιαίτερη διάδοση και ανανεωτική ορμή κατά τον 12ο αιώνα,⁴ συνιστά λεπτομερή και εξόχως ενδιαφέρουσα περιγραφή του αντικειμένου του, το οποίο αποτελούσε αξιόλογο εκκλησιαστικό μνημείο της Βασιλεύουσας και είχε ήδη από την πρωτοβυζαντινή περίοδο άμεσα συνδεθεί με την βυζαντινή αυτοκρατορική και πατριαρχική εξουσία.⁵ Ασφαλώς, το έργο

(στο εξής: Heisenberg, *Apostelkirche in Konstantinopel*). Επόμενη έκδοση από τον Glanville Downey, «Nikolaos Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople», *Transactions of the American Philosophical Society* N.S. 47 (1957), σσ. 897-918 (με αγγλική μετάφραση, σσ. 861-897) (στο εξής: Downey, *Description of the Church*). Τελευταία έκδοση, Beatrice Daskas, *Nicola Mesarite, Descrizione della Chiesa dei Santi Apostoli a Costantinopoli. Traduzione, introduzione, commento*, διδακτορική διατριβή, Università di Milano 2013, σσ. 124-162 (με ιταλική μετάφραση, σσ. 58-117). Αγγλική μετάφραση με σύντομα σχόλια, Michael Angold, *Nicholas Mesarites: His Life and Works (An Translation)*, (Translated Texts for Byzantinists, 4) Liverpool 2017, σσ. 83-133 (στο εξής: Angold, *Nicholas Mesarites*). Henry Maguire, «Inside and Outside of the Holy Apostles with Nicholas Mesarites», στον τόμο *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, επιμ. Margaret Mullett – Robert G. Ousterhout, προστομ. παραρτημάτων Fani Gargova, (Dumbarton Oaks Byzantine Symposia and Colloquia) Washington D.C. 2020, σσ. 193-207 (στο εξής: Maguire, *Inside and Outside of the Holy Apostles*). Βλ. και Ilias Taxidis, *The Ekphraseis in the Byzantine Literature of the 12th Century*, (Hellenica, 90) Alessandria 2021, σσ. 143-149 (στο εξής: Taxidis, *The Ekphraseis*).

4. Για την Έκφραση στην αρχαιότητα βλ. ενδεικτικά Ruth Webb, *Ekphrasis, Imagination and Persuasion in Ancient Rhetorical Theory and Practice*, Farnham – Burlington 2009. Για τις Εκφράσεις έργων τέχνης στο Βυζάντιο βλ. Παναγιώτης Αγαπητός (επιμ.), *Εικών και Λόγος. Έξι βυζαντινές περιγραφές έργων τέχνης*, Αθήνα 2006· Beatrice Daskas, «La lunga vita dell'ekphrasis tra Bisanzio e la contemporeanità», στον τόμο *Bisanzio fra tradizione e modernità. Ricordando Gianfranco Fiaccadori*, επιμ. Fabrizio Conca – Carla Castelli, (Consonanze, 7), Milano 2017, σσ. 47-64· Vicky Foskolou, «Decoding Byzantine Ekphraseis on works of art. Constantine Manasses's Description of earth and its audience», *Byzantinische Zeitschrift* 111 (2018), σσ. 71-102· Taxidis, *The Ekphraseis*· Beatrice Daskas, «Picture and Text: on the "Iconography" of the Sacred Spaces in Middle-Byzantine Ekphraseis», *Byzantinische Zeitschrift* 113 (2020), σσ. 35-68.

5. Για τον ναό, ο οποίος βρισκόταν στο χώρο όπου σήμερα υπάρχει το οθωμανικό Fatih Camii, βλ. ιδίως τον πρόσφατο συλλογικό τόμο *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, ό.π.. Για την ταύτιση του χώρου και την σημασία του, βλ. Ken Dark – Ferudun Özgümüş, «New Evidence for the Byzantine Church of the Holy Apostles from Fatih Camii, Istanbul», *Oxford Journal of Archaeology* 21 (2002), σσ. 393-413. Για την σχέση του μνημείου με τον χώρο και τις διάφορες φάσεις του βλ. επίσης των ιδίων, *Constantinople. Archaeology of a Byzantine Megapolis. Final Report on the Istanbul Rescue Archaeology Project 1998-2004*, Oxford 2013, σσ. 83-96 και σσ. 106-110. Βλ. τώρα και Nikolaos Karydis, «Justinian's Church of the Holy Apostles: A New Reconstruction Proposal», στον τόμο *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, ό.π., σσ. 99-130· Paul Magdalino, «Around and About the

δεν συνιστά αντικειμενικό ή αμερόληπτο αρχείο καταγραφής αρχαιο-λογικών και παιδευτικών πραγματικοτήτων.⁶ λόγω του ρητορικού του χαρακτήρα, η «σκηνοθεσία» των δεδομένων που σημειώνονται σε αυτό καθώς και ο φωτισμός τους με βάση την στάση ή/και την στόχευση του συγγραφέα καθίστανται κρίσιμα στοιχεία, τα οποία δυσχεραίνουν σημαντικά την απόπειρα ανασύστασης της πραγματικότητας.

Ο συγγραφέας του κειμένου ήταν κατά την περίοδο σύνθεσης του έργου διάκονος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως και έφερε τα αξιώματα του σκευοφύλακος και του ἐπὶ τῶν κρίσεων. Έμελλε στην συνέχεια –μετά τα δραματικά γεγονότα του 1204 και του συνακόλουθου κατακερματισμού της βυζαντινής επικράτειας– να αναπτύξει αξιόλογη δράση τόσο στις ενωτικές συνομιλίες που έλαβαν χώρα ανάμεσα στην ορθόδοξη κοινότητα της λατινοκρατούμενης Κωνσταντινούπολης και την Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, όσο και στην οργάνωση του ορθόδοξου Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στην εξορία της Νίκαιας.⁷ Στα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Μεσαρίτης εξελέγη αρχιεπίσκοπος Εφέσου και έξαρχος πάσης Ασίας, διαδραματίζοντας παραλλήλως

Holy Apostles in Constantinople», στο *ίδιο*, σσ. 131-142 (στο εξής: Magdalino, *Around and About the Holy Apostles*)· Robert G. Ousterhout, «The Church of the Holy Apostles and its place in Later Byzantine Architecture», στο *ίδιο*, σσ. 211-236· Julian Raby, «From the Founder of Constantinople to the Founder of Istanbul: Mehmed the Conqueror, Fatih Camii, and the Church of the Holy Apostles», στο *ίδιο*, σσ. 247-283. Για την ποιητική Έκφραση του ναού από τον Κωνσταντίνο τον Ρόδιο, βλ. Liz James (επιμ.), *Constantine of Rhodes, On Constantinople and the Church of the Holy Apostles*, with a new edition of the Greek Text by I. Vassiss, Farnham – Burlington 2012· βλ. τώρα και Floris Bernard, «Constantine the Rhodian's *Ekphrasis* in Its Contemporary Milieu», στον τόμο *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, ό.π., σσ. 145-156. Για μία άλλη βυζαντινή περιγραφή, βλ. Liz James – Iuliana Gavril, «A Homily with a Description of the Holy Apostles in Constantinople», *Byzantion* 83 (2013), σσ. 149-160.

6. Για τα σχετικά ζητήματα βλ. και Henry Maguire, «Truth and Convention in Byzantine Descriptions of Works of Art», *Dumbarton Oaks Papers* 28 (1974), σσ. 113-140· Ruth Webb, «The Aesthetics of Sacred Space: Narrative, Metaphors and Motion in *Ekphraseis* of Church Buildings», *Dumbarton Oaks Papers* 53 (1999), σσ. 59-74. Της ίδιας, «*Ekphraseis* of Buildings in Byzantium: theory and practice», στον τόμο *Ekphrasis. La représentation des monuments dans les littératures byzantine et byzantino-slaves: réalités et imaginaires*, επιμ. Vladimir Vavřínek – Paolo Odorico – Vlastimil Drbal, Praha 2011, σσ. 20-32. Henry Maguire, «The Asymetry of Text and Image in Byzantium», *Perspectives Médiévales* 38 (2017).

7. Βλ. σχετικά Elpidophoros Lambriniades, «Die Brüder Ioannis und Nikolaos Mesaritis, Verteidiger der Orthodoxie in den Unionsverhandlungen von 1204 bis 1214 (im historischen und theologischen Rahmen der Epoche)», *Κληρονομία* 28 (1996), σσ. 187-236.

κεντρικό ρόλο σε κρίσιμες εκκλησιαστικές επιλογές της αυτοκρατορίας της Νίκαιας, όπως η εκλογή νέων πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως την δεύτερη δεκαετία του 13ου αιώνα και οι ενωτικές συνομιλίες μεταξύ των Εκκλησιών κατά το 1214. Στο πλούσιο και αρκούντως ιδιοσυγκρασιακό συγγραφικό του έργο προεξάρχουν η ρητορική διάσταση, η εμμονή στην λεπτομέρεια, η οξυδερκής παρατήρηση και αναλυτική περιγραφή του χώρου και των προσώπων με έμφαση στην απόδοση ρεαλιστικών στοιχείων, καθώς και η έντονη αυτοαναφορικότητα. Η τελευταία διάσταση παρουσιάζεται, ωστόσο, υποβαθμισμένη στο έργο στο οποίο εδώ επικεντρωνόμαστε.⁸

Η εικόνα που έχει έως σήμερα κυριαρχήσει σχετικά με τον χαρακτήρα της μαρτυρίας που εξετάζουμε, καθώς και της αξίας που αυτή φέρει για την ιστορία της Βυζαντινής Παιδείας, έχει επηρεαστεί σε καθοριστικό βαθμό από εκδοτικές και ερμηνευτικές επιλογές του παρελθόντος σε σχέση με το κείμενο του Μεσαρίτη. Συνεπώς, προκύπτει η ανάγκη διευκρίνισης του ακριβούς περιεχομένου της μνείας του λογίου και η αντιπαραβολή της με αυτές τις επιλογές που έχουν αποτυπωθεί με τρόπο εξόχως επιδραστικό στη σύγχρονη βιβλιογραφία, με στόχο την εξέταση του βαθμού ανταπόκρισης της μνείας καθ' εαυτήν σε σχέση με την ερευνητική της πρόσληψη και ένταξη. Στις επόμενες σελίδες επιχειρούμε μία τέτοια προσέγγιση.

Εκκινούμε με σύντομη αναφορά στο κειμενικό πλαίσιο της υπό εξέταση μνείας. Το έργο στο οποίο εντοπίζεται η μαρτυρία που μας

8. Για τον βίο και την δράση του λογίου, βλ. Ilias Giarenis, *Life and Rhetoric in Late Byzantium: Nikolaos Mesarites*, Turnhout 2021 (υπό εκτύπωση). Βλ. επίσης Angold, *Nicholas Mesarites*, ιδίως σσ. 1-30· Ηλίας Γιαρένης, «Προσλήψεις της Αρχαιότητας στο έργο του Νικολάου Μεσαρίτη», στον τόμο *Η Πρόσληψη της Αρχαιότητας στο Βυζάντιο κυρίως κατά τους παλαιολόγειους χρόνους. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, επιμ. Γεωργία Ξανθάκη-Καραμάνου, (Ινστιτούτο Έρευνας Βυζαντινού Πολιτισμού – Σειρά Εκδόσεων, 1) Αθήνα 2014, σσ. 79-106 (στο εξής: Γιαρένης, *Προσλήψεις της Αρχαιότητας*)· Michael Angold, «Mesarites as a source: then and now», *Byzantine and Modern Greek Studies* 40 (2016), σσ. 155-168 (στο εξής: Angold, *Mesarites as a source*)· Ηλίας Γιαρένης, «Ο λόγιος και οι άλλοι: Όψεις της καθημερινής ζωής στην “ταξιδιωτική επιστολή” του Νικολάου Μεσαρίτη», στον τόμο *Λόγιοι και Λογισύνη στο Βυζάντιο. Επιστημονικό Συμπόσιο προς τιμήν του Καθηγητή Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη (Ιωάννινα, 26 Οκτωβρίου 2016)*, επιμ. Παναγιώτης Αντωνόπουλος – Ηλίας Γιαρένης – Δημήτριος Αγορίτσας, Θεσσαλονίκη 2019, σσ. 133-151 (στο εξής: Γιαρένης, *Ο λόγιος και οι άλλοι*)· Ruth Macrides, «The Logos of Nicholas Mesarites», στον τόμο *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, ό.π., σσ. 175-191 (στο εξής: Macrides, *The Logos*).

αφορά είναι από τα πρωιμότερα του συγγραφέα. Το χρονικό σημείο σύνθεσής του τοποθετείται μεταξύ των ετών 1199 και 1203, δηλαδή σε μια περίοδο που ταυτίζεται με τα τελευταία χρόνια της εξουσίας των Αγγέλων αυτοκρατόρων· πρόκειται επίσης για τα τελευταία χρόνια πριν την οδυνηρή και από πολλές απόψεις καθοριστική άλωση του έτους 1204 από τα στρατεύματα της Τετάρτης Σταυροφορίας. Ο Λόγος αυτός του Μεσαρίτη πιθανότατα εκφωνήθηκε κατά την εσπέρα της 29ης Ιουνίου ενός από τα έτη που εμπίπτουν στην προαναφερθείσα περίοδο, στο πλαίσιο της πανηγύρεως για την εορτή των Αγίων Αποστόλων, η οποία τελείτο με λαμπρότητα στον ομώνυμο ναό της Κωνσταντινούπολης. Η κατάσταση ήταν εξαιρετική και έφερε υψηλό συμβολικό κεφάλαιο, γεγονός το οποίο πιστοποιείται από την σαφή (όμως πιθανότατα με ορισμένες μεταπτώσεις στον χρόνο) πρόβλεψη της αυτοκρατορικής εθιμοτυπίας για παρουσία του εκάστοτε βυζαντινού αυτοκράτορα στον ναό κατά την συγκεκριμένη εορτή,⁹ αλλά και από την πιστοποιημένη από διάφορες πηγές –μεταξύ των οποίων και η εν λόγω μαρτυρία– παρουσία εκεί του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.

Στο πλαίσιο αυτής της εγκωμιαστικής περιγραφής του λογίου για τον ναό των Αγίων Αποστόλων, πριν από την κυρίως πραγμάτευση, που ευλόγως περιλαμβάνει την ρητορική απόδοση του εσωτερικού του ναού και του διακόσμου του, υπάρχει εκτενής αναφορά του συγγραφέα στο σχολείο βασικής εκπαίδευσης (ή του γραμματιστή)¹⁰ που λειτουργούσε πλάι στον αξιόλογο ναό κατά την περίοδο σύνθεσης του έργου. Η περιγραφή αυτού του σχολείου από τον Μεσαρίτη, την οποία είχαμε την ευκαιρία να εξετάσουμε εκτενώς σε παλαιότερη μελέτη μας,¹¹ συνι-

9. Βλ. την σχετική πρόβλεψη στον Ψευδο-Κωδινό, Ruth Macrides – Joseph Munitiz – Dimiter Angelov, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, 15) Farnham – Burlington 2013, 198.14-15 (αγγλ. μετάφρ. και σχολιασμός, σ. 199). Πρβλ. Albrecht Berger, «Imperial and Ecclesiastical Processions in Constantinople», στον τόμο *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, επιμ. Nevra Necipoğlu, (The Medieval Mediterranean, 33) Leiden 2001, σσ. 84-85· Δημήτριος Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες, 62) Θεσσαλονίκη 2016, σ. 103, σημ. 194.

10. Heisenberg, *Apostelkirche*, 17.6-22.1. Πρβλ. Downey, *Description*, σσ. 898-899· Daskas, *Descrizione*, σσ. 127-128. Αγγλ. μετάφρ.: Downey, *Description*, σσ. 865-867· Angold, *Nicholas Mesarites*, σσ. 88-90. Ιταλ. μετάφρ., Daskas, *Descrizione*, σσ. 64-66.

11. Πτυχές για την εκπαιδευτική διαδικασία, το *curriculum* και την καθημερινή ζωή στο

στά σπουδαία μαρτυρία, που προσφέρει ζωηρή εικόνα για την βασική εκπαίδευση που προσφερόταν εκείνη την περίοδο. Συνεπώς, αποτελεί αξιοπρόσεκτο μεταλλείο πληροφοριών για κρίσιμα στοιχεία που αφορούν στην δομή, στο περιεχόμενο και στα ενδιαφέροντα που έφερε στο βασικό της επίπεδο η βυζαντινή εκπαίδευση στην πρωτεύουσα στο τέλος της μεσοβυζαντινής περιόδου. Μας προσφέρει επίσης πολύ χρήσιμη επικέντρωση σε δεδομένα της καθημερινότητας στο συγκεκριμένο σχολικό περιβάλλον, αλλά και στις σχέσεις ανάμεσα στους δασκάλους, ή και μεταξύ δασκάλων και μαθητών που αναπτύσσονταν σε αυτό.¹² Τα παρεχόμενα στοιχεία αποτελούν σημαντική πηγή για την ανασύσταση των δεδομένων της βασικής εκπαίδευσης του 12ου αιώνα, και αξίζει να μελετηθούν σε συνδυασμό με διάφορες ποικίλης γραμματειακής ένταξης πηγές που μας παρέχουν μνείες για τον χαρακτήρα και τις εκπαιδευτικές πρακτικές σε άλλα σχολεία που επίσης λειτουργούσαν εκείνη την περίοδο στην βυζαντινή πρωτεύουσα.¹³

σχολείο βασικής εκπαίδευσης πλάι στον εν λόγω ναό έχουν αναπτυχθεί στην συμβολή μας «Δάσκαλοι, μαθητές και μάθηση στο σχολείο των Αγίων Αποστόλων της Κωνσταντινούπολης», στον τόμο *Παιδί και Πληροφορία. Αναζητήσεις ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού*, επιμ. Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, Αθήνα 2018, σσ. 171-182, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία (στο εξής: Γιαρένης, Δάσκαλοι, μαθητές και μάθηση). Σε αυτήν προσθετέες οι εξής πρόσφατες συμβολές: Teresa Shawcross, «Byzantium: A Bookish World», στον τόμο *Reading in the Byzantine World and Beyond*, επιμ. Teresa Shawcross – Ida Toth, Cambridge 2018, σ. 15· Inmaculada Pérez Martín – Divna Manolova, «Science Teaching and Learning Methods in Byzantium», στον τόμο *A Companion to Byzantine Science*, επιμ. Stavros Lazaris, (Brill's Companions to the Byzantine World, 6) Leiden – Boston 2020, σσ. 97-99.

12. Για τον χαρακτήρα, το περιεχόμενο και τα αιτούμενα της εκπαίδευσης στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12ο αιώνα βλ. κυρίως Ηλίας Χ. Νέσσερης, *Η Παιδεία στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 12ο αιώνα*, δύο τόμοι, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2014 (στο εξής: Νέσσερης, *Παιδεία*). Για τις σχέσεις δασκάλων και μαθητών, βλ. Γιαρένης, Δάσκαλοι, μαθητές και μάθηση, σσ. 175-178· επίσης, Michael Grünbart, «Paideia Connects: The Interaction between teachers and pupils in Twelfth Century Byzantium», στον τόμο *Networks of Learning. Perspectives on Scholars in Byzantine East and Latin West, c. 1000-1200*, επιμ. Sita Steckel – Niels Gaul – Michael Grünbart, (Byzantinische Studien und Texte, 6) Zürich – Berlin 2014, σσ. 17-32. Για μία γενική επισκόπηση των εκπαιδευτικών δεδομένων, βλ. Αθανάσιος Μαρκόπουλος, «Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου. Ο δάσκαλος, τα βιβλία και η εκπαιδευτική διαδικασία», *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13-16 Οκτωβρίου 2005)*, επιμ. Νίκη Τσιρώνη – Μπάμπης Λέγγας – Αναστασία Λαζαρίδου (=Βιβλιοαμφιάστης 3), Αθήνα 2008, σσ. 1-13 (στο εξής: Μαρκόπουλος, *Από τη δομή του βυζαντινού σχολείου*).

13. Για την σχετική βιβλιογραφία βλ. Γιαρένης, Δάσκαλοι, μαθητές και μάθηση, σ. 172.

Μετά από αυτήν την μνεία, και αφού ολοκληρώσει το κύριο αντικείμενο της εγκωμιαστικής του περιγραφής, δηλαδή την ρητορική αναπαράσταση του ναού των Αγίων Αποστόλων, ο Μεσαρίτης προσφέρει την μαρτυρία στην οποία επικεντρώνεται η παρούσα συμβολή. Η σχετική εκτενής αναφορά του λογίου έχει συνήθως νοηθεί έως σήμερα ως σαφής και αδιαμφισβήτητη απόδειξη για την λειτουργία, έστω και βραχύβια, ενός σχολείου ανώτερης παιδείας πλάι στον ναό των Αγίων Αποστόλων στα τελευταία τουλάχιστον χρόνια του 12ου αιώνα. Στην βιβλιογραφία το κείμενο νοείται ευρέως ως μαρτυρία από την οποία μπορεί να επιβεβαιωθεί η ακολούθηση, στο πλαίσιο αυτού του σχολείου, των κεντρικών βυζαντινών εκπαιδευτικών επιλογών, που συγκεφαλαιώνονται στην διδασκαλία του *Trivium* και του *Quadrivium* –με την εξαίρεση της αστρονομίας.¹⁴

Εξαιτίας μάλιστα της σπανιότητας και σποραδικότητας των πηγών που διαθέτουμε για την βυζαντινή εκπαίδευση, η μαρτυρία του Μεσαρίτη, η οποία από τις αρχές του 20ού αιώνα έχει εκδοθεί και ευχερώς τεθεί στη διάθεση των ερευνητών, έλαβε ενίοτε και ευρύτερο «παραδειγματικό» χαρακτήρα για την ανασύσταση της σχολικής πραγματικότητας σε αντίστοιχα σχολεία του βυζαντινού κόσμου κατά τον 12ο αιώνα. Το στοιχείο της μετάφρασης του κειμένου σε σύγχρονες γλώσσες (κατ' αρχάς στη γερμανική, ακολούθως στην αγγλική, πρόσφατα στην ιταλική, αλλά και εκ νέου στην αγγλική),¹⁵ σε συνδυασμό με το εξαίρετο ενδιαφέρον που αυτό φέρει για την αρχιτεκτονική και την ιστορία της τέχνης (ιδίως μάλιστα του ψηφιδωτού) στο Βυζάντιο¹⁶

σημ. 6 και 7.

14. Βλ. μεταξύ άλλων τις εξής αξιόλογες μελέτες και συμβολές: Robert Ralph Bolgar, *The Classical Heritage and Its Beneficiaries*, Cambridge 1954, σ. 78· Henry Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, New Jersey 1981, σ. 17· Börje Bydén, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium*, (Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, 66) Göteborg 2003, σσ. 223-224· Johannes Niehoff-Panagiotidis, «Le système éducatif à Byzance ou "pourquoi les Byzantins n'ont pas développé une formation universitaire comme en Occident?"», στον τόμο *Schüler und Meister*, επιμ. Andreas Speer – Thomas Jeschke, (Miscellanea Mediaevalia, 39) Berlin – Boston 2016, σ. 402.

15. Βλ. ανωτέρω, σημ. 2.

16. Βλ. μεταξύ άλλων τις σχετικές μελέτες: Ann Wharton Epstein, «The Rebuilding and Redecoration of the Holy Apostles in Constantinople», *Greek, Roman and Byzantine Studies* 23 (1982), σσ. 79-92· Theone Baseu-Barabas, *Zwischen Wort und Bild: Nikolaos Mesarites*

έχουν καταστήσει το κείμενο του Μεσαρίτη ιδιαιτέρως δημοφιλή πηγή και αντικείμενο εκτενούς αξιοποίησης. Κατά συνέπειαν, και η ευρισκόμενη στο έργο μαρτυρία που θεωρείται ότι αποδίδει διαδικασία ανώτερης εκπαίδευσης έχει γίνει εδώ και δεκαετίες γνωστή, και έχει αποδειχθεί αρκετά επιδραστική για την συνολική εικόνα της βυζαντινής εκπαίδευσης στην εν λόγω περίοδο. Στην ανά χείρας συμβολή επιχειρούμε μια κατά το δυνατόν προσεκτική εκ νέου ανάγνωση της μαρτυρίας του λογίου και αναψηλάφηση των σχετικών δεδομένων.

II. Η μαρτυρία και οι αναγνώσεις της

Τί περιγράφει στα οικεία χωρία της Έκφρασης ο Μεσαρίτης; Το ερώτημα φαίνεται ίσως εκ πρώτης όψεως περιττό, καθώς ήδη από την πρώτη έκδοση του κειμένου ο διαπρεπής Γερμανός Καθηγητής August Heisenberg, ο οποίος ιδιαιτέρως ενδιέτριψε στο συγγραφικό έργο του λογίου συνολικά προσφέροντας πολύτιμες δημοσιεύσεις υποδομής, αναγνώρισε με βεβαιότητα την περιγραφόμενη στο κείμενο πραγματικότητα ως «Die Universität bei der Apostelkirche», δίδοντας μάλιστα αυτόν τον τίτλο και στην αντίστοιχη κειμενική ενότητα που όρισε.¹⁷ Παραλλήλως προσέγραψε τα ανωτέρω στην παράδοση του αυτοκρατορικού ανώτερου εκπαιδευτικού θεσμού, ως αφετηρία του οποίου νόησε το Πανδιδακτήριον (*Auditorium*) του 5ου αιώνα.¹⁸

Η ανωτέρω εκδοτική και ερμηνευτική επιλογή φαίνεται πως επηρέασε ακολούθως και την επόμενη έκδοση του κειμένου, που άλλωστε

und seine Beschreibung des Mosaikschmucks der Apostelkirche in Konstantinopel (Ende 12. Jh.), (Dissertationen der Universität Wien, 230) Wien 1992· Nektarios Zarras, «A Gem of Artistic Ekphrasis: Nicholas Mesarites' Description of the Mosaics in the Church of the Holy Apostles at Constantinople», στον τόμο *Byzantium, 1180-1204: "The Sad Quarter of A Century"?*, επιμ. Alicia Simpson, (International Symposia, 22) Athens 2015, σσ. 261-282· Beatrice Daskas, «Nikolaos Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople», *Parekbolai* 6 (2016), σσ. 79-102· Liz James, «Creating the Mosaics of the Holy Apostles», στον τόμο *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, ό.π., σσ. 157-174.

17. Heisenberg, *Apostelkirche*, σ. 90.

18. Για το Πανδιδακτήριον, βλ. Paul Lemerle, *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός. Σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, μετάφρ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Αθήνα 1985, σσ. 62-64· επίσης, Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, *Η συμβολή του Βυζαντίου στη διάσωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας*, Ιωάννινα 1995, σσ. 15-16.

συνολικά δεν διαφοροποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό, τουλάχιστον ως προς την μορφή του κειμένου που προσέφερε, από την πρωτοπόρα εργασία του Heisenberg. Έτσι, ο Αμερικανός φιλόλογος και ιστορικός Glanville Downey, ο οποίος από τα μέσα της δεκαετίας του 1940 και εξής ασχολείτο συστηματικά με τις γραπτές πηγές για τον ναό των Αγίων Αποστόλων στο πλαίσιο σχετικού φιλόδοξου διεπιστημονικού ερευνητικού προγράμματος του τότε νεότευκτου «Ινστιτούτου» Dumbarton Oaks,¹⁹ στην έκδοση του κειμένου που παρουσίασε τελικώς εν έτει 1957 επέλεξε να τιτλοδοτήσει παρομοίως την αντίστοιχη ενότητα ως «The College outside the Church».²⁰

Επιστρέφοντας στο κείμενο καθ' εαυτό, νοούμε ως κρίσιμη για την εξέταση του ζητήματος την ανίχνευση της θέσης της εν λόγω μαρτυρίας στον Λόγο του συγγραφέα για τον ναό των Αγίων Αποστόλων. Ο Μεσαρίτης, μετά την ολοκλήρωση του κυρίως τμήματος της Έκφρασης, δηλαδή της περιγραφής του περικαλλούς ναού και του λαμπρού ψηφιδωτού διακόσμου του, προχωρεί στην πραγματικότητα στην περιγραφή όσων ο θεατής θα μπορούσε να δει εκεί στο πλαίσιο της πάνδημης πανηγύρεως κατά την εσπέρα της 29ης Ιουνίου, που ήταν η παραμονή της εορτής και ταυτόχρονα εσπέρα απόδοσης τιμής στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο, αλλά και κατά την επομένη, ημέρα απόδοσης τιμής στους δώδεκα Αποστόλους.²¹ Αφού περιγράψει τα δεδομένα της εσπέρας, ο λόγιος θα σημειώσει ότι δεν θα παρέλειπε να μιλήσει, έστω έπιτροχάδην, για όσα προβλέπονταν να γίνουν στον χώρο το πρωί της επομένης, δηλαδή

19. Για το ερευνητικό πρόγραμμα βλ. James N. Cander, «The 1948 Holy Apostles Symposium and Collaborative Research at Dumbarton Oaks», στον τόμο *The Holy Apostles: A Lost Monument, a Forgotten Project, and the Presentness of the Past*, ό.π., σσ. 17-26· Margaret Mullett, «Introduction: Symposium, Project, Monument», στο ίδιο, σσ. 1-14· επίσης, τα αξιοπρόσεκτα Παραρτήματα, στο ίδιο, σσ. 293-430· για μία συνοπτική εικόνα πρβλ. Fani Gargova, «The Holy Apostles Project at Dumbarton Oaks», στο τεύχος *The Holy Apostles: Visualizing a Lost Monument. The Underwood Drawings from the Image Collection and Fieldwork Archives*, Washington D.C. 2015, σσ. 7-9.

20. Downey, Description, σ. 894.

21. Για τις σχετικές τελετές και πομπές, καθώς και για την λιτάνευση της κεφαλής του αποστόλου Παύλου βλ. επίσης την μαρτυρία του Anonymus Tarragonensis, που εξέδωσε η Krijnie Cigaar, «Une description de Constantinople dans le *Tarragonensis* 55», *Révue des Études Byzantines* 53 (1995), σ. 121, στ. 76-81. Βλ. επίσης Paul Magdalino, «The Apostolic Tradition in Constantinople», *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (2016), ιδίως σσ. 128-129.

της 30ής Ιουνίου, χάριν της πληρότητας της εικόνας που θα άξιζε να σχηματίσει ο ακροατής του Λόγου του.

Επρόκειτο για σπουδαία περίσταση που συγκέντρωνε μεγάλο πλήθος πιστών κατοίκων της πρωτεύουσας, και στην οποία, όπως ήδη αναφέρθηκε, προβλεπόταν η παρουσία και του εκάστοτε βυζαντινού αυτοκράτορα. Επίσης, κατά την εορτή η κεφαλή του αποστόλου Παύλου μεταφερόταν από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως σε ιερή δημόσια πομπή από το αυτοκρατορικό παρεκκλήσιο του Φάρου στον ναό αυτό.²² Η προβλεπόμενη παρουσία τόσο του βυζαντινού αυτοκράτορα, όσο και του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως στην εορτή είναι δηλωτική της λαμπρότητάς της και του συμβολικού της κεφαλαίου.

Υπ' αυτά τα συμφραζόμενα ο λόγιος καταγράφει ομάδες που συγκεντρώνονταν και ομάδες που ενδιέτριβαν σε πνευματικές συζητήσεις και αναζητήσεις οι οποίες λάμβαναν χώρα στα προαύλια του ναού κατά την διάρκεια της πανηγύρεως. Άξιο παρατήρησης είναι ότι ο Μεσαρίτης δεν αναφέρεται εδώ σε εκπαιδευτική διαδικασία με τις βασικές παραμέτρους της, δηλαδή διδασκαλία, προετοιμασία των μαθητών, εξέταση από τους δασκάλους, καθώς και έπαινο ή τιμωρία τους, όπως για παράδειγμα είχε πράξει στο προηγούμενο τμήμα του κειμένου όπου περιέγραφε το σχολείο βασικής εκπαίδευσης.²³ Στην μαρτυρία του για τις ομάδες των πνευματικών συζητήσεων και αναζητήσεων που λάμβαναν χώρα στο πλάι του ναού των Αγίων Αποστόλων το πρωί της 30ής Ιουνίου, καταγράφει μια ζωντανή και συχνά ενθουσιώδη ανταλλαγή απόψεων και επίδειξη γνώσεων,²⁴ με τελικό κριτή τον ίδιο τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος προβλεπόταν να παρίσταται ως αρχιερεύς στην λαμπράν πανήγυριν.

Πόθεν, λοιπόν, η εδραία πεποίθηση για την ύπαρξη και λειτουργία μιας «άνωτερης σχολής» στον προαύλιο χώρο του ναού των Αγίων Αποστόλων; Ως κύριες αιτίες για την διαμόρφωση της ευρύτατα διαδεδομένης άποψης για υποτιθέμενη καταγραφή από τον Μεσαρίτη μιας

22. Βλ. την προηγούμενη σημ. (20). Βλ. τώρα και Magdalino, *Around and About the Holy Apostles*, σσ. 141-142.

23. Βλ. Γιαρένης, *Δάσκαλοι, μαθητές και μάθηση*. Πρβλ. ανωτέρω, σσ. 47-48, και σημ. 10-12.

24. Για αυτήν την γενικότερη πνευματική τάση του 12ου αιώνα βλ. Averil Cameron, *Arguing it Out: Discussion in Twelfth-Century Byzantium*, (The Natalie Zemon Davis Annual Lectures) Budapest – New York 2016.

εκπαιδευτικής διαδικασίας ανώτερου επιπέδου που δήθεν λάμβανε χώρα εκεί, μπορούμε να ξεχωρίσουμε:

α. την κρυπτικότητα της διατύπωσης του κειμένου, στοιχείο που συνάδει τόσο με την ευρύτερη πνευματική συγκρότηση του συγγραφέα, όσο και με την γραμματειακή (ρητορική) ένταξη του έργου,

β. το στοιχείο ότι στα εν λόγω χωρία καταγράφεται η διεξαγωγή και η προβολή πνευματικών ενασχολήσεων υψηλού επιπέδου, στις οποίες γίνεται επίδειξη γνώσεων που προφανώς είχαν προκύψει στο πλαίσιο εγκυκλίου ή ανώτερης εκπαίδευσης,

γ. το στοιχείο ότι σε προηγηθείσα ενότητα του ίδιου έργου του συγγραφέα όντως καταγράφεται εκπαιδευτική δραστηριότητα (βασικής εκπαίδευσης) στον περιβάλλοντα χώρο του περιγραφόμενου ναού, όπως ήδη αναφέραμε.

Η επηρεασμένη από τις προαναφερθείσες πτυχές ανάγνωση και ερμηνεία του κειμένου από τους Heisenberg και Downey έγινε σε συντριπτικό βαθμό αποδεκτή από την μετέπειτα βιβλιογραφία και καθόρισε την περαιτέρω αξιολόγηση και αξιοποίηση της μαρτυρίας του Μεσαρίτη. Σημειώνουμε ορισμένα βασικά στάδια των σχετικών μελετών.

Ο Βασίλειος Μυστακίδης,²⁵ αναφερόμενος στην σχετική μνεία του έργου του Μεσαρίτη εμφανίζεται πεπεισμένος ότι «ἀπαντῶμεν ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων λειτουργοῦν πλήρες Πανεπιστήμιον, διότι περιελάμβανε καὶ ἰατρικὴν Σχολὴν εὐρὺ ἔχουσαν πρόγραμμα».²⁶ Ο Friedrich Fuchs²⁷ συμπεριλαμβάνει την «Σχολή» στις ανώτερες σχολές του Βυζαντίου που μελετούσε συνολικότερα, προσγράφοντάς την στο πλαίσιο του «αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου», μολονότι φαίνεται να εντοπίζει κάποιες από τις ιδιαιτερότητες της περιγραφόμενης από τον Μεσαρίτη δραστηριότητας, σημειώνοντας ότι

25. Βασίλειος Μυστακίδης, *Ἀνώτατα παιδευτήρια κατὰ τοὺς βυζαντιακοὺς χρόνους καὶ ἡ παρὰ τὰ Πατριαρχεῖα Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή μετὰ τὴν Ἄλωσιν. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τῇ ἑορτῇ τῶν Τριῶν ἱεραρχῶν ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν Τελετῶν τῆς Σχολῆς*, Tübingen 1921, σσ. 24-25 (στο εξής: Μυστακίδης, *Ἀνώτατα παιδευτήρια*).

26. Μυστακίδης, *Ἀνώτατα παιδευτήρια*, σ. 24. Πρβλ. του ίδιου, «Βυζαντιακαὶ Μελέται», *Ὁ Νέος Ποιμὴν* 2 (1920), σσ. 551-552 (στις σσ. 553-557, αναπαραγωγή της μαρτυρίας με βάση την έκδοση Heisenberg, με προσθήκη σύντομων σχολίων).

27. Friedrich Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, (Byzantinisches Archiv, 8) Leipzig – Berlin 1926, σσ. 52-53.

«Hier beherrscht kein Professor vom Katheder herab das Auditorium mit seiner Lehrautorität»,²⁸ και αναφέροντας πως θα ταίριαζε ίσως καλύτερα για την τιτλοφόρηση του ιδρύματος ο όρος *Seminar*. Επίσης, καταγράφει τον ρόλο και την αυθεντία του πατριάρχη Ιωάννη Καματηρού, τον οποίο νοεί ως *Protector der Schule*.²⁹

Ο Louis Bréhier, στο πρώτο τμήμα των μελετών του για την βυζαντινή ανώτερη εκπαίδευση που τυπώθηκε στον τρίτο τόμο του περιοδικού *Byzantion*,³⁰ σημείωνε σχετικά: «La précieuse chronique de Nicolas Mézaritès nous montre (vers 1200) l'Université installé à l'église des Saints Apôtres, dont elle occupe les cours et les portiques». ³¹ Στην ίδια συμβολή καταγραφόταν η μεγάλη αξία τής εν λόγω μαρτυρίας ως προς το ζήτημα της «εποπτείας» της ανώτερης εκπαίδευσης από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, καθώς: «C'est le premier témoignage non équivoque que nous possédions de cette surveillance du patriarche et c'est sans doute une des conséquences du procès d'herésie intenté au siècle plus tôt à Jean l'Italien». ³²

Ο ίδιος μελετητής σε αξιόλογη μεταγενέστερη μελέτη του, εν έτει 1941,³³ αναγνώριζε ορισμένα από τα προβλήματα που έθετε η μαρτυρία, σημειώνοντας: «Le patriarche Jean Camateros [...] dirigeait lui même cet institut, dont l'originalité consistait, en l'absence de professeurs et de cours réguliers, en discussions et controverses "entre adolescents, jeunes gens, hommes faits, vieillards, gens de tout âge"». ³⁴ Όλα αυτά τον ώθησαν να αναζητήσει χαρακτηρισμούς προς διάκριση του περιγραφόμενου από τον Μεσαρίτη θεσμού σε σχέση με προγενέστερες βυζαντινές σχολές, τόσο μέσω της χρήσης της διατύπωσης «*école de nouveau*

28. Fuchs, *Die höheren Schulen*, σ. 52.

29. Fuchs, *Die höheren Schulen*, σ. 53.

30. Louis Bréhier, «Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople», *Byzantion* 3 (1926), σσ. 73-94. Το δεύτερο τμήμα της σχετικής διερεύνησης τυπώθηκε στο *Byzantion* 4 (1927-28), σσ. 13-25.

31. Bréhier, *Notes sur l'histoire de l'enseignement*, σ. 77.

32. Bréhier, *Notes sur l'histoire de l'enseignement*, σ. 77.

33. Louis Bréhier, «L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance», *Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses* 21 (1941), σσ. 34-69 (στο εξής: Bréhier, *L'enseignement classique*).

34. Bréhier, *L'enseignement classique*, σ. 53.

genre», όσο και της υιοθέτησης του όρου *séminaire*³⁵ από την αντίστοιχη πραγμάτευση του Fuchs, την οποία έχουμε ήδη αναφέρει. Αφού ασχοληθεί με το *curriculum* της «Σχολής» και επισημάνει την πλήρη απουσία μαθημάτων θεολογικής κατεύθυνσης σε αυτό, συμπεραίνει: «Le programme est donc plus étroit que celui de l'École patriarcale».³⁶

Ο Francis Dvornik θεώρησε ότι η μαρτυρία του Μεσαρίτη προσέφερε «l'analogie la plus probante en faveur de la fondation par Photius d'une école patriarcale aux Saint-Apôtres»,³⁷ και έφεξε τον Heisenberg για λανθασμένη ερμηνεία του κειμένου ως προς την θεσμική ένταξη της «Σχολής», σημειώνοντας χαρακτηριστικά: «Son opinion au sujet de cette école, qu'il identifie avec l'Université imperiale, laquelle était sous l'influence du patriarche Jean Camatéros et du clergé, opinion partagée par F. Fuchs, manque de fondement. En réalité, c'était une école patriarcale, une branche de l'Académie, où se donnait l'enseignement supérieur».³⁸ Ένα μόνο ζήτημα έμενε κατά την γνώμη του μελετητή ανοικτό: «Nous ne savons pas si cette école constitue une nouvelle fondation ou une simple réorganisation de l'école fondée par Photius».³⁹

Ο Robert Browning, στην σπουδαία συμβολή του για την «Πατριαρχική Σχολή», σημείωνε τα πορίσματα των Fuchs, Bréhier και Dvornik, εντόπιζε στην περιγραφή του Μεσαρίτη «a school situated there, and divided into two sections», το οποίο θεωρούσε ως ένα εκ των εξαρτημένων από την Αγία Σοφία σχολείων της εποχής σε σύνδεση με την «Πατριαρχική Σχολή», για να καταλήξει σε ορισμένες αξιοπρόσεκτες παρατηρήσεις: «The school was a very recent foundation, connected with the renovation of the church and the restoration of its dignity after its violation by Alexius III. Perhaps the various departments had been transferred thither from other churches. At any rate there is no trace of this school earlier in the century».⁴⁰

35. Bréhier, *L'enseignement classique*, σ. 54. Σε άλλο σημείο της πραγμάτευσής του προκρίνει τον χαρακτηρισμό *collège*: στο ίδιο, σ. 55.

36. Bréhier, *L'enseignement classique*, σ. 54.

37. Francis Dvornik, «Photius et la réorganisation de l'Académie patriarcale», *Analecta Bollandiana* 78 (1950), σ. 124 (στο εξής: Dvornik, Photius et la réorganisation).

38. Dvornik, Photius et la réorganisation, σ. 124.

39. Dvornik, Photius et la réorganisation, σ. 125.

40. Robert Browning, «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Centu-

Ο Κώστας Κωνσταντινίδης, στην θεμελιώδους σημασίας μελέτη του για την ανώτερη εκπαίδευση κατά τον 13ο και 14ο αιώνα, επισημαίνει ότι οι δύο ενότητες της Σχολής που περιγράφει ο Μεσαρίτης κάλυπταν ένα φάσμα αντικειμένων: «one for grammar, elementary music and elementary arithmetic, the other for rhetoric, philosophy, higher mathematics (i.e. arithmetic, geometry, harmonics) and medicine»,⁴¹ ενώ αποδέχεται την θεσμική ένταξη σύμφωνα με την προαναφερθείσα πραγμάτευση του Browning, σημειώνοντας ότι το περιγραφόμενο σχολείο ήταν «branch of the Patriarchal School».⁴²

Ο Βασίλειος Κατσαρός στην μελέτη του για τον λόγιο Ιωάννη Κασταμονίτη, καθώς αναφέρεται εκτενώς στις όψεις των ερευνητικών στάσεων σχετικά με την ύπαρξη και εμβέλεια της «Πατριαρχικής Σχολής»,⁴³ καταγράφει το σχολείο ανάμεσα στα εξαρτημένα από την Αγία Σοφία κατά την άποψη του Browning, ενώ σημειώνει επίσης: «Αιγιματική [...] είναι η σχέση των “Αγίων Αποστόλων” με την υποτιθέμενη “Σχολή των Αγίων Αποστόλων”, στην οποία “εκάθησεν” ο Κωνσταντίνος-Κύριλλος».⁴⁴

Ο Michael Angold, στη μελέτη του για την σχέση μεταξύ εκκλησίας και κοινωνίας στην εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων, φαίνεται να αφίσταται των έως τότε αναγνώσεων και ερμηνειών· επισημαίνει ότι με βάση την εξεταζόμενη μαρτυρία «There seems to have been no formal teaching, except to the extent that the debates were organised», και καταλήγει με βάση μνεία του Δημητρίου Χωματηνού για την ίδια περίοδο αλλά και την εν λόγω μαρτυρία του Μεσαρίτη: «Neither this reminiscence nor Mesarites’s description have nothing to do with a patriarchal academy, unless one thinks of it as akin to a debating society

ry», *Byzantion* 32 (1962), σ. 177 (στο εξής: Browning, Patriarchal School) [Ανατύπωση, στο: Robert Browning, *Studies on Byzantine History, Literature and Education*, London 1977, μελέτη αρ. X].

41. Costas N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204 – ca. 1310)*, (Texts and Studies of the History of Cyprus, 11), Nicosia 1982, σ. 54 (στο εξής: Constantinides, *Higher Education in Byzantium*).

42. Constantinides, *Higher Education in Byzantium*, σ. 156.

43. Βασίλειος Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχής του*, (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται, 22) Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 163-209 (στο εξής: Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*).

44. Κατσαρός, *Ιωάννης Κασταμονίτης*, σ. 186, και σημ. 144.

which came under patriarchal auspices. The term the Byzantines used for such gatherings in the twelfth century was *theatron*». ⁴⁵ Ο ίδιος ερευνητής θα επανέλθει στο ζήτημα σε πρόσφατη μελέτη του για τον λόγο, επισημαίνοντας μεταξύ άλλων: «The absence of a single word about any teachers or any organisation vitiates the usual assumption that Nicholas Mesarites is describing a patriarchal institute of higher education. More plausible is a possibility that he is describing the extra-curricular activities of students, who have gathered as part of the celebration of a festival [...]». ⁴⁶

Η Beatrice Daskas στην διδακτορική διατριβή της αμφισβητεί την εκδοχή της ύπαρξης Πανεπιστημίου στον περιγραφόμενο χώρο, ⁴⁷ και επιχειρεί νέα νοηματοδότηση βάσει μιας –μάλλον ατυχούς– απόπειρας αναχρονολόγησης του έργου στην περίοδο μετά το 1204, σημειώνοντας: «all'uscio della chiesa costantinopolitana [...] stanno proprio i crociati –latini, franchi, “ἀλλόγλωσσοι” (“stranieri”) che dir li si voglia– ovvero i nuovi conquistatori della capitale». ⁴⁸ Η σύνδεση αυτή αφήνει την μεγάλη ελευθερία στην συγγραφέα να προκρίνει ακολούθως την ελάχιστα πειστική υπόθεση για περιγραφή από τον Μεσαρίτη μιας σχολαστικού τύπου εκπαίδευσης επηρεασμένης από τον Βοήθιο, εγγράφοντας έτσι τα περιγραφόμενα στη δυτική πνευματική παράδοση: «Invero, nel seguito dello svolgimento, si ripercorrono una serie di *tópoi* (qui sù “luoghi comuni”) che ci riportano all'Occidente e al suo risveglio filosofico e scientifico, un risveglio che trae impulso dalla fondazione delle *scholae*, articolate nel sistema boeziano delle arti del *trivium* e del *quadrivium*, e che si risolve in una fertilissima competizione intellettuale tra i maggiori *Studia*, quelli di Parigi, Bologna, Padova, Napoli, Oxford». ⁴⁹

Ο Ηλίας Νέσσερης στην αξιολογή διδακτορική διατριβή του για την εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα σημειώνει

45. Michael Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, σ. 96 (στο εξής: Angold, *Church and Society*).

46. Angold, *Mesarites as a source*, σ. 62.

47. Daskas, *Nicola Mesarite, Descrizione*, σ. 43, σημ. 218. Παρά ταύτα, σε άλλο σημείο αναπαράγεται η τιλοδότηση της συγκεκριμένης ενότητας του κειμένου ως «L'Università presso la chiesa di Ss. Apostoli»: Daskas, *Nicola Mesarite, Descrizione*, σ. 112.

48. Daskas, *Nicola Mesarite, Descrizione*, σσ. 48-49.

49. Daskas, *Nicola Mesarite, Descrizione*, σ. 49.

σχετικά: «ο Νικόλαος Μεσαρίτης [...] περιγράφει τα αντικείμενα που εδιδάσκοντο στην παρακείμενη σχολή: γραμματική, ρητορική, φιλοσοφία, καθώς και αριθμητική, γεωμετρία, μουσική, και ιατρική, με αισθητή την απουσία της αστρονομίας».⁵⁰

Σε πρόσφατη συμβολή τους οι Inmaculada Pérez Martín και Divna Manolova θέτουν το ζήτημα του επιπέδου της παρεχόμενης εκπαίδευσης στην «Σχολή», επισημαίνοντας ότι «soon before the disaster of 1204, the School of the Holy Apostles described by Nikolaos Mesarites [...] guaranteed a secondary-level teaching in the Quadrivium disciplines»,⁵¹ ενώ για την μνεία στην ιατρική δηλώνουν κατηγορηματικά: «What Mesarites describes in the Holy Apostles [...] is not a medicine school, but the teaching of medical or biological notions in the context of a secondary school. He writes in detail of the contents, suggesting that he is actually speaking about his own learning».⁵²

Η Ruth Macrides σημείωνε πρόσφατα: «The school at the church of the Holy Apostles is [...] not well known or securely established, apart from Nicholas Mesarites' description. He refers to two areas on the outside of the church that were filled with students; he opens and concludes his *Ekphrasis* with accounts of the subjects studied in those places. [...] in the forecourt of the church were gathered those who studied at a more advanced level. Discussion and debate were the methods of instruction in the forecourt».⁵³

Επίσης, ο Henry Maguire συνόψιζε την μαρτυρία ως εξής: «At the end of the *Ekphrasis*, after the description of the church and its mosaics, Mesarites returns to the college, this time describing the more advanced studies that take place in the atrium, namely rhetoric, including the various figures and styles of speech, dialectic, medicine, higher mathematics, geometry, and harmonics».⁵⁴

50. Νέεσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Α', σ. 281.

51. Inmaculada Pérez Martín – Divna Manolova, «Science Teaching and Learning Methods in Byzantium», στον τόμο *A Companion to Byzantine Science*, επιμ. Stavros Lazaris, Leiden – Boston 2020, σ. 69.

52. Στο ίδιο, σ. 78, σημ. 117.

53. Macrides, *The Logos*, σσ. 188-189.

54. Maguire, *Inside and Outside of the Holy Apostles*, σ. 196.

Μέσω της παρακολούθησης των ανωτέρω διαφορετικών αναγνώσεων της μαρτυρίας του Μεσαρίτη θεωρούμε ότι έγινε ήδη σαφής η σημασία της στο πλαίσιο της θεώρησης για την ανώτερη εκπαίδευση συνολικά, και για την πνευματική δραστηριότητα στην βυζαντινή πρωτεύουσα κατά το μεταίχμιο 12ου και 13ου αιώνα. Τα ερευνητικά ερωτήματα θα μπορούσαν να συγκεφαλαιωθούν ως εξής: Τί είναι αυτό που περιγράφει ο λόγιος και ως τί αρμόζει να νοηθεί και να προσγραφεί θεσμικά; Συνιστά άραγε είτε όψη του «αυτοκρατορικού Πανεπιστημίου» είτε τμήμα της «Πατριαρχικής Σχολής»; Περιγράφεται εν προκειμένω από τον λόγιο κάποια εκπαιδευτική διαδικασία, ή αποδίδεται εκδίπλωση και επίδειξη γνώσεων στο πλαίσιο ενός θεάτρου; Πρόκειται άραγε για κάποιου είδους αγώνες λόγων; Οι διαφορετικές αναγνώσεις που ήδη παρατέθηκαν φανερώνουν και την δυσκολία για τεκμηριωμένη και πλήρη απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα. Είναι επομένως σαφές ότι η μαρτυρία χρήζει μιας νέας εκ του σύνεγγυς ματιάς για την ανάδειξη του ακριβούς περιεχομένου της.

III. Απόπειρα μιας νέας ανάγνωσης

Ο Μεσαρίτης στην κρίσιμη για την εξέτασή μας ενότητα περιγράφει ρητορικά όχι αυτό που ο ακρατής του θα μπορούσε να δει στον χρόνο εκδίπλωσης του Λόγου του, αλλά αυτό που προβλεπόταν να πραγματοποιηθεί στον περιβάλλοντα χώρο (τα προαύλια) του εγκωμιαζόμενου ναού το πρωί της επομένης, δηλαδή κατά την ημέρα της εορτής των Αγίων Αποστόλων (30ή Ιουνίου). Συνεπώς, αξίζει να επισημάνουμε ότι η σχετική μαρτυρία του Μεσαρίτη δεν αφορούσε σε μια οποιαδήποτε ημέρα, ούτε κατέγραφε μια συνήθη περίσταση: η δραστηριότητα που καταγράφεται δεν συνιστούσε καθημερινή ρουτίνα, αλλά μάλλον εξαιρετο δρώμενο. Εντασσόταν οργανικά στην εορτή των Αγίων Αποστόλων, η οποία αξιοποιείτο ως αφορμή για την εκδίπλωση και επίδειξη ποικίλων όψεων των παιδευτικών κατακτήσεων του Βυζαντίου. Ο λόγιος δεν μας δίδει στοιχεία για μια συμβολική βάση αυτής της ένταξης, εάν αυτή υφίστατο· ωστόσο, είναι σαφής η ιδιότητα των Αποστόλων ως εμβληματικών μαθητών (του Χριστού) και διδασκάλων (της οικουμένης), η οποία προβαλλόταν έντονα κατά τη βυζαντινή περίοδο.⁵⁵

55. Βλ. ενδεικτικά Marina Loukaki, «Remarques sur le corps de douze didascales au XIIe siècle», στο έργο *ΕΥΨΥΧΙΑ, Melanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τόμ. II, (Byzantina

Ο συγγραφέας σημειώνει ότι το πρωί της επομένης του Λόγου του (30ής Ιουνίου) ένας όμιλος ανθρώπων όλων των ηλικιών και ποικίλου υποβάθρου επρόκειτο να συγκεντρωθεί στα προαύλια του ναού: *Ὅμιλος περὶ τὰ τοῦ νεῶ ταῦτα προαύλια ἐκ παίδων, ἐκ νέων, ἐξ ἀνδρῶν, ἐκ γερόντων, ἐξ ἡλικίας πάσης συγκεκροτημένος ἤθροισται καὶ γένους παντός.*⁵⁶ Η μεγάλη ηλικιακή γκάμα και το ετερόκλητο των μελών αυτού του ομίλου, όπως μας τα παρουσιάζει ο συγγραφέας, καθώς και η παράλληλη απουσία σαφούς μείας σε συστηματική εκπαιδευτική διαδικασία εύλογα μάς απομακρύνει από την αυτόματη ερμηνεία της σχετικής αναφοράς ως μαρτυρίας για δήθεν διδασκαλία αντικειμένων στο αίθριο του ναού. Ο περιγραφόμενος από τον λόγιο όμιλος περιελάμβανε επιμέρους ομάδες, που διακρίνονταν με βάση την πνευματική τους συγκρότηση και τις αντίστοιχες ενασχολήσεις τους.

α. Γραμματική, ρητορική, φιλοσοφία

Μια πρώτη ομάδα του ομίλου καταγινόταν με ερωτήματα γραμματικής: *τῶν μὲν περὶ στοιχεῖα καὶ τόνους καὶ μακρῶν καὶ ὀνομάτων καὶ ῥημάτων πρὸς ἀλλήλους ποιουμένων τὴν ἐπερώτησιν.*⁵⁷ Μια δεύτερη ασχολεῖτο με απαιτητικά ζητήματα ρητορικής: *τῶν δὲ περὶ σχημάτων λόγου καὶ ιδέας παντοδαπῆς ἐνθυμημάτων τε καὶ ἐπενθυμημάτων, σαφηνείας τὲ καὶ δεινότητος.*⁵⁸ Τα θέματα που ενδεικτικά αναφέρει ο Μεσαρίτης επιβεβαιώνουν την εικόνα που διαθέτουμε για τη διδασκαλία της ρητορικής στην βυζαντινή ανώτερη εκπαίδευση,⁵⁹ και σαφέστατα

Sorbonensia, 16), Paris 1998, σσ. 427-437.

56. Heisenberg, *Apostelkirche*, 90.6-7. Downey, *Description*, σ. 916 (μετάφρ., σ. 894). Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 129. Daskas, *Descrizione*, 159.1 (μετάφρ., σ. 112).

57. Heisenberg, *Apostelkirche*, 90.7-9. Downey, *Description*, σ. 916 (μετάφρ., σ. 894). Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 129. Daskas, *Descrizione*, 159.2-4 (μετάφρ., σσ. 112-113).

58. Heisenberg, *Apostelkirche*, 90.9-10. Downey, *Description*, σ. 916 (μετάφρ., σ. 894). Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 129. Daskas, *Descrizione*, σ. 159.4-5 (μετάφρ., σ. 113). Για την παιδευτική και εκπαιδευτική επίδοση του 12ου αιώνα σε αντίστοιχα ζητήματα, βλ. ενδεικτικά τα σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη (c. 1110-1180) σε αντίστοιχα χωρία του Ερμογένη: J. A. Cramer, *Anecdota Graeca e Codd. Manuscriptis Bibliothecarum Oxiniensium*, vol. IV, Oxford 1836, σσ. 80-84 («Περὶ ἐνθυμήματος») και 126-128 («Περὶ μεθόδου δεινότητος»).

59. Βλ. Costas N. Constantinides, «Teachers and students of Rhetoric in the Late Byzantine Period», στον τόμο *Rhetoric in Byzantium. Papers from the Thirty-fifth Spring Symposium*

ατανακλούν δημοφιλείς ενότητες από τα σχετικά εγχειρίδια του διαμορφωμένου corpus έργων που αποδίδονται στον Ερμογένη, από τα οποία ιδίως αντλούσε η μελέτη του αντικειμένου.⁶⁰

Μια τρίτη ομάδα του ομίλου ενδιέτριβε σε περίπλοκα ζητήματα διαλεκτικής (φιλοσοφικού στοχασμού): τῶν δὲ διαλεκτικόν τι προτιθεμένων πρόβλημά τε καὶ ζήτημα, προτάσεις τε προτεινόντων πλείστην ἐγγαστριζομένης τὴν διπλόην ἐντὸς καὶ πρὸς τὴν ἀπάντησιν τῶν προτάσεων ἀναγκαστικῶς ἀλλ’ οὐχ ἔκουσίως ἀπαιτούντων καταθέσθαι καὶ τὸ συμπέρασμα, καὶ τὸν μὲν φυσικὸν συλλογιζομένων ὡς ἀφιλόσοφον, τὸν δὲ συλλογιστικὸν διασυρόντων ὡς ἀφυσίκευτον.⁶¹ Ο συγγραφέας καταγράφει τις υψηλότες σχετικές απαιτήσεις, αλλά και την αυστηρή κριτική στην οποία υποβάλλονταν μεταξύ τους οι συμμετέχοντες, ιδίως στα φιλοσοφικά ζητήματα και ερωτήματα, καθώς μάλιστα παρουσιάζονται ως διακριτές και αντιμαχόμενες δύο υποομάδες, με προτίμηση στην λογική και στην φυσική φιλοσοφία αντίστοιχα.⁶² Η μεταξύ τους αντιπαράθεση περιγράφεται ως ζωηρή και έντονη, με παράλληλη υποτίμηση του αντιπάλου.

of *Byzantine Studies*, επιμ. Elizabeth Jeffreys, (Society for the Promotion of Byzantine Studies – Publications, 11) Aldershot – Burlington 2003, σσ. 39-54. Βλ. τώρα και Melpomeni Vogiatzi, «The Byzantine Reception of Aristotle’s *Rhetoric*: the 12th-century Renaissance», *Byzantinische Zeitschrift* 113 (2020), σσ. 1069-1088.

60. Για την εξέαρτησή της από το corpus των κειμένων του Ερμογένη, Valiavitcharska, *Byzantine Classroom*, σ. 23, και σημ. 10, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία· για τα κείμενα αυτά, βλ. και Stratis Papaioannou, «Rhetoric and Rhetorical Theory», στον τόμο *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, επιμ. Anthony Kaldellis – Niketas Siniosoglou, Cambridge 2017, σσ. 105-106. Για πρόταση πιθανής εξάρτησης της σχετικής ενασχόλησης και από αντίστοιχη Σύνοψη του Μιχαήλ Ψελλού, βλ. Jeffrey Walker, «Michael Psellos on rhetoric: A Translation and Commentary on Psellos’ Synopsis of Hermogenes», *Rhetoric Society Quarterly* 31 (2001), σσ. 18-19. Για την διδασκαλία της ρητορικής στον 12ο αι. βλ. τώρα και Marina Loukaki, «Training Students in the Art of Discourse in the Twelfth-Century Byzantium: Forms of Progymnasmata», στον τόμο *Les Progymnasmata en pratique, de l’Antiquité à nos jours*, επιμ. Pierre Chiron – Benoît Sans, Paris 2019, σσ. 193-202.

61. Heisenberg, *Apostelkirche*, 90.11-15· Downey, *Description*, σσ. 916-917 (μετάφρ., σ. 894)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 129· Daskas, *Descrizione*, 159.5-160.10 (μετάφρ., σ. 113).

62. Για αυτούς τους κλάδους της βυζαντινής φιλοσοφίας, βλ. ενδεικτικά Christophe Erismann, «Logic in Byzantium», στον τόμο *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, επιμ. Anthony Kaldellis – Niketas Siniosoglou, Cambridge 2017, σσ. 362-380· Michele Trizio, «Reading Aristotle in Byzantium», στο *ίδιο*, σσ. 397-412.

β. Ἱατρῶν παῖδες ὡς κατὰ σχολὴν στρουθοί

Στην συνέχεια ο λόγιος αναφέρει ότι σπουδαστές της ιατρικής (ἱατρῶν παῖδες)⁶³ συναθροίζονταν στο αἶθριο που βρισκόταν γύρω από την πλυνόν. Ὅπως σπεύδει να σημειώσει με χαρίεσσα διάθεση ο Μεσαρίτης, δεν ἐπρόκειτο για κάποια ιατρική επίσκεψη· οι σπουδαστές δεν προσέρχονταν στην πλυνό με στόχο να την θεραπεύσουν από τα χτυπήματα και τις ταλαιπωρίες, ἀλλὰ για να κελαηδήσουν σαν λογικά πτηνά σε ὥρα σχολῆς:⁶⁴ Ἱατρῶν παῖδες τὴν πλυνὸν ταύτην περικυκλοῦσιν, οὐχ ὡς ἀσθενοῦσαν ἐπισκεψόμενοι [...] ἀλλ' ὡς κατὰ σχολὴν ἐν αὐτῇ στρουθοί τινες οἶα λογικοὶ κελαδήσοντες.⁶⁵

Ακολούθως, μας προσφέρεται αναλυτικὴ περιγραφή των τομέων και των βασικῶν πτυχῶν ενδιαφέροντος αὐτῶν των σπουδαστῶν που ἀποκάλυπταν οι συζητήσεις που ἐκδιπλώνονταν ἐκεῖ. Το περιεχόμενο της συζήτησης ἀποτύπωνε ἀσφαλῶς ἀντίστοιχη διδασκαλία, για την οποία ὁμως δεν ἔχουμε καμία ἀπολύτως ἐνδειξη ότι υλοποιεῖτο στον προαύλιο ἢ στον περιβάλλοντα χώρο του ναοῦ. Οι σπουδαστές συζητούσαν, μεταξύ ἄλλων, *περὶ χυμῶν κράσεως καὶ πρωτοπαθούτων μοριῶν, καὶ φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν, καὶ διαλειπόντων καὶ ἐπιλειπόντων, τῶν μὲν λορδοειδῶς κινουμένων ἢ καὶ μυρμηκοειδῶς, εὐσθενῶς τε καὶ ἀσθενῶς, ἢ καὶ συμπιπτόντων τοῦ κατὰ φύσιν συνεχέστερον σφυγμῶν, προσβάλλοντός τε νοσήματος ἀκμάζοντός τε καὶ παρακμάζον-*

63. Για την χρήση του ὀρου *ἱατρῶν παῖδες* προς δῆλωση των σπουδαστῶν της ιατρικῆς, βλ. Armin Hohlweg, «John Actuarius' *De methodo medendi*: On the new edition», *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), ἰδίως σ. 124, σημ. 32. Η χρήση του ὀρου πιθανόν ἀντλεῖ ἀπὸ τον Λουκιανό· βλ. Gerhard J. M. Bartelink, «Homerismen in Nikolaos Mesarites' *Beschreibung der Apostelkirche in Konstantinopel*», *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977), σ. 306. Ἐπίσης, Alexander Kazhdan, «The Image of the Medical Doctor in Byzantine Literature of the Tenth to Twelfth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), σ. 43.

64. Για την χρήση της ομηρικῆς λέξης πλυνὸς ἀπὸ τον Μεσαρίτη, βλ. Erich Trapp (ἐπιμ.), *Lexikon zur byzantinischen Gräzität*, Wien 2001-2010, σ. 1320· Beatrice Daskas, «Nikolaos Mesarites, Description of the Church of the Holy Apostles: New Critical Perspectives», *Parekbolai* 6 (2016), σ. 97. Για το *κατὰ σχολὴν* και την σημασία του, βλ. ἐνδεικτικὰ Christos Theodoridis (ed.), *Photii Patriarchae Lexicon*, vol. III: N-Φ, Berlin – Boston 2013, σ. 434 (αρ. 919).

65. Heisenberg, *Apostelkirche*, 91.1-5. Πρβ. Downey, Description, σ. 917 (αγγλ. μετάφρ., σ. 894)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σσ. 129-130· Daskas, *Descrizione*, 160.10-14 (μετάφρ., σ. 113). Αναπαραγωγή του χειμένου, Μυστακίδης, *Βυζαντιακαὶ Μελέται*, ὄ.π., σ. 553. Βλ. και Bréhier, *Notes sur l'histoire de l'enseignement*, σ. 77.

τος.⁶⁶ Μεταξύ των υπολοίπων ζητημάτων τα οποία οι ιατρών παίδες πραγματεύονταν ήταν θέματα που συναρτώνταν με την φυσιολογία του ανθρώπου, με τα είδη των πυρετών,⁶⁷ με την διαδικασία της ανθρώπινης σύλληψης, αλλά και με ζητήματα της διαδικασίας των αισθήσεων, όπως π.χ. *εί κατ' έκπομπήν όρωμεν ή είσπομπήν*,⁶⁸ της λειτουργίας των αισθητηρίων οργάνων και της εμπλοκής του έγκεφάλου και της καρδιάς.⁶⁹

Ήδη ο Μεσαρίτης μάς δίδει βασικά στοιχεία των ενδιαφερόντων αυτών των σπουδαστών, οι οποίοι αποτύπωναν ακόμη και κατά σχολήν, δηλαδή σε μία περίπτωση σχολής, όπως η πανήγυρις, τις γνώσεις που είχαν αποκομίσει από διδασκαλία, που στα τέλη του 12ου αιώνα περιελάμβανε τα περιγραφόμενα ως συζητούμενα ιατρικά ζητήματα. Το στοιχείο αυτό καθιστά την μαρτυρία εξόχως σημαντική από την άποψη των ενδιαφερόντων της ιατρικής στο Βυζάντιο του τέλους του 12ου αιώνα.⁷⁰

Η εδραιωμένη ερευνητική πεποίθηση για συστηματική διδασκαλία της ιατρικής στα προαύλια του ναού των Αγίων Αποστόλων, που σχη-

66. Heisenberg, *Apostelkirche*, 91.5-8· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 894)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 130· Daskas, *Descrizione*, 160.14-17 (μετάφρ., σ. 113).

67. Για την εξέταση και αντιμετώπιση των πυρετών στους ξενώνες του Βυζαντίου βλ. και David Bennett, *Medicine and Pharmacy in Byzantine Hospitals. A study of the extant formularies*, London – New York 2017, ιδίως σσ. 97-98.

68. Heisenberg, *Apostelkirche*, 92.6· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 130· Daskas, *Descrizione*, 160.30 (μετάφρ., σ. 114). Για το ερώτημα και τις φιλοσοφικές του προϋποθέσεις και οφειλές βλ. Roland Betancourt, *Sight, Touch, and Imagination in Byzantium*, Cambridge 2018, σσ. 45-46. Για τις βυζαντινές θεωρίες σχετικά με την όραση βλ. την πρόσφατη συμβολή της Katerina Ierodiakonou, «Byzantine Theories of Vision», στον τόμο *A Companion to Byzantine Science*, επιμ. Stavros Lazaris, Leiden – Boston 2020, σσ. 160-176. Για την πλούσια παρακαταθήκη της αρχαίας φιλοσοφικής σκέψης στον τομέα, βλ. Colin Webster, «Optics and Vision», στον τόμο *The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World*, επιμ. Paul T. Keyser – John Scarborough, Oxford 2018, σσ. 481-518.

69. Heisenberg, *Apostelkirche*, 92.6-12· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 130· Daskas, *Descrizione*, 160.30-36 (μετάφρ., σ. 114).

70. Για τα σχετικά ζητήματα, βλ. και Fuchs, *Die höheren Schulen*, σσ. 52-53· Magnus Schmid, «Die Medizin der Dantezeit», *Deutsches Dante-Jahrbuch* 40 (1963), σ. 124· Browning, *Patriarchal School*, σ. 177· Constantinides, *Higher Education*, σ. 54· Urs Benno Birchler-Argyros, «Die Quellen zum Kral-Spital in Konstantinopel», *Gesnerus* 45 (1988), σ. 428· Plinio Prioreschi, *A History of Medicine*, τόμ. IV: *Byzantine and Islamic Medicine*, Omaha 2001, σσ. 124-125· Νέσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Α', σ. 285.

ματίσθηκε βάσει της κυρίαρχης έως σήμερα ερμηνείας της μαρτυρίας του Μεσαρίτη, σε συνδυασμό με την απουσία στην τελευταία οποιασδήποτε μνείας πρακτικής πτυχής σε αυτήν την ενασχόληση, οδήγησαν σε συγκεκριμένη αντίληψη για το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα αυτής της υποτιθέμενης ιατρικής εκπαίδευσης που θεωρήθηκε ότι παρέχόταν εκεί. Αυτή η εδραιωμένη για το θέμα αντίληψη στο πεδίο της βιβλιογραφίας οδήγησε ευλόγως στην συνέχεια ακόμη και στην υποθετική αναγνώριση διδασκόντων και σπουδαστών της συγκεκριμένης σχολής ανάμεσα σε επιφανείς προσωπικότητες που έδρασαν στην ευρύτερη περίοδο υπό ποικίλες λειτουργίες και ιδιότητες σε διαφορετικό ιστορικό, πολιτικό και πνευματικό πλαίσιο.⁷¹

Η επιλογή του συγγραφέα να αναφερθεί λεπτομερώς στον συγκεκριμένο τομέα σαφώς αντανακλά την ευρύτερη πνευματική ατμόσφαιρα της περιόδου, και την συνολικότερη έμφαση που είχε δοθεί στα θέματα ιατρικής και φυσιολογίας στο πλαίσιο της αυτοκρατορικής μέριμνας και της λογιοσύνης στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα. Η σχετική συγγραφική επιλογή του Μεσαρίτη θα πρέπει να συναρτηθεί με τον γενικότερο «συρμό» που κυριαρχούσε τότε στην βυζαντινή πρωτεύουσα για την ιατρική και για το ανθρώπινο σώμα.⁷² Άλλωστε, ο

71. Βλ. π.χ. Κοσμάς Λαμπρόπουλος, *Ιωάννης Απόκαυκος. Συμβολή στην έρευνα του βίου και του συγγραφικού έργου του*, (Ιστορικές Μονογραφίες, 6) Αθήνα 1988, σ. 56, όπου, με αφετηρία τα ιατρικά ενδιαφέροντα του Αποκαύκου, πιθανολογείται ότι αυτός «ίσως παρακολούθησε μαθήματα στη σχολή των Αγίων Αποστόλων, όπου διδασκόταν και η ιατρική [...]». Επίσης, Roberto Romano (ed.), *Nicola Callicle, Carmi*, (Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana, 8) Napoli 1980, σ. 14, όπου για τον Νικόλαο Καλλικλή σημειώνεται: «la tradizione manoscritta lo dice διδάσκαλος τῶν ἰατρῶν, titolo che ci riporta alla Chiesa dei SS. Apostoli, sede della “Facoltà” di Medicina, una delle chiese minori di Costantinopoli, suffraganee del Patriarcato, dove si tenevano corsi d’insegnamento di natura profana nell’ambito dell’Accademia Patriarcale di S. Sofia». Για την τελευταία απόπειρα σύνδεσης πρβλ. Roman Shyakhtin, «“A New Mixture of Two Powers”»: Nikolas Kallikles and Theodore Prodromos on Empress Eirene», στον τόμο *Piroshka and the Pantokrator: Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*, επιμ. Marianne Saghy – Robert Ousterhout, Budapest 2019, σ. 292.

72. Paul Magdalino, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού*, μετάφρ. Αγγλία Κάσδαγλη, Αθήνα 2008, σσ. 573-581 (στο εξής: Magdalino, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ*). Βλ. και Alexander Kazhdan, «Medical doctor in Byzantine Literature of the tenth to twelfth centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 38 (1984), σσ. 43-51· Dionysios Stathakopoulos, «On Whose Authority? Regulating Medical Practice in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries», στον τόμο *Authority in Byzantium*, επιμ. Pamela Armstrong, Farnham 2013, σσ. 227-238· Macrides, *The Logos*, σ. 189.

συγγραφέας εκφράζει και σε άλλα έργα του έντονο ενδιαφέρον για το σώμα και τις ασθένειές του,⁷³ στοιχείο που μπορεί να ανιχνευθεί και σε πολλά ακόμη έργα επιφανών λογίων και συγγραφέων της περιόδου.⁷⁴

Το επόμενο ερώτημα θεωρούμε ότι προκύπτει αβίαστα: Μπορεί αυτή η αρκετά εκτενής αναφορά του συγγραφέα να θεωρηθεί ως αξιόλογη πηγή για την διδασκαλία της ιατρικής στην πρωτεύουσα; Και, εάν η απάντηση είναι θετική, υπό ποιους όρους θα πρέπει να μελετηθεί αυτή η μνεία; Αξίζει να σημειωθεί ότι η ενασχόληση με τα ιατρικά θέματα πλάι στους Αγίους Αποστόλους που καταγράφει ο Μεσαρίτης, φαίνεται να διαθέτει, σύμφωνα με τα γραφόμενά του, μάλλον θεωρητικό και προπαρασκευαστικό χαρακτήρα. Ελλείπει, λοιπόν, οποιαδήποτε μνεία για την παράλληλη ύπαρξη πρακτικής πτυχής.

Με βάση την νέα ανάγνωση που προτείνουμε, δεν βρισκόμαστε μπροστά στην περιγραφή ιατρικής εκπαίδευσης που λάμβανε χώρα πλάι στον ναό, αλλά σε μια ρητορική αποτύπωση επίδειξης γνώσεων, τις οποίες οι *ιατρῶν παῖδες* πιθανότατα λάμβαναν αλλού στη βυζαντινή πρωτεύουσα. Οι σπουδαστές της ιατρικής που την 30ή Ιουνίου συγκεντρώνονταν γύρω από την πλυνό πιθανώς προέρχονταν από κάποιον από τους θεσμούς που παρείχαν ιατρική εκπαίδευση στην Κωνσταντινούπολη του 12ου αιώνα. Μία πιθανή εικασία θα ήταν ο Ξενών της Μονής Παντοκράτορος, που βρισκόταν σε γεωγραφική εγγύτητα αλλά και σε ιδεολογική σύνδεση με τον ναό των Αγίων Αποστόλων.⁷⁵ Στον

73. Βλ. ενδεικτικά Annaclara Cataldi Palau, «Nicolas Mésarités: Deux lettres inédites (Milan, Ambrosianus F 96 sup., ff. 15v-16v)», στον τόμο *Manuscripta Graeca et Orientalia. Mélanges monastiques et patristiques en l'honneur de Paul Géhin*, επιμ. André Binggeli – Anne Boud'hors – Matthieu Cassin, (Orientalia Lovaniensia Analecta, 243) Leuven – Paris – Bristol, CT 2016, σ. 229· Ηλίας Γιαρένης, *Ο λόγιος και οι άλλοι*, σ. 140· Ilias Giarenis, «Behind the Mask: a letter of Nikolaos Mesarites to Emperor Theodoros I Komnenos Laskaris», στον τόμο *Bibliophilos. Books and Learning in the Byzantine World*, επιμ. Charalambos Dendrinis – Ilias Giarenis, (Byzantinisches Archiv, 39) Berlin – Boston 2021, σ. 219, στ. 67-74.

74. Βλ. σχετικά Alexander Kazhdan, «Der Körper im Geschichtswerk des Niketas Choniates», στον τόμο *Fest und Alltag in Byzanz*, επιμ. Günter Prinzing – Dieter Simon, München 1990, σσ. 91-105· Κωνσταντίνος Χρυσόγελος, *Κωνσταντινού Μανασσή Οδοιπορικών. Κριτική έκδοση – Μετάφραση – Σχόλια*, Αθήνα 2017, σσ. 33-38.

75. Για την γεωγραφική θέση, Paul Magdalino, «The Foundation of the Pantokrator Monastery and Its Urban Setting», στον τόμο *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, επιμ. Sofia Kotzabassi, (Byzantinisches Archiv, 27) Boston – Berlin 2013, σσ. 33-55. Για την ιδεολογική σύνδεση, Robert Ousterhout, «Architecture, Art, and Komnenian Ideology at

εν λόγω Ξενώνα μαρτυρημένα προβλεπόταν η οργανωμένη διδασκαλία στοιχείων της ιατρικής σε σπουδαστές, οι οποίοι ενδιαφερόντως ονομάζονταν ακριβώς *ιατρών παιῖδες*.⁷⁶ Δεν είναι, όμως, καθόλου βέβαιο ότι ο Ξενών αυτός λειτουργούσε ακόμη στα χρόνια σύνθεσης του έργου του Μεσαρίτη, ενώ συνολικότερα η κατάσταση της ιατρικής εκπαίδευσης στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα προκύπτει αρκετά ασαφής.⁷⁷

Κατά συνέπεια, με βάση την ανάγνωση που προτείνουμε, θα πρέπει να παραμείνει ανοικτό το ζήτημα της ταύτισης του θεσμού και του χώρου στον οποίο παρεχόταν αυτή η ιατρική εκπαίδευση που εφοδίασε τους σπουδαστές της για τις περιγραφόμενες συζητήσεις κοντά στην πλυνό· ωστόσο, η παροχή αυτής της εκπαίδευσης θα πρέπει να αποσυνδεθεί με βεβαιότητα από το περιβάλλον των Αγίων Αποστόλων, ενώ και ο χαρακτήρας των σχετικών συζητήσεων που περιγράφει ο Μεσαρίτης δεν θα πρέπει να νοείται αυτομάτως ως ακριβής αποτύπωση του περιεχομένου των σπουδών των *ιατρών παιδων*, αλλά ως διαθλαστικός (καθότι ρητορικός) καθρέπτης ενός αποτυπώματος αυτού του περιεχομένου στο πλαίσιο *θεάτρου*.

the Pantokrator Monastery», στον τόμο *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography, and Everyday Life*, επιμ. Nevra Necipoğlu, Leiden 2001, σσ. 133-152.

76. Για την διδασκαλία της ιατρικής στον Ξενώνα της Μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη, βλ. Paul Gautier, «Le Typikon du Christ Sauveur Pantocrator», *Revue des Études Byzantines* 32 (1974), σ. 85, στ. 946-947, και σ. 107, στ. 1313-1323. Πρβλ. *Byzantine Monastic Foundation Documents. A Complete Translation of the Surviving Founders' Typika and Testaments*, επιμ. John Thomas – Angela Constantinides Hero, (Dumbarton Oaks Studies, 35) Washington D.C. 2000, (αρ. 28) σελ. 734, 757. Βλ. επίσης Pan S. Codellas, «The Pantocrator, the Imperial Byzantine Medical Center of XIIth Century A.D. in Constantinople», *Bulletin for the History of Medicine* 12 (1942), 392-410· Guenter Risse, *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*, Oxford – New York 1999, σσ. 129-130· Timothy S. Miller, «Medical Thought and Practice», στον τόμο *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, επιμ. Anthony Kaldellis – Niketas Siniossoglou, Cambridge 2017, σ. 265· Αγγελική Παπαγεωργίου, *Ο Ιωάννης Β' Κομνηνός και η εποχή του (1118-1143)*, Αθήνα 2017, σ. 204· Tyler Wolford, «“To each according to their need?”. The various Medical and Charitable Institutions of the Pantokrator Monastery», στον τόμο *Piroshka and the Pantokrator: Dynastic Memory, Healing and Salvation in Komnenian Constantinople*, επιμ. Marianne Saghy – Robert Ousterhout, Budapest 2019, σσ. 210-211. Για την Μονή συνολικά βλ. τον συλλογικό τόμο *The Pantokrator Monastery in Constantinople*, επιμ. Sofia Kotzabassi, ό.π.

77. Petros Bouras-Vallianatos, *Innovation in Byzantine Medicine: The Writings of Zacharias Aktouarios (c.1275-c.1330)*, Oxford 2020, σ. 21, και σημ. 124.

γ. Μαθηματικές επιστήμες

Μία άλλη κατηγορία πνευματικών ενασχολήσεων που αναφέρονται στην εξεταζόμενη περιγραφή είναι αυτές που αφορούσαν στις μαθηματικές επιστήμες.⁷⁸ Ως προς τις ενασχολήσεις περί την αριθμητική φαίνεται να αποδίδεται κατά τις σχετικές συζητήσεις κάποια ιδιαίτερη έμφαση στις ιδιότητες, τις σχέσεις και τους συνδυασμούς των αριθμών, στοιχείο που αφενός δηλώνει την σαφή επιρροή από σχετικές απόψεις των Πυθαγορείων και αφετέρου αντανακλά και αντίστοιχες εκπαιδευτικές επιλογές της περιόδου. Ενδιαφέρον επίσης εμφανίζει το στοιχείο ότι μία βασική πτυχή που τύγχανε πραγμάτευσης ήταν και η ιατρομαθηματική όψη των σχετικών ζητημάτων. Ο Μεσαρίτης καταγράφει πτυχές της αποτύπωσης στο πλαίσιο που αναφέραμε γνώσεων που θεωρούνταν ότι είχαν εφαρμογή σε πολλούς τομείς, μεταξύ των οποίων και η μελέτη της φυσιολογίας –και της βιωσιμότητας– του εμβρύου.⁷⁹

Οι κύριες οφειλές της διδασκαλίας περί την αριθμητική που αποτυπώνονταν στις συζητήσεις στην πανήγυρι που καταγράφει ο Μεσαρίτης, υπάγονται στην κληρονομιά του Ιαμβλίχου και, ιδίως, του Νικομάχου Γερασηνού.⁸⁰ ο τελευταίος κατονομάζεται στην καταληκτήρια ενότητα του Λόγου ως η εμβληματική μορφή σοφού της αρχαιότητας περί την αριθμητική.⁸¹

78. Heisenberg, *Apostelkirche*, 92.13-93.9. Πρβ. Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σσ. 130-131· Daskas, *Descrizione*, σσ. 160-161, § 42, στ. 36-47 (μετάφρ., σσ. 113-114).

79. Heisenberg, *Apostelkirche*, 93.1-5. Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σσ. 130-131· Daskas, *Descrizione*, σσ. 160-161 (μετάφρ., σ. 113). Βλ. και Νέσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Α', σ. 285.

80. Βλ. Νέσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Α', σ. 285. Emergildo Pistelli – Ulrich Klein (ed.), *Iamblichus In Nicomachi Arithmetica Introductionem Liber*, αναθεωρ. έκδοση, Stuttgart 1975.

81. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.10-11. Για την επίδραση του έργου του στην υστεροβυζαντινή εκπαίδευση, βλ. Michel Cacouros, «La philosophie et les sciences du Trivium et du Quadrivium à Byzance de 1204 à 1453 entre tradition et innovation: Les textes et l'enseignement, le cas de l'école du Prodrome (Pétra)», στον τόμο *Philosophie et sciences à Byzance de 1204 à 1453. Les textes, les doctrines et leur transmission. Actes de la Table Ronde organisée au XXe Congrès International d'Études Byzantines*, επιμ. Michel Cacouros – Marie-Hélène Congourdeau, (Orientalia Lovaniensia Analecta, 146) Leuven 2006, σ. 11, σημ. 31. Για την χειρόγραφη παράδοση και επίδραση του έργου του βλ. Fabio Acerbi, «The Textual Tradition of Nicomachus' *Introductio Arithmetica* and of the Commentaries Thereon», *Estudios Bizantinos* 8 (2020), σσ. 83-148.

Αναφερόμενος σε όσους ενδιέτριβαν σε γεωμετρικά ζητήματα, ο συγγραφέας σημειώνει την ανάπτυξη θεμάτων για τα γεωμετρικά σχήματα και σώματα.⁸² Μία επιπλέον πτυχή, με την οποία κάποιιο από την ομάδα αυτή καταγράφεται ότι ασχολούνταν, είναι *περί τοῦ τῆς ἐν νέφεσιν ἄλωνος σχήματος*, που προφανώς αντλούσε από την σχετική πραγματέυση στα *Μετεωρολογικά* του Αριστοτέλη.⁸³ Σε μία ενδιαφέρουσα παρατήρησή του ο συγγραφέας αποδίδει στα μαθηματικά το πρωτείο των επιστημών, επαινώντας και τη γεωμετρία. Ο Μεσαρίτης προχωρεί στην σχετική παρατήρηση με αφορμή την καταγραφή της συνάφειας της αρμονίας με τις μαθηματικές επιστήμες, όταν σημειώνει: *ἀλλὰ μεσίτης μὲν ταύτη τῶν ἀριθμητικῶν ἀρχῶν γεωμετρία καὶ μεταδότηρια, αὕτη δὲ πάλιν οἶμαι τῇ τῶν ἐπιστημῶν ὑπερτάτη, μαθηματικῇ καλουμένη, τοῦ χρήματος εὐφυστάτη προσαγωγός.*⁸⁴ Η διδασκαλία του αντικειμένου και οι αντίστοιχες πνευματικές ενασχολήσεις φαίνεται ότι αντλούσαν ιδίως από τα έργα του Ευκλείδη, ο οποίος μνημονεύεται από τον λόγιο ως η δεσπόζουσα μορφή σοφού της αρχαιότητας περί την γεωμετρία.⁸⁵

Ακολουθεί η μνεία της ομάδας που ασχολείτο με την αρμονία και την θεωρία της αρχαίας μουσικής. Ο τομέας αυτός προσγράφεται στις μαθηματικές επιστήμες, σύμφωνα ακριβώς με την αρχαία σύλληψη που είχε κληροδοτηθεί και συνεχίστηκε στον βυζαντινό κόσμο: ο λόγος εδώ για το *Quadrivium*. Ο Μεσαρίτης σημειώνει την σχετική σύνδεση, με αφορμή την θέση της ομάδας που ασχολείτο με την μουσική στα προαύλια του ναού. Βρίσκονται κοντά σε αυτούς που μελετούσαν τα μαθηματικά, και ιδίως στους ενδιατρίβοντες με τη γεωμετρία: *ἐγγύς που τούτων τοὺς περιὶ φθόγγους καὶ ἀρμονίας, ὅτι καὶ ἡ <τούτου> τοῦ μαθήματος ἐπιστήμη ἐξ ἀριθμητικῆς μὲν εἴληφε τὰς ἀρχάς.*⁸⁶

82. Heisenberg, *Apostelkirche*, 93.5-9· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 131· Daskas, *Descrizione*, 161.43-47 (μετάφρ., σ. 114). Πρβλ. Νέσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Α', σσ. 302-303.

83. Heisenberg, *Apostelkirche*, 93.9· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 131· Daskas, *Descrizione*, 161.47 (μετάφρ., σ. 114).

84. Heisenberg, *Apostelkirche*, 93.12-14· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 131· Daskas, *Descrizione*, 161.49-51 (μετάφρ., σ. 114).

85. Heisenberg (ed.), *Apostelkirche*, 95.11.

86. Heisenberg, *Apostelkirche*, 93.9-11· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 131· Daskas, *Descrizione*, 161.47-49 (μετάφρ., σ. 114).

Ακολουθώς, ο λόγιος δεν διστάζει να εκφράσει κάποια δυσφορία για την σχολαστική, δυσνόητη και νοούμενη ως κρυπτική ορολογία που χρησιμοποιείται από τους ενδιατρίβοντες με το συγκεκριμένο αντικείμενο, ενώ ταυτοχρόνως καταγράφει ορισμένα βασικά σημεία της.⁸⁷ Η μαρτυρία του Μεσαρίτη συνιστά οπωσδήποτε αξιόλογη πηγή για την μουσική εκπαίδευση της περιόδου στον βυζαντινό κόσμο.⁸⁸ Παράλληλως, αξίζει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη ενασχόληση παρουσιάζεται από τον λόγιο ως κάτι που ξενίζει την πλειονότητα των συγχρόνων του λόγω των παράξενων λέξεων και των ιδιαίτερων θεμάτων· ο ίδιος τα χαρακτηρίζει ως *ἀσυνήθῃ τινα τοῖς πολλοῖς καὶ ἀκατακρόατα*.⁸⁹ Το στοιχείο αυτό συνιστά ενδιαφέρουσα μαρτυρία σχετικά με τον βαθμό της κοινωνικής απήχησης της συγκεκριμένης ενασχόλησης, αλλά και για την διακύμανση ενδιαφέροντος ή ανοχής ως προς αυτήν σε στρώματα λαϊκών και κληρικών στην βυζαντινή πρωτεύουσα του τέλους του 12ου αιώνα. Επισημαίνουμε απλώς ότι πρόκειται για την μόνη ομάδα από όσους περιγράφονται να μετέχουν σε αυτήν την πολύπτυχη πνευματική σύναξη, για την «ιδιόλεκτο» και τα ενδιαφέροντα της οποίας ο συγγρα-

87. Heisenberg, *Apostelkirche*, 93.14-94.4. Πρβ. Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σσ. 895-896)· Daskas, *Descrizione*, 161.51-59 (μετάφρ., σσ. 114-115). Για το ακολουθούμενο σύστημα και τους σχετικούς χρησιμοποιούμενους μουσικούς όρους, βλ. Frieder Zaminer, «Musik», *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, Altertum*, τόμ. 8, επιμ. Hubert Cancik – Helmuth Schneider, Stuttgart 2000, ιδίως στήλ. 528. Επίσης, Ingemar Düring (ed.), *Die Harmonielehre des Klaudios Ptolemaios*, Göteborg 1930· Andrew Barker, *Harmonics in Classical Greece*, Cambridge 2007, σσ. 263-278.

88. Βλ. Egon Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, δεύτερη έκδοση, Oxford 1988, σσ. 62-63. Για την διδασκαλία της θεωρίας της μουσικής –και τα αντίστοιχα έργα– στο Βυζάντιο, βλ. Christian Troelsgård, «Ancient Musical Theory in Byzantine Environments», *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge grec et latin* 56 (1988), σσ. 229-230. Βλ. επίσης Alexander Lingas, «Music», στον τόμο *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, επιμ. Elizabeth Jeffreys – John Haldon – Robin Cormack, Oxford – New York 2008, σ. 927. Για τα μαθήματα μουσικής στο περιγραφόμενο από τον Μεσαρίτη σχολείο, βλ. Lukas Richter, *Momente der Musikgeschichte, Teil I: Antike und Byzanz*, Anif – Salzburg 2000, σσ. 212-213· πρβλ. του ιδίου, «Antike Überlieferungen in der byzantinischen Musiktheorie», *Acta Musicologica* 70 (1998), σσ. 157-158. Επίσης, Daniel Glowotz, *Byzantinische Gelehrte in Italien zur Zeit des Renaissance-Humanismus: Musikauffassung, Vermittlung antiker Musiktheorie, Exil und Integration*, (Schriften zur Musikwissenschaft aus Münster, 22) Schneverdingen 2006, σσ. 85-86· Thomas Apostolopoulos, «The Theory of Music Intervals during the Era of Byzantine Maistores», *Journal of the International Society for Orthodox Church Music* 3 (2018), σσ. 91-92.

89. Heisenberg, *Apostelkirche*, 93.14-15· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 895)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 131· Daskas, *Descrizione*, 161.52 (μετάφρ., σ. 115).

φρέας φαίνεται ελαφρώς να δυσανασχετεί.

δ. Τί συμβαίνει με την αστρονομία;

Άξια επισήμανσης είναι η πλήρης απουσία επίδειξης αστρονομικών γνώσεων στο πλάι των Αγίων Αποστόλων. Το στοιχείο αυτό έχει νοηθεί ως ένδειξη για μία πιθανή ενδιαφέρουσα εκπαιδευτική επιλογή με ευρύτερο πνευματικό ενδιαφέρον,⁹⁰ δηλαδή για μια ενδεχόμενη λήψη απόφασης που προέβλεπε την «αφαίρεση» της αστρονομίας από το *Quadrivium* σχολείων του Βυζαντίου εκείνη την περίοδο,⁹¹ τουλάχιστον ορισμένων από αυτά που σχετιζόνταν θεσμικά με την Εκκλησία. Με βάση την ανάγνωσή μας για το χωρίο, η σχετική «έλλειψη» σε σχέση με τα προαύλια των Αγίων Αποστόλων θα πρέπει να ανανοηματοδοτηθεί.

Η έλλειψη αυτή θα μπορούσε να νοηθεί μάλλον εύλογη και αναμενόμενη, καθώς ο περιβάλλον χώρος ενός σπουδαίου ναού της πρωτεύουσας, όπως αυτός των Αγίων Αποστόλων, πιθανώς δεν νοείτο κατάλληλος για αστρονομικές ενασχολήσεις. Επίσης, σε μια πανήγυρι, στην οποία σημαίνοντα ρόλο διεδραμάτιζε ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, η επίδειξη αστρονομικών γνώσεων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως πιθανή αιτία σκανδαλισμού, λόγω της σύμφυρσης αστρονομίας και αστρολογίας στην πνευματική ατμόσφαιρα της περιόδου.

Για την πληρέστερη αξιολόγηση της μαρτυρίας και την αποτελεσματικότερη ένταξή της στις τάσεις της περιόδου, θα ήταν χρήσιμο να συνυπολογισθεί και η γενικότερη πτώση της αίγλης της αστρονομίας κατά την περίοδο μετά τον θάνατο του αυτοκράτορα Μανουήλ Α'.⁹² οι αρνητικές προς την αστρονομία θέσεις των κανονολόγων της εποχής

90. Βλ. και Fabio Acerbi, «Logistic, Arithmetic, Harmonic Theory, Geometry, Meteorology, Optics and Mechanics», στον τόμο *A Companion to Byzantine Science*, επιμ. Stavros Lazaris, Leiden – Boston 2020, σ. 109, όπου σημειώνεται ότι ο Μεσαρίτης «illustrating the courses held in the Patriarchal School, he describes a *Quadrivium*-minus-astronomy».

91. Βλ. σχετικά Paul Magdalino, «Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th-12th centuries)», στον τόμο *The Occult Sciences in Byzantium*, επιμ. Paul Magdalino – Maria Mavroudi, Geneva 2006, ιδίως σ. 158, και σημ. 150 (στο εξής: Magdalino, *Occult Science*)· Macrides, *The Logos*, σσ. 189-190.

92. Για την άνοξη της αστρολογίας κατά την βασιλεία του Μανουήλ και τις σχετικές αντίθετες απόψεις, βλ. Magdalino, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ*, σσ. 599-605· για την κατάσταση στην επόμενη περίοδο, Angold, *Church and Society*, σσ. 116-117.

Ιωάννη Ζωναρά και Θεοδώρου Βαλσαμώνος⁹³ αφ' ενός καθρέφτιζαν και αφ' ετέρου διέχεαν περαιτέρω αυτή την στάση. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι ο συγγραφέας είχε εκφράσει και σε άλλα έργα του αντιπάθεια και δυσφορία έναντι της αστρονομίας, στοιχείο που αποτύπωνε προσωπικές επιλογές, αλλά και αντίστοιχες ευρύτερες πνευματικές αντιλήψεις και στάσεις της περιόδου· εντάσσεται μάλιστα στην χορεία βυζαντινών λογίων της εποχής που συνέθεσαν σατιρικά έργα που στρέφονταν εναντίον αστρολόγων.⁹⁴ Ωστόσο, σημειώνουμε ότι η απουσία μνείας της αστρονομίας στην σύναξη που περιγράφει ο Μεσαρίτης δεν συνιστά σαφή και πειστική ένδειξη για αφαίρεση της αστρονομίας από την ανώτερη εκπαίδευση στο τέλος του 12ου αιώνα.

ε. Η διαλογική αντιπαράθεση και ο χαρακτήρας του συλλόγου

Μια τέτοια πολυπληθής και ζωηρή σύναξη, όπως αυτή που μνημειώσε ρητορικά ο λόγιος, αναμενόταν να δημιουργήσει και τους ανάλογους ήχους που καταγράφονται: κέλαδος, τάραχος και θόρυβος ἐκ συμιγοῦς βοῆς.⁹⁵ Η διατύπωση του λόγιου για την πηγή αυτού του ενδιαφέροντος ηχοτοπίου είναι κατά την άποψή μας αποκαλυπτική για τον χαρακτήρα της πνευματικής σύναξης που περιγράφεται: ἄλλου ἄλλό τι τῶν μαθητιῶντων ἢ καὶ τῶν διδασκόντων προθεμένου ἐπὶ συζήτησιν καὶ τῶν μὲν τὴν οἰκείαν ἐπαγωνιζομένων δόξαν συστήσαι, τῶν δὲ μὴ

93. Γεώργιος Α. Ράλλης – Μιχαήλ Ποτλής, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων*, τόμ. Γ', Αθήναι 1853, σσ. 203-206 (Κανὼν λδ' τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου), και τόμ. Δ', Αθήναι 1854, σσ. 511-519 (Θεοδώρου Βαλσαμώνος, Περὶ τοῦ μὴ ἀναγινώσκειν βιβλίον μαθηματικόν). Βλ. και Paul Magdalino, *L'orthodoxie des astrologues: La science entre le dogme et la divination à Byzance (VIIe-XIVe siècle)*, (Réalités Byzantines, 12) Paris 2006, σσ. 128-129 και 133-137.

94. Βλ. το ἔργο του Μεσαρίτη *Ἡθοποῖα ὡς ἀπό τινος μαθηματικοῦ τετυφωμένου ὑπὲρ τὸ δέον και ἀρχιερωσύνης ἀποτυχόντος, μετὰ τὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄλωσιν*· ἐκδοση, γαλλικὴ μετάφραση και σχολιασμός ἀπὸ τον Bernard Flusin, «Nicolas Mésarites, Éthopée d'un astrologue qui ne put devenir patriarche», *Mélanges Gilbert Dagron* (=Travaux et Mémoires 14), Paris 2002, 221-242. Για τὴν τάση τῆς λογιωσύνης εναντίον τῆς αστρολογίας βλ. ιδίως Paul Magdalino, «Debunking Astrology in Twelfth-Century Constantinople», στον τόμο «*Pour une poétique de Byzance*»: *Hommage à Vassilis Katsaros*, επιμ. Stephanos Efthymiadis – Paolo Odorico, Paris 2015, σσ. 165-175.

95. Heisenberg, *Apostelkirche*, 94.5-7· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 131· Daskas, *Descrizione*, 161.1-3 (μετάφρ., σ. 115).

οὕτως ἔχειν δισχυριζομένων τὸ ἀληθές.⁹⁶

Με βάση την διατύπωση αυτή, και σύμφωνα με την συνολική νέα ανάγνωση που προτείνουμε, αυτό που υπαινικτικά αποδίδεται είναι ένας δημόσιος ἀγὼν λόγων σε ποικίλου χαρακτήρα γνωστικά αντικείμενα. Τέτοιοι διαγωνισμοί συνιστούσαν ένα ιδιαίτερο είδος θεάτρου στον βυζαντινό κόσμο· είναι γνωστοί ἄλλωστε οι διαγωνισμοί γραμματικής που λάμβαναν χώρα ακριβῶς στην περίοδο του έτους που εκφωνήθηκε ο Λόγος του Μεσαρίτη, δηλαδή στις αρχές του θέρους. Τέτοιους διαγωνισμούς παρακολουθούσε ενίοτε ο ίδιος ο αυτοκράτορας ή και ο πατριάρχης.⁹⁷ Η ένταση μιας τέτοιας διαδικασίας μπορούσε γενικῶς να προκαλέσει απορία για το πράγματι ἀληθές, συνακόλουθη διχογνωμία και σφοδρή λεκτική αντιπαράθεση μεταξύ σπουδαστῶν και διδασκάλων: ὡς και εἰς ἀπορίαν ἔστιν ὅτε τῆς τοῦ ζητουμένου λύσεως ἐμπίπτειν αὐτοὺς καὶ κατ' ἀλλήλων τραχυτέροις χρῆσθαι τοῖς ῥήμασι καὶ τὸ ἀμαθές καὶ ἀφιλόσοφόν τε καὶ ἀφυσίκευτον κατὰ ῥοὺν ἐκ τοῦ στόματος αὐτῶν κατ' ἀλλήλων πρὸς ἀλλήλους ἀποφυσᾶσθαι καὶ ἀπερεύγεσθαι.⁹⁸

Στην περίπτωση αυτή όμως ο λόγιος σημειώνει ότι δεν υπάρχει κανείς τέτοιος κίνδυνος, χάρις στην καθοριστικής σημασίας παρουσία του σοφού πατριάρχη: μετὰ τοιαύτης οὖν διαμάχης μὴ τὸν διακρίνοντα ἔχοντες οὕτω τὸν σύλλογον διαλύουσιν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ κατὰ τὴν αὔριον εὖ ἴσθι κατὰ τρόπον συμβήσεται τὸν αὐτόν. ἀλλ' εἴ τις

96. Heisenberg, *Apostelkirche*, 94.7-9· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σσ. 131-132· Daskas, *Descrizione*, 161.3-5 (μετάφρ., σ. 115).

97. Βλ. σχετικά Constantinides, *Higher Education*, σ. 54· Νέσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Α', σ. 51. Βλ. και Floris Bernard, «Authorial practices and competitive performance in the works of Michael Psellos», στον τόμο *Byzantium in the Eleventh Century: Being in Between. Papers from the 45th Spring Symposium of Byzantine Studies*, επιμ. Marc Lauxtermann – Mark Whittow, London – New York 2017, σσ. 32-44. Γνωρίζουμε ότι ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως παρίστατο σε αγώνες πνευματικής ἀμιλλας κατὰ τον 12ο αιώνα, με βάση μαρτυρία (του «Ῥόδου κυροῦ Λέοντος») σχετική με αγώνες σχεδογραφίας που εντοπίζεται στον κώδικα *Vaticanus Palatinus Gr. 92*· βλ. Ιωάννης Βάσσης, «Των νέων φιλολόγων παλαιίσματα. Η συλλογή σχεδῶν του κώδικα *Vaticanus Palatinus Gr. 92*», *Ελληνικά* 52 (2002), αρ. 60, σσ. 49-50· πρβλ. Timothy S. Miller, «Two Teaching Texts from the Twelfth-Century Orphanotropheion», στον τόμο *Byzantine Authors: Literary Activities and Preoccupations. Texts and Translations dedicated to the Memory of Nicolas Oikonomides*, επιμ. John W. Nesbitt, (The Medieval Mediterranean, 49) Leiden – Boston 2003, ιδίως σσ. 12-13.

98. Heisenberg, *Apostelkirche*, 94.9-12· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 161.5-8 (μετάφρ., σ. 115).

καὶ διαπόρησις ἐπισυμβαίη κατὰ μέσον αὐτῶν, φιλικῶς τὸν σύλλογον διαλύσουσι, συνθησόμενοι, καθά τινων λεγόντων πρὸς ἀλλήλους ἀκήκοα, τῷ μεγάλῳ καὶ πρώτῳ ἀρχιερεὶ μετὰ τὴν τῆς ἀναιμάκτου θυσίας ἀποτερμάτωσιν ὅσα καὶ ἐπιστημονικωτάτῳ καὶ ἀδεκάστῳ κριτῇ τῶν διαπορηθησομένων λύσιν ἐπιτρέψαι καὶ διασάφησιν.⁹⁹

Συνεπῶς, ο πατριάρχης Ιωάννης Καματηρός, μέγας καὶ πρώτος ἀρχιερεύς, μετὰ τὴν ολοκλήρωση τῆς Θείας Ευχαριστίας εἶχε προβλεφθεῖ νὰ λειτουργήσῃ ὡς πλήρης γνώσης καὶ αμεροληψίας κριτῆς στα διαφιλονικούμενα ζητήματα τοῦ λογικοῦ ἀγῶνος, φτάνοντας στὴν σχετική ετυμηγορία καὶ διευκρίνιση τῶν ζητημάτων.¹⁰⁰ Αὐτό εἶχε ορισθεῖ νὰ γίνῃ μετὰ τὴν ολοκλήρωση τῆς Θείας Ευχαριστίας· ἡ σχετικὴ αναφορά τοῦ Μεσαρίτη στὸν χρονικὸ ὀρισμὸ τῆς κρίσης πιθανόν ἔχει στόχο νὰ λειτουργήσῃ καὶ ὡς υπόμνηση τῆς δράσης τοῦ συγκεκριμένου πατριάρχη στὴν ἐπίλυση ἐρίδας ὡς πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς Θείας Ευχαριστίας.¹⁰¹ Στὴν συνέχεια ὁ λόγιος θὰ αιτιολογήσῃ ρητορικὰ τὴν ἐκούσια (καὶ ἐμφανιζόμενη ὡς «αυθόρμητη») ὑποταγὴ ἐκ μέρους τῶν πνευματικῶς αντιπαρατιθεμένων μερῶν στὴν αυθεντία τοῦ πατριάρχη. Ἡ αιτιολόγηση προσφέρει στὸν ρήτορα τὴν ευκαιρίαν νὰ ἐκθειάσῃ τὸ ὑψηλὸ κύρος τοῦ ιεράρχη, τὴν προσήλωσή του στα ἀποστολικά διδάγματα καὶ πρότυπα, καὶ τὴν πανθομολογούμενη πνευματικὴ ἀνωτερότητά του. Πρό-

99. Heisenberg, *Apostelkirche*, 94.12-95.3· Downey, *Description*, σ. 917 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 161.8-14 (μετάφρ., σ. 115). ΓΙΑ τὸν *σύλλογο* ὡς τεχνικὸ ὄρο γιὰ πνευματικὲς συγκεντρώσεις ἐπίσημοι χαρακτηριστὰ βλ. Niels Gaul, «The Letter in the Theatron: Epistolary Voice, Character, and Soul (and Their Audience)», στὸν τόμο *A Companion to Byzantine Epistolography*, ἐπιμ. Alexander Riehle, Leiden – Boston 2020, σ. 358.

100. Ἡ διαδικασία ἀξίζει νὰ παραβληθεῖ με ἀντίστοιχη δραστηριότητα τοῦ λογίου ἐπισκόπου Ιωάννου Μαυρόποδος, ὁ ὁποῖος στὸ αὐτοαναφορικὸ τοῦ Ποίημα 47, στ. 26, σημείωνε σχετικά: *κρίων μαθηταῖς καὶ διδασκάλοις ἔρεις*. βλ. Floris Bernard – Christopher Livanos (ed.), *The Poems of Christopher of Mytilene and John Mauropus* (Dumbarton Oaks Medieval Library, 50), Washington D.C. 2018, σ. 412 (αγγλ. μετάφρ., σ. 413).

101. ΓΙΑ τὴν συγκεκριμένη ἐρίδα, βλ. Hans-Georg Beck, *Ιστορία τῆς Ορθόδοξης Ἐκκλησίας στὴ Βυζαντινὴ Αυτοκρατορία*, μετάφρ. Λευτέρης Αναγνώστου, τόμ. Β', Αθήνα 2004, σ. 66· Michael Angold, *Church and Society under the Comneni, 1081-1261*, Cambridge 1995, σσ. 127-131· Βενιζέλος Χριστοφορίδης, «Ἐνα ἀνέκδοτο “σημείωμα” περὶ τοῦ φθαρτοῦ τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου τῆς Θείας Ευχαριστίας», *Επιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 8 (1998), σσ. 415-424· Χρυσόστομος Νάσσης, *Ἡ τέλεση τῆς Θείας Ευχαριστίας*. *Κανονικὴ διδασκαλία καὶ πράξις*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 52-53· Alicia Simpson, *Niketas Choniates: A Historical Study*, (Oxford Studies in Byzantium) Oxford 2013, σσ. 47-49.

κειται για αξιόλογο εγκώμιο του πατριάρχη Ιωάννη Γ' Καματηρού, ο οποίος θα πρέπει να νοηθεί ως πιθανότατα παρών κατά την παρουσίαση του Λόγου του Μεσαρίτη στον ναό.

Το σύντομο αυτό «εγκιβωτισμένο» Εγκώμιο στον Λόγο του Μεσαρίτη αξίζει να αντιπαραβληθεί με το κοντινό χρονικώς (εντός του 1202) αυτόνομο Εγκώμιο του λογίου Νικηφόρου Χρυσοβέργη για τον ίδιο πατριάρχη,¹⁰² αλλά και να θεωρηθεί στο ευρύτερο πλαίσιο της ρητορικής εικόνας του εκάστοτε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως που φιλοτεχνείται και προβάλλεται κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο, και ιδίως στον 12ο αιώνα.¹⁰³ Στην ακόλουθη ενότητα δίδουμε μια σύντομη εικόνα του Εγκωμίου, επικεντρώνοντας στο προφίλ που φιλοτεχνείται για τον πατριάρχη σε σχέση ιδίως με την πνευματική ζωή.

στ. Ο πατριάρχης ως κριτής

Ο Μεσαρίτης σημειώνει: ἔχομεν γὰρ καὶ ἡμεῖς ἀρχιερέα, ὁποῖον μὲν καὶ Παῦλος ὑποτυποῖ, τοῖς αὐτοῦ θεοπνεύστοις λόγοις τὸν ἀληθινὸν

102. Λόγος ρητορικός δεύτερος ἀναγνωσθεῖς εἰς τὸν πατριάρχην κυρὸν Ἰωάννην τὸν Καματηρὸν κατὰ τὴν ε' ἰνδικτιῶνα τοῦ ἔτους ςψί· βλ. Μυρσίνη Αναγνώστου, Ἐνας ρήτορας των χρόνων της παρακμῆς. Ο βίος και το έργο του Νικηφόρου Χρυσοβέργη, Αθήνα 2020, σσ. 183-195 (ζητήματα χρονολόγησης και περιεχομένου), σσ. 437-490 (έκδοση και σχολιασμός)· επίσης, Eleni Kaltsogianni, «Nikephoros Chrysoberges' Encomium of the Patriarch John X Kamateros: A New Fragment», *Parekbolai* 10 (2020), σσ. 141-149. Για τον συγγραφέα πρβλ. Alexander Kazhdan – Simon Franklin, *Μελέτες στη Βυζαντινή Λογοτεχνία του 11ου και 12ου αιώνα*, μετάφρ. Μαριάννα Τζιώγα-Αυγερινού, επιμ. Βασίλειος Κατσαρός, Αθήνα 2007, σσ. 253-264· Νέσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Β', σσ. 561-564.

103. Η ενδιαφέρουσα αυτή πτυχή υπερβαίνει την θεματική της παρούσας συμβολής. Συνεπώς, περιοριζόμαστε σε επιγραμματική πραγμάτευση. Βλ. σχετικά Μαρίνα Λουκάκη, «Ο ιδανικός πατριάρχης μέσα από τα ρητορικά κείμενα του 12ου αιώνα», στον τόμο *Το Βυζάντιο κατά τον 12ο αιώνα: Κανονικό Δίκαιο, Κράτος, Κοινωνία*, επιμ. Νικόλαος Οικονομίδης, (Δίπτυχα – Παράφυλλα, 3) Αθήνα 1991, σσ. 301-319· Marina Loukaki (ed.), *Grégoire Antiochos, Éloge du patriarche Basile Kamatèros*, (Byzantina Sorbonnesia, 13) Paris 1996· Marina Loukaki, «Le samedi de Lazare et les éloges annuels du patriarche de Constantinople», στον τόμο *Κλητόριον εις μνήμην Νίκου Οικονομίδη*, επιμ. Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, Τριανταφυλλίτσα Μανιάτη-Κοκκίνη, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2005, σσ. 327-345· Marina Loukaki (ed.) – Corinne Jouanno (trad.), *Discours annuels en l'honneur du patriarche George Xiphilin*, (Monographies, 18) Paris 2005· Marina Loukaki, «L'image littéraire du patriarche de Constantinople chez les rhéteurs byzantins», στον τόμο *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter*, Teilband I, επιμ. Michael Grünbart – Lutz Rickelt – Martin Marko Vučetić, (Byzantinistische Studien und Texte, 3) Münster 2011, σσ. 65-78.

ἀρχιερέα διαγραφόμενος.¹⁰⁴ Ο πατριάρχης κατά τον λόγιο ανταποκρίνεται πλήρως στις προϋποθέσεις και προδιαγραφές που ο απόστολος είχε θέσει με τρόπο εμβληματικό για τον επίσκοπο, και οι οποίες ως γνωστόν είχαν μεγάλη επιρροή, εξαιρετική ισχύ και μακρά διάρκεια.¹⁰⁵ Στην συνέχεια ο λόγιος θα εκθειάσει την εμβέλεια, ευρύτητα και ανωτερότητα της πνευματικής συγκρότησης του πατριάρχη, αιτιολογώντας το κύρος του και τον ρόλο του ως κορυφής στις πνευματικές αντιπαραθέσεις κατά την διάρκεια αυτής της λαμπράς πανηγύρεως. Ο εγκωμιαζόμενος πατριάρχης παρουσιάζεται να μην περιορίζεται στην χριστιανική και θεολογική γνώση και σοφία, στην οποία οπωσδήποτε διαπρέπει: ἔστι δ' ὁ αὐτὸς οὐ μόνον τὰ θεῖα σοφὸς ὡς τὰ θεῖα φρονῶν καὶ καθ' ἑαυτὸν ἀναλογιζόμενος.¹⁰⁶ Πλάι σε αυτήν, κατέχει σε βάθος και σε υψηλό επίπεδο και την θύραθεν παιδεία, μέσω της οποίας έχει ασκηθεί νοητικά και γλωσσικά για την κατανόηση και διευκρίνιση των νοημάτων του Θεού: ἀλλ' ὡς καὶ τὴν κατὰ κόσμον πᾶσαν σοφίαν ἐπιστημονικώτατός τε καὶ ὑψηλότατος, δι' ἧς γλώττά τε πεπαιδευμένως καὶ ἀρίστως ἄγαν καταπλουτεῖ φθέγγεσθαι καὶ νοῦς ὀξύτερος γίνεσθαι πρὸς τὴν τῶν θειοτέρων νοημάτων κατανόησίν τε καὶ διασάφησιν.¹⁰⁷ Ο πατριάρχης συνεπώς παρουσιάζεται ως εμβριθής γνώστης όλων των κλάδων της γνώσης, η οποία επιδεικνυόταν δημοσίως κατά την πανήγυριν· μάλιστα, με ρητορικό τρόπο παρουσιάζεται ως πανεπιστήμων, που ευλόγως συγκρίνεται με τις κορυφές κάθε κλάδου στην Αρχαιότητα, και ρητορική ἀδεία ανακηρύσσεται πανηγυρικά νικητής από αυτήν την διαδικασία: γραμματικὸς ὑπὲρ τὸν Ἰστιαῖον καὶ Θεοδόσιον, ρητορικὸς ὑπὲρ τὸν Δημοσθένην καὶ Ἐρμογένην, φιλόσοφος ὑπὲρ Ἀριστοτέλην καὶ Πλάτωνα, ἀριθμητικὸς ὑπὲρ τὸν Νικόμαχον, γεωμέτρης ὑπὲρ Εὐκλείδην, μουσικὸς ὑπὲρ Πτολεμαῖον, φυσικὸς ὑπὲρ Ἀναξαγόραν καὶ Πυθαγόραν καὶ Σωκράτην αὐτόν, τὸν Πλάτω-

104. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.3-5· Downey, *Description*, σσ. 917-918 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 161.14-15 (μετάφρ., σσ. 115-116).

105. Ἰδίως Α' Τιμ. 3, 2-7. Βλ. σχετικά Claudia Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity. The Nature of Christian Leadership in an Age of Transition*, Berkeley – Los Angeles – London 2005, σσ. 32-41.

106. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.5-6· Downey, *Description*, σ. 918 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 161.15-162.1 (μετάφρ., σ. 116).

107. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.6-9· Downey, *Description*, σ. 918 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 162.16-19 (μετάφρ., σ. 116).

νος και Άριστοτέλους καθηγητήν.¹⁰⁸

Ο Ιωάννης Καματηρός, όντως αξιόλογη πνευματική προσωπικότητα της περιόδου,¹⁰⁹ διέθετε καλή παιδεία, στοιχείο το οποίο φαίνεται και από τις σωζόμενες συγγραφές του.¹¹⁰ Η υπερβολή του κειμένου είναι μάλλον αναμενόμενη λόγω της γραμματειακής του ένταξης, αλλά και λόγω του ότι προέρχεται από τη γραφίδα ενός διακόνου που τότε έφερε το αξίωμα του *ἐπί τῶν κρίσεων* στην πατριαρχική διοίκηση, και έτσι είχε άμεση συνάφεια με τον πατριάρχη. Αυτή η σύνδεση γίνεται σαφής όταν ο λόγιος διάκονος σημειώνει ότι ο Ιωάννης είναι *ὁ ἐμὸς δεσπότης καὶ μεγαποιμν*.¹¹¹

Πέραν των πνευματικῶν προσόντων, ο Μεσαρίτης σημειώνει ότι ο Πατριάρχης δεν υπολείπεται ευγενικής καταγωγής, και μάλιστα διέθετε συγγενική σχέση με την αυγούστα Ευφροσύνη:¹¹² *ἔφω τὲ γὰρ ρίζης ἄνωθεν εὐγενοῦς καὶ καθ' αἷμα τῇ βασιλίῳσῃ καὶ Αὐγούστῃ ὠκείωται, οὐκ ἐξ ἄρετῆς μόνον ἐφ' ἑαυτῷ καὶ μόνῳ συγκλείων τὸ τῆς θειότητος ὡς ἂν τις εἴποι ἐπώνυμον, ἀλλὰ καὶ τῆς καθ' αἷμα ταύτη προσοικει-*

108. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.9-12· Downey, *Description*, σ. 918 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 162.19-22 (μετάφρ., σ. 116).

109. Βλ. σχετικά Aristides Papadakis – Alice-Mary Talbot, «John X Camaterus Confronts Innocent III: An Unpublished Correspondence», *Byzantinoslavica* 33 (1972), σσ. 26-41. Επίσης, Alice-Mary Talbot, «John X Kamateros», στο έργο *Oxford Dictionary of Byzantium*, επιμ. Alexander Kazhdan, Oxford – New York 1991, σσ. 1054-1055. Πρβλ. Mika Hakkarainen, «Der Rhetor Johannes Kamateros: eine prosopographische Notiz», *Byzantinische Zeitschrift* 89 (1996), σσ. 377-378· Νέσσερης, *Παιδεία*, τόμ. Α', σσ. 201-203, & τόμ. Β', σσ. 272-275.

110. Βλ. σχετικά Robert Browning, «An Unpublished Address of Nicephorus Chrysoberges to Patriarch John X Kamateros of 1202», *Byzantine Studies / Études Byzantines* 5 (1978), ιδίως σσ. 51-58 [ανατύπωση, στον τόμο Robert Browning, *History, Language and Literacy in the Byzantine World*, (Collected Studies Series, 299) Northampton 1989].

111. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.13-14· Downey, *Description*, σ. 918 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 162.23-24 (μετάφρ., σ. 116).

112. Για την Ευφροσύνη Δούκαινα Καματηρή βλ. Lynda Garland, *Byzantine Empresses: Women and Power in Byzantium, 527-1204*, London – New York 1999, σσ. 210-224· Barbara Hill, *Imperial Women in Byzantium 1025-1204: Power, Patronage and Ideology*, Essex 1999, σσ. 204-207· Theresa Urbainczuk, *Writing about Byzantium: The History of Niketas Choniates*, (Birmingham Byzantine and Ottoman Studies) London – New York 2018, σσ. 47-52. Για την δημόσια εικόνα της, βλ. και Lynda Garland, «“The Eye of the Beholder”: Byzantine Imperial Women and their Public Image from Zoe Porphyrogenita to Euphrosyne Kamaterissa Doukaina (1028-1203)», *Byzantion* 64 (1994), σσ. 305-313.

ώσεως.¹¹³

Στο καταληκτήριο τμήμα του Εγκωμίου ο Καματηρός εξαιρείται για την καθοδήγηση και πνευματική ποιμανση που προσφέρει, την σθεναρή του στάση έναντι της αίρεσης και την άφρογη διακυβέρνηση της Εκκλησίας.¹¹⁴ Σε ένα εντυπωσιακό ρητορικό κρεσέντο του Μεσαρίτη, το οποίο δεν έχει αρκούντως προσεχθεί, ο Καματηρός θα φτάσει να αποκληθεί *θεός τοῖς ἐπὶ τῆς γῆς· ὁ μὲν γὰρ ἀφανῶς διακυβερνᾷ καὶ διεξάγει τὰ ξύμπαντα, ὁ δ' ἐμφανῶς τουτονὶ τὸν δεύτερον κόσμον, τὸν ἄνθρωπον, πάντα τρόπον συνέχων καὶ διοικῶν*.¹¹⁵ Το ιδεολογικό πρόσωπο του πατριάρχη παρουσιάζεται εδώ ιδιαιτέρως τονισμένο, ενώ εντύπωση προκαλεί η απουσία οποιασδήποτε μνείας στον αυτοκράτορα (Αλέξιο Γ' Ἄγγελο).

IV. Συμπεράσματα

Όσοι επρόκειτο να λάβουν μέρος το πρωί της 30ής Ιουνίου σε αυτήν την ζωνρή και πολύβουη πνευματική σύναξη στον προαύλιο χώρο του ναού των Αγίων Αποστόλων, την οποία αποδίδει ρητορικά ο Μεσαρίτης στο πλαίσιο της Έκφρασής του, εύλογα προσέρχονταν εφοδιασμένοι με την πνευματική αρματωσιά που είχαν λάβει –ή συνέχιζαν ακόμη να λαμβάνουν– μέσω κυρίως της ανώτερης εκπαίδευσης που προσφερόταν σε ιδρύματα της βυζαντινής πρωτεύουσας κατά την περίοδο σύνθεσης του έργου. Συνεπώς, η μετατόπιση του χαρακτήρα της μαρτυρίας –με βάση την νέα πρόταση ανάγνωσης που εισηγηθήκαμε και αναπτύξαμε στο κύριο μέρος τής ανά χειράς μελέτης– δεν μειώνει ή απαλείφει την αξία

113. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.15-17· Downey, *Description*, σ. 918 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 162, στ. 24-27 (μετάφρ., σ. 116). Παρόμοια αναφορά απαντά και στο εγκώμιο του Νικηφόρου Χρυσοβέργη στον ίδιο πατριάρχη· βλ. Αναγνώστου, *Ένας ρήτορας*, 443.173-175 (§ 6): *ταύτης τοι γενεῆς καὶ αὐτοκρατοροῦντος αἵματος ἀγαθοῦ ὁ πατριάρχης κοινωνεῖν συγγινώσεται*. Για τον λόγιο βλ. ανωτέρω, σημ. 98. Για τις ευρύτερες αντιλήψεις σχετικά με τους δεσμούς αἵματος στην μεσοβυζαντινή περίοδο, βλ. και Nathan Leidholm, *Elite Byzantine Kinship, ca. 950-1204. Blood, Reputation, and the Genos*, Leeds 2019.

114. Heisenberg, *Apostelkirche*, 95.17-96.19· Downey, *Description*, σσ. 917-918 (μετάφρ., σσ. 896-897)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σ. 132· Daskas, *Descrizione*, 162.27-44 (μετάφρ., σσ. 116-117).

115. Heisenberg, *Apostelkirche*, 96.3-5· Downey, *Description*, σ. 918 (μετάφρ., σ. 896)· Angold, *Nicholas Mesarites*, σσ. 132-133· Daskas, *Descrizione*, 162.29-31 (μετάφρ., σ. 116).

της όσον αφορά στη μελέτη της βυζαντινής εκπαίδευσης· ωστόσο, αναπλαισιώνει την μαρτυρία ριζικά και επιχειρεί να αναδείξει την ανάγκη επαναθεώρησης και ελέγχου του βαθμού ακρίβειας των σχημάτων στα οποία αυτή εμφανιζόταν ως σαφής απόδειξη για την παροχή ανώτερης εκπαίδευσης στο πλάι του εν λόγω ναού.

Η αναφορά του Μεσαρίτη παραμένει οπωσδήποτε βαρύνουσα για τα πνευματικά και εκπαιδευτικά δρώμενα του Βυζαντίου, καθώς σε αυτήν αναδεικνύονται τα εκπαιδευτικά αντικείμενα και τα πνευματικά ενδιαφέροντα της εποχής· η εν λόγω μαρτυρία καταγράφει μια δημόσια επίδειξη των γνώσεων αυτών, που συνιστούσε παραλλήλως πράξη επιτελεστικού χαρακτήρα –με κοινωνική απήχηση, πνευματικό αντίκτυπο και ιδεολογικής στόχευσης προβολή. Στην μαρτυρία του Μεσαρίτη δεν καταγράφεται η διαδικασία ή ο πυρήνας της εκπαιδευτικής πράξης, αλλά το αποτύπωμά της, και ακολούθως επιδιώκεται η ένταξή του στο ευρύτερο σχήμα εγκωμιασμού της συνολικής πνευματικής αυθεντίας του τότε πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Ι' Καματηρού, ο οποίος παρουσιάζεται ως ο παγκοίμως αποδεκτός κριτής όλων των πνευματικών αμφιλεγομένων σε κάθε τομέα γνώσης.

Σε διάκριση με αυτό που ο λόγιος είχε πράξει σε προγενέστερο σημείο του ίδιου έργου, αναφορικά με την παροχή βασικής εκπαίδευσης, στην εκτενή αναφορά του που αναλύσαμε προσφέρει ένα πιθανοφανές ρητορικό αποτύπωμα (μέσω της διαλογικής συζήτησης ή/και αντιπαράθεσης) στον προαύλιο χώρο του ναού των Αγίων Αποστόλων της παιδευτικής και εκπαιδευτικής δραστηριότητας στην Κωνσταντινούπολη της εποχής του. Η εν λόγω μαρτυρία μάς προσφέρει αξιόλογα στοιχεία για τον ειδικότερο προσανατολισμό των σχετικών ενασχολήσεων, και για μία κατά το δυνατόν ανασύσταση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας και οργάνωσης που έδιδε τόσο τα εφόδια για την επιχειρηματολογία όσο και το εφελτήριο για την δημόσια πνευματική αντιπαράθεση.

Μαρία Δαμηλάκου¹

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΙΧΝΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ
ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΧΙΛΗ: ΤΕΚΜΗΡΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΟΥΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΥΣ
ΟΙΚΙΣΜΟΥΣ ΤΟΥ ΝΙΤΡΟΥ (1900-1940)

Tο παρόν κείμενο τοποθετείται γεωγραφικά στη βόρεια Χιλή, στην περιφέρεια της Αντοφαγκάστα, και συγκεκριμένα στον «κόσμο» του νίτρου που διαμορφώθηκε στην έρημο Ατακάμα από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, με την εγκατάσταση στην περιοχή δεκάδων ξένων μεταλλευτικών εταιριών και των βιομηχανικών οικισμών τους. Η εξορυκτική βιομηχανία έγινε ο πυλώνας της εξαγωγικής οικονομίας της Χιλής αλλά και ένα από τα μεγάλα εργαστήρια για τη μεταφορά του καπιταλιστικού συστήματος στη Νότιο Αμερική.² Σε αυτόν τον πολύ ιδιαίτερο φυσικό και κοινωνικό χώρο αναζητήθηκαν τεκμήρια για τους εκεί έλληνες μετανάστες, οι οποίοι ως επί το πλείστον κινήθηκαν στην περιφέρεια των μικροκόσμων που δημιουργήσαν στη χιλιανή έρημο οι ξένες μεταλλευτικές εταιρείες. Τα περισσότερα από αυτά τα τεκμήρια, εκτός από τα υλικά κατάλοιπα στη λεγόμενη «πάμπα του νίτρου», συμπεριλαμβάνονται σε ιστορικά αρχεία που ανακτήθηκαν και ταξινομήθηκαν από το Καθολικό Πανεπιστήμιο της Αντοφαγκάστα (Universidad Católica del Norte).

Πριν προχωρήσω στο κυρίως θέμα μου, θα παρουσιάσω ορισμένα γενικά διευκρινιστικά στοιχεία. Το πλούσιο σε νιτρικά άλατα βόρειο τμήμα της Χιλής, δηλαδή οι επαρχίες Αντοφαγκάστα και Ταραπακά, ανήκαν αντίστοιχα στη Βολιβία και στο Περού μέχρι το 1883, οπότε και

1. Επίκουρη Καθηγήτρια Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Ιστορίας.

2. Julio Pinto Vallejos, *Trabajos y rebeldías en la pampa salitrera. El ciclo del salitre y la reconfiguración de las identidades populares (1850-1900)*, Σαντιάγο, Editorial Universidad de Santiago, 1998, σ. 19. Για τον ρόλο του νίτρου στην εξαγωγική οικονομία της Χιλής και τον αντίκτυπό του στη διαμόρφωση των εργασιακών σχέσεων και των κοινωνικών ταυτοτήτων, βλ. επίσης Julio Pinto Vallejos - Luis Ortega, *Expansión minera y desarrollo industrial: un caso de crecimiento asociado. Chile 1850-1914*, Σαντιάγο, Universidad de Santiago, 1991, και Gabriel Salazar, *Labradores, peones y proletarios*, Σαντιάγο, LOM, 2000.

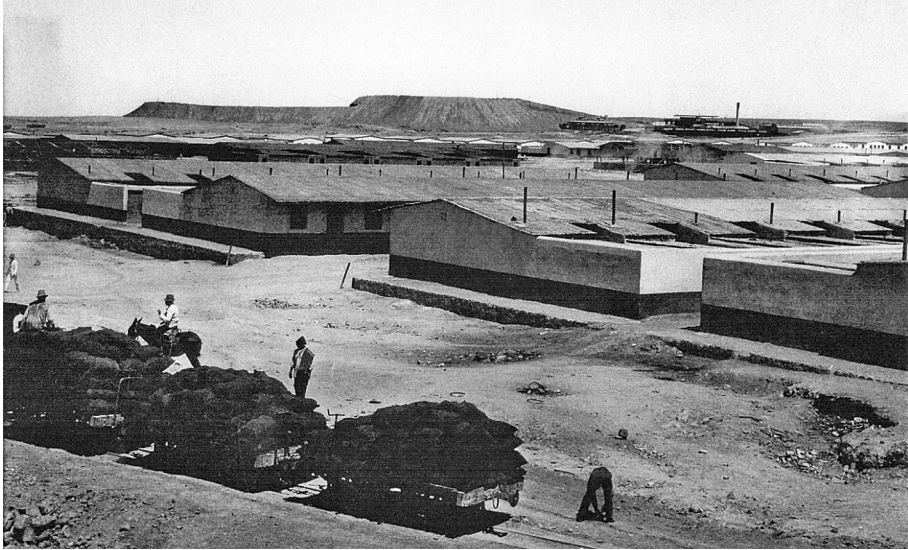
προσαρτήθηκαν στη Χιλή μετά τη νίκη της στον λεγόμενο Πόλεμο του Ειρηνικού (1879-1883). Από τα τέλη του 19ου αιώνα εγκαταστάθηκαν στην περιοχή ξένες μεταλλευτικές εταιρείες, κυρίως βρετανικών και αμερικανικών κεφαλαίων, οι οποίες επιδόθηκαν στην εξόρυξη νιτρικών αλάτων που ήταν περιζήτητα στην Ευρώπη εκείνη την εποχή, καθώς χρησιμοποιούνταν ως φυσικό λίπασμα στην αναπτυσσόμενη γεωργία. Στο τέλος του 19ου αιώνα δραστηριοποιούνταν στη βόρειο Χιλή σαράντα οκτώ μεταλλευτικές εγκαταστάσεις, με συνολικό εργατικό πληθυσμό περίπου 20.000 εργάτες, ενώ το 1912 μόνο στην επαρχία Αντοφαγκάστα υπήρχαν εκατόν είκοσι εγκαταστάσεις όπου απασχολούνταν σχεδόν 50.000 εργάτες.³ Ο πυρετός του «λευκού χρυσού», όπως λεγόταν χαρακτηριστικά το νίτρο, προσείλκυσε από την Ευρώπη, εκτός από Ισπανούς και Ιταλούς που ούτως ή άλλως ήταν οι πιο πολυπληθείς μεταναστευτικές ομάδες στη Νότιο Αμερική, σημαντικούς αριθμούς κροατών και ελλήνων μεταναστών. Αξιοσημείωτη ήταν επίσης και η μετανάστευση Κινέζων, πολλοί από τους οποίους είχαν μεταφερθεί κατά τις προηγούμενες δεκαετίες στο Περού ως δεσμευμένοι εργάτες.⁴

Οι περισσότεροι ευρωπαίοι και κινέζοι μετανάστες συνδέθηκαν με διάφορους τρόπους με τη βιομηχανία νιτρικών αλάτων. Σε γενικές γραμμές ο αριθμός των ευρωπαίων μεταναστών που εργάστηκαν ως εργάτες στις εταιρείες εξόρυξης νίτρου ήταν περιορισμένος, καθώς ανάμεσα στο εργατικό δυναμικό κυριαρχούσαν οι Χιλιανοί, οι Βολιβιανοί και οι Περουβιανοί. Ορισμένοι ευρωπαίοι μετανάστες, κυρίως Κροάτες, εντάχθηκαν στην κατώτερη διοικητική ιεραρχία των εταιρειών,⁵ ενώ οι υψηλόβαθμοι υπάλληλοι και τα διευθυντικά στελέχη ήταν Βρετανοί, Αμερικανοί και Γερμανοί. Ύπήρχαν και ορισμένες περιπτώσεις μεταναστών που κατάφεραν να γίνουν ιδιοκτήτες μεταλλευτικών εταιρειών. Πάντως, οι περισσότεροι ευρωπαίοι μετανάστες, μεταξύ των οποίων και οι έλληνες, σχετίστηκαν με έμμεσο τρόπο με τη βιομηχανία νιτρικών αλάτων εκμεταλλευόμενοι τις εμπορικές ανάγκες που δημι-

3. Domingo Silva Narro, *Guía administrativa, industrial y comercial de las provincias de Tarapacá y Antofagasta*, έτη 1911 και 1919.

4. Isidro Morales Castillo, "Chinos en el norte de Chile. De la esclavitud a la libertad", *Norte. Revista de divulgación de ciencia, tecnología y cultura*, Año 3, Núm. 3, Αντοφαγκάστα, Universidad Católica del Norte, 2002.

5. Vjera Zlatar Montán, *Inmigración croata en Antofagasta*, Αντοφαγκάστα, 2002.

Εικόνα 1.

Η «πάμπα του νίτρου» στη βόρειο Χιλή

Πηγή: Guillermo Burgos/ Humberto Ojeda, Fotografía del Salitre.

Provincia de Antofagasta y Departamento de Tocopilla, Σαντιάγο, Orígenes, 2003.

ουργήθηκαν στους περισσότερους από διακόσιους βιομηχανικούς οικισμούς, οι οποίοι διαμόρφωσαν το κοινωνικό τοπίο της «πάμπας του νίτρου».⁶

Αναφορικά με τα τεκμήρια για τους έλληνες μετανάστες, την πρώτη σημαντική πηγή αποτελεί το λεγόμενο «Αρχείο Αλλοδαπών» του Ληξιαρχείου της Αντοφαγκάστα (Archivo de Extranjería del Registro Civil e Identificación), το οποίο περιλαμβάνει 20.515 φακέλους μεταναστών που κατοικούσαν μόνιμα στην περιοχή από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 1940. Στο αρχείο αυτό, που είναι ταξινομημένο κατά εθνικότητα, είναι καταγεγραμμένοι εξακόσιοι οκτώ Έλληνες. Οι σχετικοί φάκελοι περιλαμβάνουν φωτογραφίες και αρκετά προσωπικά και επαγγελματικά στοιχεία των μεταναστών

6. María Damilakou, "Migración, comercio y moral en los márgenes del mundo salitrero. Oficina 'Chacabuco', 1924-1940", *Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 62 (2007) σ. 85-128.

αλλά και των μαρτύρων, οι οποίοι βεβαίωναν τη μόνιμη εγκατάσταση του μετανάστη στην Αντοφαγκάστα. Καθώς στους φακέλους περιέχονται έγγραφα που αναφέρονται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές της ζωής του μετανάστη, μπορούν να αντληθούν συμπεράσματα γύρω από τη γεωγραφική και επαγγελματική κινητικότητα των μεταναστών. Από τις 608 περιπτώσεις καταγεγραμμένων Ελλήνων, οι οκτώ είχαν εγκατασταθεί στην Αντοφαγκάστα πριν από το 1900 ενώ οι περισσότεροι έφτασαν στις δεκαετίες του 1910 και του 1920. Μεταξύ των 608 μεταναστών υπήρχαν μόλις 38 γυναίκες, στην πλειονότητά τους παντρεμένες. Σε γενικές γραμμές η μεταναστευτική κίνηση των Ελλήνων, όπως και όλων των ευρωπαϊών μεταναστών, προς τη βόρειο Χιλή εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις έντονες διακυμάνσεις του κλάδου των νιτρικών αλάτων, ο οποίος ήταν απολύτως εξαρτημένος από τη διεθνή ζήτηση και τη ροή ξένων κεφαλαίων.⁷

Από τους σχετικούς φακέλους του αρχείου προκύπτει ότι, κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, οι μισοί σχεδόν έλληνες μετανάστες δεν πήγαν απευθείας στη Χιλή, αλλά παρέμειναν για ένα διάστημα στην Αργεντινή, απ' όπου πέρασαν στη γειτονική χώρα είτε οδικώς μέσω των διαφόρων περασμάτων που υπάρχουν στις Άνδεις είτε ακτοπλοϊκώς μέσω των στενών του Μαγγελάνου.⁸ Μόνο από τη δεκαετία του 1920, όταν η ελληνική κοινότητα της Αντοφαγκάστα απέκτησε σταθερό χαρακτήρα, οι μετανάστες άρχισαν να φτάνουν στην περιοχή απευθείας από την Ευρώπη μέσω Παναμά. Σε ό,τι αφορά τους τόπους καταγωγής των μεταναστών, ξεχωρίζουν ξεκάθαρα ορισμένες περιοχές στις οποίες φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν οικογενειακά και κοινωνικά μεταναστευτικά δίκτυα προς τη βόρεια Χιλή: εκτός από τα αστικά κέντρα της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης όπου το μεταναστευτικό φαινόμενο τη δεκαετία του 1920 θα πρέπει να συνδεθεί με τη μαζική άφιξη των Μικρασιατών προσφύγων, ξεχωρίζουν η περιοχή Βοιών (Βάτικα) στην ανατολική Λακωνία, τα νησιά Κύθηρα και Αντικύθηρα, το χωριό Οκτωνιά στην Εύβοια, το Κροκύλειο του νομού Φωκίδας αλλά

7. Simón Collier - William Sater, *Historia de Chile, 1808-1994*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press, σσ. 151-154.

8. Miguel Politis Jaramí, *Grecia y los griegos en el "Mercurio" de Antofagasta*, Αντοφαγκάστα, Universidad del Norte, 1989, σ. 56.

και η Προύσα της Μικράς Ασίας.⁹

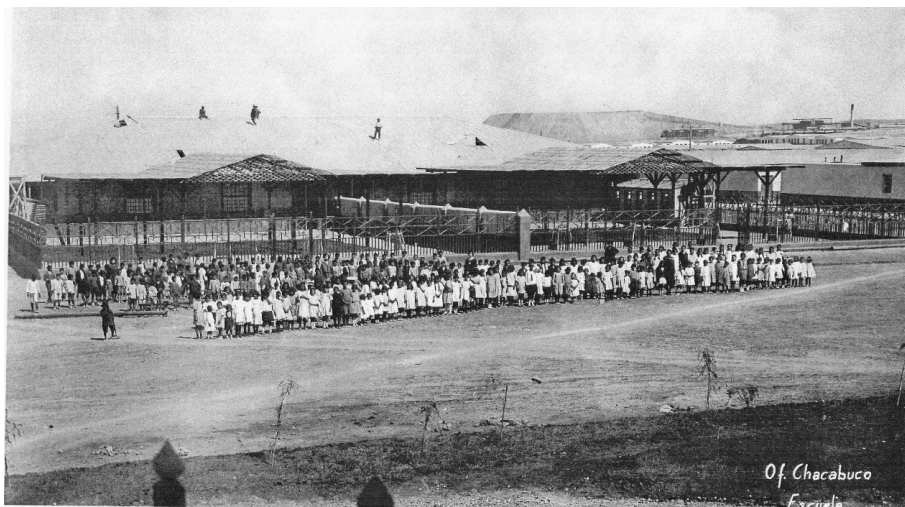
Όσον αφορά στις επαγγελματικές δραστηριότητές τους, οι περισσότεροι έλληνες μετανάστες ασχολήθηκαν με το εμπόριο. Συγκεκριμένα, από τους 600 περίπου έλληνες μετανάστες για τους οποίους διαθέτουμε στοιχεία για το επάγγελμά τους, 324 είναι δηλωμένοι γενικώς ως έμποροι, 17 ως αρτοποιοί, 4 ως γαλακτοπώλες και 2 ως πλανόδιοι πωλητές. Ακολουθούν σε αριθμό οι υπάλληλοι με 74 άτομα που προφανώς απασχολούνταν σε ελληνικά καταστήματα. Εμφανίζονται επίσης ορισμένοι κουρείς, ράφτες, οικοδόμοι και υποδηματοποιοί. Ο αριθμός των δηλωθέντων ως εργατών είναι περιορισμένος – μόλις 23 άτομα – και κάποιοι από αυτούς έγιναν αργότερα έμποροι, όπως προκύπτει από μεταγενέστερα έγγραφα που συμπεριλαμβάνονται στους φακέλους τους. Υπάρχουν επίσης 12 ναυτικοί, οι οποίοι ζούσαν κυρίως στο λιμάνι Μεχιγιόνες που ήταν κόμβος στη διαδικασία μεταφοράς του νίτρου. Αυτή η επαγγελματική σύνθεση διαφοροποιεί αρκετά τους έλληνες μετανάστες στον βορρά της Χιλής από τους αντίστοιχους στη Δύση των Ηνωμένων Πολιτειών, όπου πολλοί εργάστηκαν ως μεταλλωρύχοι στα ορυχεία του Κολοράντο και της Γιούτα.¹⁰

Πάντως, η εμπορική δραστηριότητα που ανέπτυξαν αυτοί οι μετανάστες στην «πάμπα του νίτρου» της Χιλής ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με τη λειτουργία των ορυχείων, καθώς εκμεταλλεύτηκαν τις ανάγκες σε βασικά είδη που είχε δημιουργήσει η ύπαρξη εκατοντάδων βιομηχανικών οικισμών στην έρημο, σε συνθήκες γεωγραφικής απομόνωσης. Ορισμένοι από αυτούς ανέλαβαν, μετά την απόκτηση ειδικής άδειας από τις εταιρείες, την εκμετάλλευση εμπορικών καταστημάτων στο εσωτερικό των οικισμών. Να σημειωθεί ότι σχεδόν όλοι οι βιομηχανικοί οικισμοί συμπεριλάμβαναν, εκτός από τους τομείς των κατοικιών, ένα μικρό εμπορικό κέντρο, σχολείο, εκκλησία, ιατρείο καθώς και χώρους ψυχαγωγίας.¹¹

9. Archivo de Extranjería del Registro Civil e Identificación de Antofagasta: Φάκελοι ελλήνων μεταναστών.

10. Για τους έλληνες μεταλλωρύχους που εργάστηκαν στη Δύση των Ηνωμένων Πολιτειών, βλ. μεταξύ άλλων: Έλεν Παπανικόλα, *Μια ελληνική οδύσσεια στην αμερικανική Δύση*, Αθήνα, Εστία, 2006, και Ζήσης Παπανικόλας, *Αμοιρολόιτος. Ο Λούης Τίκας και η σφαγή στο Λάντλοου*, Αθήνα, Κατάρτι, 2002.

11. Eugenio Garcés Feliú, *Las Ciudades del Salitre*, Σαντιάγκο, Orígenes, 1999.

Εικόνα 2.

Ο οικισμός της μεταλλευτικής εταιρείας *Chacabuco*: το σχολείο

Πηγή: Guillermo Burgos/ Humberto Ojeda, *Fotografía del Salitre*.

Provincia de Antofagasta y Departamento de Tocopilla, Σαντιάγο, Origenes, 2003.

Ωστόσο, οι περισσότεροι μετανάστες ανέπτυξαν την εμπορική τους δραστηριότητα στην περιφέρεια των οικισμών, ως πλανόδιοι πωλητές που τοποθετούσαν τους πάγκους τους ή απλά σταματούσαν τα κάρα τους έξω από τα όρια αυτών των οργανωμένων μικροκόσμων, όπως και στα μικρά χωριά που ξεπήδησαν στην ευρύτερη πάμπα του νίτρου. Η πιο χαρακτηριστική περίπτωση ήταν το χωριό Πάμπα Ουνιόν. Τα εδάφη πάνω στα οποία σχηματίστηκε ανήκαν στο χιλιανό κράτος και είχαν εκχωρηθεί το 1911 σε έναν ιατρό προκειμένου να δημιουργηθεί εκεί νοσοκομείο για το εργατικό προσωπικό των μεταλλευτικών εταιρειών. Το σχέδιο τελικά ναυάγησε αλλά στα εδάφη αυτά εγκαταστάθηκαν σταδιακά έμποροι που ασκούσαν τη δραστηριότητά τους σε αυτοσχέδια οικήματα χωρίς να έχουν σχετική άδεια από το κράτος. Αργότερα ορισμένοι έμποροι, κυρίως τη δεκαετία του 1920, νομιμοποίησαν την κατάστασή τους ζητώντας από το κράτος άδειες εκμετάλλευσης. Οι περισσότεροι έμποροι του χωριού, που είχε σύντομη ζωή και άρρηκτα συνδεδεμένη με την πορεία του νίτρου, ήταν μετανάστες. Το νότιο

τιμήμα του ήταν γνωστό ως «ελληνική συνοικία» επειδή εκεί βρίσκονταν τα περισσότερα ελληνικά καταστήματα, όπως το αρτοποιείο του Χαράλαμπου Τριαντάφυλλου, ο οποίος διατηρούσε και ένα δεύτερο μεγάλο κατάστημα στο κέντρο της Αντοφαγκάστα, το γαλακτοπωλείο του Ιωάννη Καρυστινού και το παντοπωλείο του Ανδρέα Πανόπουλου, μεταξύ άλλων.¹²

Η σχέση αυτών των ανεξάρτητων εμπόρων με τις μεταλλευτικές εταιρείες που κυριαρχούσαν στην περιοχή και λειτουργούσαν ως κράτος εν κράτει,¹³ ήταν συγκρουσιακή καθώς αυτές προσπαθούσαν να προστατεύσουν με κάθε τρόπο το εμπορικό μονοπώλιο το οποίο ασκούσαν μέσω του Γενικού Καταστήματος που υπήρχε σε κάθε οικισμό. Οι συνθήκες υπό τις οποίες εργάζονταν αυτοί οι έμποροι και η δύσκολη συνύπαρξή τους με τις μεταλλευτικές εταιρείες στην πάμπα του νίτρου φωτίζονται μέσα από τα βιομηχανικά αρχεία των εταιρειών. Θα αναφερθώ στο αρχείο της μεταλλευτικής εγκατάστασης και οικισμού Chacabuco που δημιουργήθηκε το 1924 από την εταιρεία Lautaro Nitrate Ltd. Είναι και αυτό ένα από τα βιομηχανικά αρχεία που ανακτήθηκαν και ταξινομήθηκαν από το Καθολικό Πανεπιστήμιο της Αντοφαγκάστα και είναι προσβάσιμα στους ερευνητές. Το αρχείο είναι ταξινομημένο και περιλαμβάνει θεματικές ενότητες όπως Εργατικό δυναμικό, Παραγωγή, Διοίκηση, Συνδικάτο, Εμπορικές δραστηριότητες, Προμήθειες, Εργατικά ατυχήματα, Κοινωνικές δραστηριότητες, Εκπαίδευση, Ιατρική υπηρεσία, Αποθήκη κ.ά. Από την εσωτερική αλληλογραφία και τους διάφορους κανονισμούς της εταιρείας, καθώς και από το υλικό που περιέχεται στο τμήμα Εμπορικές δραστηριότητες και Προμήθειες, διακρίνεται ο πόλεμος που κήρυξαν οι εταιρείες στους ανεξάρτητους μικρεμπόρους που δραστηριοποιούνταν στην περιφέρειά τους.

Από τη στιγμή της εγκατάστασής τους στη βόρειο Χιλή οι μεταλλευτικές εταιρείες προσπάθησαν να θεσπίσουν ένα αυστηρό εμπορικό μονοπώλιο, τόσο μέσα στους οικισμούς τους όσο και στην ευρύτερη περιοχή, με στόχο να αποκομίσουν μεγαλύτερα κέρδη και να ελέγξουν τη φυσική κινητικότητα και τις καταναλωτικές συνήθειες των εργαζομένων

12. Juan Panadés Vargas - Antonio Oblinovic Arrate, *Pampa Unión: un pueblo entre el mito y la realidad*, Αντοφαγκάστα, Talleres de Servicios Gráficos, 1989, σ. 86.

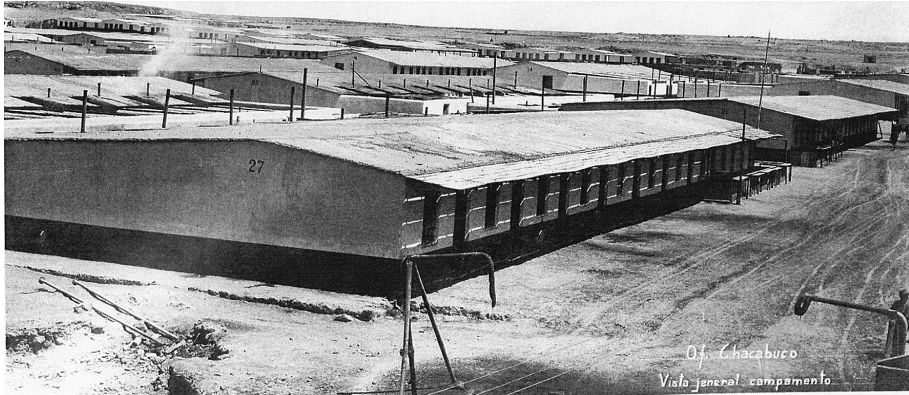
13. Julio Pinto Vallejos, *Trabajos y rebeldías en la pampa salitrera*, ό.π., σ. 38.

τους, γεγονός που θα συντελούσε και στο να διατηρούν τους μισθούς των εργατών τους σε χαμηλά επίπεδα.¹⁴ Η ενσάρκωση του εμπορικού μονοπωλίου των εταιρειών έγινε το Γενικό Κατάστημα του οικισμού ενώ ο διαχειριστής του προβαλλόταν σε πολλές αφηγήσεις ως η προσωποποίηση της εκμετάλλευσης των εργαζομένων από την εταιρεία. Οι εργαζόμενοι υποχρεώνονταν με διάφορους τρόπους να προμηθεύονται αποκλειστικά τα χρειαζόμενα είδη από το Γενικό Κατάστημα σε τιμές γενικά υψηλότερες από αυτές του ελεύθερου εμπορίου: εκτός από τους διάφορους κανονισμούς που με κατηγορηματικό τρόπο απαγόρευαν στους εργαζομένους την προμήθεια αγαθών από την ελεύθερη αγορά, ο πιο αποτελεσματικός μηχανισμός επιβολής έγινε η πληρωμή μέρους των ημερομισθίων σε μάρκες εξαργυρώσιμες μόνο στο Γενικό Κατάστημα του οικισμού.

Ήδη από το 1880 οι εταιρείες έλαβαν μέτρα προκειμένου να αποφύγουν ρωγμές στο εμπορικό τους μονοπώλιο. Διάφοροι κανονισμοί που ρύθμιζαν τη διοίκηση και οργάνωση των βιομηχανικών οικισμών απαγόρευαν αυστηρά «τη διακίνηση οιοδήποτε προϊόντος στο εσωτερικό των οικισμών» καθώς και την επίσκεψη ή παραμονή στις κατοικίες των εργατών και των υπαλλήλων της εταιρείας ξένων προσώπων χωρίς σχετική άδεια της Διοίκησης. Σε περίπτωση μη τήρησης του κανονισμού, οι παραβάτες θα μπορούσαν να παραδοθούν στις δικαστικές αρχές με την κατηγορία της «διατάραξης της δημόσιας τάξης», αφού οι εταιρείες κατηγορούσαν τους μικρεμπόρους ότι εισήγαν στους οικισμούς τους οινοπνευματώδη ποτά και ότι παραβίαζαν το ιδιοκτησιακό τους δικαίωμα. Ας σημειωθεί ότι ως αποτέλεσμα της συνδυασμένης δράσης των τοπικών αρχών και των μεταλλευτικών εταιρειών, τέθηκαν σοβαροί περιορισμοί στην διακίνηση και κατανάλωση οινοπνευματωχών ποτών στην περιφέρεια του νίτρου, οι οποίοι κατέληξαν στην πλήρη απαγόρευση του αλκοόλ το 1919.¹⁵

14. Για τις καταναλωτικές συνήθειες των μεταλλωρύχων που ζούσαν στους βιομηχανικούς καταυλισμούς του βορρά της Χιλής και για την εκμετάλλευσή τους ως μέσο άσκησης ελέγχου και άντλησης μεγάλων κερδών από την πλευρά των εταιρειών, βλ. «El obrero chileno en las salitreras», *Boletín del Departamento Nacional del Trabajo* (Argentina), núm. 17, Ιούλιος 1911.

15. Marcos Fernández Labbé, “Las comunidades de la sobriedad: la instalación de zonas secas como método de control del beber inmoderado en Chile, 1910-1930”, *Scripta. Nova. Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, Universidad de Barcelona, Vol. IX, núm.

Εικόνα 3.

Μεταλλευτική εταιρεία Chacabuco: γενική άποψη του οικισμού της

Πηγή: Archivo Ex Oficina Chacabuco. Unidad de Biblioteca y Documentación. Sección Archivos Históricas. Universidad Católica del Norte.

Ο πόλεμος εναντίον των ανεξάρτητων μικρεμπόρων εκτυλίχθηκε σε επίπεδο νομικό, πολιτικό και ρητορικό. Οι εταιρείες απαιτούσαν από τις επαρχιακές αρχές το ξήλωμα των υπαίθριων αγορών που στήνονταν στα περίχωρα των οικισμών, ακόμη και τη διάλυση ολόκληρων χωριών όπως η Πάμπα Ουνιόν, και ζητούσαν επίμονα να ανακληθούν οι σχετικές άδειες εκμετάλλευσης που είχαν δοθεί από το κράτος σε μικρεμπόρους. Χαρακτηριστικός ήταν ο λεγόμενος «πόλεμος του φωμιού» που εκτυλίχθηκε μεταξύ του Γενικού Καταστήματος της εταιρείας Chacabuco και των αρτοποιών της Πάμπα Ουνιόν, οι οποίοι ήταν κυρίως έλληνες μετανάστες: με αφορμή το κρατικό διάταγμα του 1931 που θέσπιζε την υποχρεωτική βραδινή αργία των αρτοποιών από τις εννέα το βράδυ μέχρι τις πέντε το πρωί, επιθεωρητές της εταιρείας κατήγγελλαν στις αστυνομικές αρχές τους αρτοποιούς της Πάμπα Ουνιόν κατηγορώντας τους ότι εργάζονταν εκτός του επιτρεπόμενου ωραρίου προκειμένου να έχουν το φωμί τους έτοιμο από τη νύχτα και να προλαβαίνουν να το πουλήσουν στον οικισμό πριν ετοιμαστεί το φωμί του Καταστήματος της εταιρείας.¹⁶ Σύμμαχος των μεταλλευτικών εταιρει-

194 (59), Αύγ. 2005.

16. Archivo de la Oficina Chacabuco, Φάκελος «Actividad Comercial. Pulpería. Años

ών στον πόλεμο που κήρυξαν στους μικρεμπόρους ήταν η Δημόσια Διοίκηση Μεταλλευτικών Εγκαταστάσεων, η οποία σε έκθεσή της ανέφερε ότι η Πάμπα Ουιόν «ήταν άντρο διαφθοράς και ακολασίας στο οποίο καταφεύγουν μαζικά οι εργάτες των μεταλλευτικών εταιρειών για να σπαταλήσουν τα χρήματά τους ξοδεύοντας μέρες ολόκληρες σε γλέντια και μεθύσια, γεγονός που έχει σοβαρές επιπτώσεις στην παραγωγική δραστηριότητα των βιομηχανικών μονάδων».¹⁷

Σε αυτό τον πόλεμο των εταιρειών με τους μικρεμπόρους εμπλεκόνταν μεταρρυθμιστικές κοινωνικές πολιτικές υπέρ της ηθικής διαπαιδαγώγησης της εργατικής τάξης και μεγάλα οικονομικά συμφέροντα επενδυμένα με ηθικολογική ρητορική. Συμμετείχαν πολιτικοί κύκλοι, ο Τύπος αλλά και τα συνδικάτα που υποστήριζαν την απελευθέρωση του εμπορίου στους βιομηχανικούς οικισμούς και κατήγγελλαν την αισχροκέρδεια των Γενικών Καταστημάτων των εταιρειών. Επίσης, διάφορες κοινοβουλευτικές επιτροπές υποστήριζαν την ελεύθερη άσκηση του εμπορίου στους βιομηχανικούς οικισμούς, με εξαίρεση τους χώρους όπου πραγματοποιείτο η κατ' εξοχήν παραγωγική διαδικασία. Πάντως, μέχρι και τη δεκαετία του 1920 η απαγόρευση ίσχυσε κανονικά ενώ η στάση των εταιρειών πάνω στο θέμα σκληρήνε ακόμη περισσότερο μετά την κρίση του 1929, με εντατικοποίηση των ελέγχων και κατασχέσεις αγαθών.¹⁸

Παρά τις δυσκολίες αυτές, το ελεύθερο εμπόριο που ασκούσαν οι μετανάστες στην περιφέρεια του νίτρου προκαλώντας σημαντικές ζημιές στις εταιρείες, κατάφερε να επιβιώσει. Οι ανταγωνιστικές τιμές των μικρεμπόρων, το οικογενειακό μοντέλο επιχείρησης που τους επέτρεπε να δουλεύουν με πολύ σκληρά ωράρια χωρίς να αυξάνουν το εργατικό κόστος, οι ευέλικτοι τρόποι προμήθειας των πρώτων υλών τους μέσω εθνοτικών δικτύων, τα αρνητικά αισθήματα των εργατών απέναντι στις εταιρείες και κυρίως η πώληση προϊόντων με πίστωση,

1930-1932»: Carta del Inspector de Pulperías al Superintendente de Negocios. Memo Pulperías, No. 268/31, 28 Οκτωβρίου 1931.

17. Εφ. *El Mercurio de Antofagasta*, 2 Νοεμβρίου 1915. Αναφέρεται στο Juan Panadés Vargas - Antonio Oblinovic Arrate, *ό.π.*, σ. 146.

18. Archivo de la Oficina Chacabuco, Φάκελος «Actividad Comercial. Concesión y Libre Comercio. Años 1924-1938»: Carta del Administrador a los Agentes de «The Lautaro Nitrate Co. Ltd» en Antofagasta, 7 Ιουνίου 1927.

η οποία δεν επιτρεπόταν στο Κατάστημα της εταιρείας, συνέβαλαν σε αυτή την επιβίωση.¹⁹ Σημαντικοί παράγοντες ήταν επίσης ο σχετικά χαλαρός κρατικός έλεγχος αλλά και το ότι ο πόλεμος από την πλευρά των εταιρειών δεν έλαβε βίαιες μορφές με την οργάνωση ιδιωτικών σωμάτων φρούρησης και αστυνόμευσης των οικισμών, φαινόμενο πολύ διαδεδομένο στη Δύση των Ηνωμένων Πολιτειών.

Η κρίση που έπληξε τη δεκαετία του 1930 τον κλάδο του νίτρου είχε άμεσο αντίκτυπο στη δραστηριότητα αυτών των μεταναστών εμπόρων. Το 1932 μόλις έντεκα μεταλλευτικές εταιρείες εξακολουθούσαν να λειτουργούν στη βόρειο Χιλή ενώ οι πωλήσεις νίτρου στο εξωτερικό μειώθηκαν πάνω από 90% λόγω της κυριαρχίας πλέον του συνθετικού νίτρου στην παγκόσμια αγορά. Η ενεργή κρατική παρέμβαση δεν μπόρεσε να ανακόψει την παρακμή του κλάδου και σύντομα ο βασικός πυλώνας της οικονομίας της Χιλής θα γινόταν ο χαλκός.²⁰ Η αποχώρηση πολλών εξορυκτικών εταιρειών από την περιφέρεια του νίτρου και η διάλυση των καταυλισμών τους, δημιούργησαν μεγάλη γεωγραφική κινητικότητα που αφορούσε και τους έλληνες μετανάστες. Όσοι από αυτούς ασκούσαν το εμπόριό τους στα περίχωρα των οικισμών, εγκατέλειψαν την περιοχή και εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της βόρειας Χιλής, κυρίως στην Αντοφαγκάστα και την Τοκοπίγια. Εκεί κατά κανόνα άνοιξαν αρτοποιεία και γαλακτοπωλεία συνεχίζοντας την εμπορική δραστηριότητα που ασκούσαν στα περίχωρα των βιομηχανικών οικισμών.

Από την άλλη πλευρά, η ερημική πάμπα στον βορρά της Χιλής γέμισε με χωριά - φαντάσματα, μάρτυρες του οικονομικού κύκλου του νίτρου που κατά την περίοδο της ακμής του προσέλκυσε χιλιάδες μετανάστες στην περιοχή. Τα υλικά κατάλοιπα των λιγοστών οικισμών που σώθηκαν, καθώς και τα απομεινάρια του χωριού Πάμπα Ουνιόν, που σήμερα συγκαταλέγονται στα προστατευόμενα μνημεία εθνικής κληρονομιάς της Χιλής, αποτελούν τεκμήρια της παρουσίας και εκείνων των μικρεμπόρων ελλήνων μεταναστών που δραστηριοποιήθηκαν, ανέ-

19. Archivo de la Oficina Chacabuco, Φάκελος «Actividad Comercial. Pulpería. Años 1926-1927»: Carta del Administrador al Inspector General de Oficinas, No. 39/27, 5 Σεπτεμβρίου 1927.

20. Simón Collier - William Sater, *Historia de Chile*, ό.π., σ. 198.

πτυξαν τις στρατηγικές τους και επιβίωσαν στα όρια των μικροκόσμων που οργανώθηκαν από τις μεταλλευτικές εταιρείες στην έρημο Ατακάμα: μικροκόσμων τα σύνορα των οποίων αποδείχθηκαν τελικά λιγότερο κλειστά και στεγανά από όσο οι ίδιες οι εταιρείες επιθυμούσαν.

ΦΙΛΙΑ ΚΑΙ ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΣΤΟΝ ΚΑΤΟΥΛΛΟ

Σκοπός της παρούσης πραγματείας είναι να προβάλει τον Κάτουλλο ως *fidus amicus* και να αναδείξει παράλληλα τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται οι αντιλήψεις του περί φιλίας και ποιητικής τέχνης στο έργο του, εστιάζοντας σε τρία από τα πιο γνωστά του *carmina*, το 30, το 38 και το 95. Επιπλέον, μέσα από την ανάλυση των τριών ποιημάτων, θα παρουσιαστούν μερικές από τις βασικές αρχές της νεωτερικής ποίησης, καθώς και τα σημαντικότερα θέματα τα οποία ο Κάτουλλος πραγματεύεται ως *poeta novus*, σε αντίθεση με τους δημιουργούς της προγενέστερης παράδοσης.

Η σημασία των όρων amicitia και fides στο πλαίσιο της ρωμαϊκής κοινωνίας, την ερωτική ελεγεία και τον Κάτουλλο

Η λέξη *amicitia* κατ' αρχάς στην εποχή του Κικέρωνα σπάνια σχετίζεται με τη φιλία ή τον γάμο· συνήθως έχει πολιτική χροιά· αφορά δηλαδή αφ' ενός σε πολιτικές συμμαχίες ανάμεσα σε όσους κατείχαν τα εκαστότε αξιώματα² και αφ' ετέρου σε επαφές των πολιτικών με τους ψηφοφόρους τους, οι οποίες δεν περιορίζονται απλώς στην εξασφάλιση ψήφου εμπιστοσύνης, αλλά προϋποθέτουν και τη στήριξη έναντι σε οποιοδήποτε δημόσιο κίνδυνο θα μπορούσε να απειλήσει τη θέση των πρώτων και τα προνόμιά τους.³ Η *amicitia* συνεπώς στη Ρώμη κατέληξε να ταυτίζεται με μία οποιαδήποτε σχέση εξάρτησης μεταξύ ανδρών, είτε εκείνοι είναι ίσοι είτε ανήκουν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.⁴

Επιπλέον, πέρα από σχέσεις πελατειακές, εξάρτησης ή υποταγής,

1. Διδάκτωρ ΕΚΠΑ.

2. David O. Ross, *Style and Tradition in Catullus*, London 1969, σ. 83.

3. Στο ίδιο, σ. 84.

4. Peter White, «Amicitia and the Profession of Poetry in Early Imperial Rome», *JRS* 68 (1978), σ. 82.

την εποχή της *res publica* η λέξη άρχισε να συνδέεται με ποιητικούς λογοτεχνικούς κύκλους, ενώ η λέξη *fides* χρησιμοποιείται εξίσου για να δηλώσει την αμοιβαία εμπιστοσύνη και αλληλοϋποστήριξη μεταξύ των πολιτικών συμμάχων ή των ψηφοφόρων. Στη ρωμαϊκή ερωτική ελεγεία η λέξη *amicitia* εν τούτοις δεν εμφανίζεται συχνά, επειδή η πολιτική της χροιά δεν εξυπηρετεί συνήθως τα ποιητικά συμφραζόμενα. Πιο συγκεκριμένα, ο Τίβουλλος δεν τη χρησιμοποιεί ποτέ, ο Προπέρτιος μόνο μία φορά (1.22.2: *quaeris pro nostra semper amicitia*) και ο Οβίδιος πολύ σπάνια στους *Fasti* και στις Μεταμορφώσεις, επτά φορές με την αρχική της σημασία στις *Epistulae ex Ponto* και τα *Tristia*, ενώ στην *Ars Amatoria* αποκτά κωμική χροιά ως ένας αυστηρά τεχνικός όρος (1.720: *Intret amicitiae nomine tectus amor* κι 1.740: *Nomen amicitia est, nomen inane fides*).⁵ Η λέξη *fides*, από την άλλη μεριά, κατέχει κυρίαρχο ρόλο στην ελεγεία κι εκφράζει την αμοιβαία εμπιστοσύνη ανάμεσα σε δύο εραστές.⁶

Ο Κάτουλλος, ωστόσο, είναι ο μόνος λυρικός ποιητής που παίρνει τις λέξεις *amicitia* και *fides* και τις χρησιμοποιεί μεταφορικά, χωρίς να αποβάλλει την αρχική τους σημασία, η οποία συνδέεται με τα κοινωνικά δεδομένα της Ρώμης της εποχής του. Τόσο στα επιγράμματά του, όσο και σε ορισμένα από τα πολύμετρα *carmina* του, η *fides* είναι η αξία της αφοσίωσης, η αμοιβαία στοργή και συνιστά το απαραίτητο συστατικό μίας κοινωνικής σύμβασης, είτε αφορά σε μία πελατειακή σχέση είτε σε πραγματική φιλία. Η *fides* επίσης είναι ο πυρήνας της *pietas* που σχετίζεται με τη σειρά της με τις ιερές υποχρεώσεις ενός οικογενειακού δεσμού και κατ' επέκτασιν ενός γάμου.⁷ Ο γάμος για εκείνον αποτελεί *foedus*, συνθήκη δηλαδή που στηρίζεται στη διατήρηση της *fides* και της *pietas*. Με άλλα λόγια, η ένωση δύο ανθρώπων είναι κορυφαία έκφραση

5. David O. Ross, ό.π, σ. 93.

6. Στο ίδιο, σ. 94. Η λέξη *fides* συνεπώς στην ερωτική ελεγεία ταυτίζεται με την ηθική υποχρέωση ανάμεσα σε δύο πρόσωπα να είναι για πάντα αφοσιωμένα το ένα στο άλλο και δεν χρησιμοποιείται μεταφορικά ως ένας τεχνικός, αντιποιητικός όρος για να περιγράψει μία πελατειακή σχέση, μία πολιτική συμμαχία και γενικά οποιουδήποτε είδους σχέση ανάμεσα σε δύο άτομα με υστερόβουλα κίνητρα. Για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε και David Wray, «Catullus the Roman Love Elegist?» στο *A Companion to Roman Love Elegy*, Malden 2012, σσ. 25-38, ο οποίος εστιάζει στον διάλογο του Κατούλλου με την ερωτική ελεγεία.

7. Peter McGushin, «Catullus' *Sanctae Foedus Amicitiae*», *CPh* 62 (1967), σ. 85.

της φιλίας, ενώ η απιστία περιγράφεται ως *factum impium*, δηλαδή μία ασεβής πράξη (87.3-4: *nulla fides ullo fuit umquam foedere tanta, quanta in amore tuo ex parte reperta mea est*).⁸

Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως η Λεσβία για εκείνον, μολονότι δεν παντρεύτηκαν ποτέ, αποτελεί την πηγή της έμπνευσής του.⁹ Σε μία φιλική σχέση, από την άλλη μεριά, η απώλεια της *fides* εκ μέρους των φίλων ισοδυναμεί με προδοσία και προκαλεί στον ποιητή πολύ άσχημα συναισθήματα, όπως οργή και θλίψη. Μελετώντας επομένως μερικά από τα πιο γνωστά ποιήματα του Κατούλλου, δηλαδή τα 30, 38 κι 95 αντίστοιχα, θα είναι δυνατόν να αναδειχθούν οι πιο βασικές από τις παραπάνω απόψεις του σχετικά με την έννοια της φιλίας μέσα στο πλαίσιο της ποιητικής τέχνης.

Carmen 30: Η προδοσία του Αλφήνου και η θεία Δίκη.

*Alfene immemor atque unanimis false sodalibus,
iam te nil miseret, dure, tui dulcis amicali?
iam me prodere, iam non dubitas fallere, perfide?
nec facta impia fallacum hominum caelicolis placent.
quae tu neglegis ac me miserum deseris in malis.
eheu quid faciant, dic, homines cuive habeant fidem?
certe tute iubebas animam tradere, inique, me
inducens in amorem, quasi tuta omnia mi forent.
idem nunc retrahis te ac tua dicta omnia factaque
ventos irrita ferre ac nebulas aereas sinis.
si tu oblitus es, at di meminerunt, meminuit Fides,
quae te ut paeniteat postmodo facti faciet tui.*

Εξετάζοντας το *carmen 30*, βλέπουμε πως η απώλεια της *fides* ταυτίζεται με τη θεία δίκη, την τιμωρία δηλαδή ουσιαστικά του ενόχου για κάποιο έγκλημα. Ο ποιητής χρησιμοποιεί ασκληπιάδειο μείζονα στίχο, ο οποίος συνήθως στη Σαπφώ και τον Αλκαίο προσδίδει μία ήρεμη

8. Στο ίδιο, σ. 86.

9. Στο ίδιο, σ. 85.

ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας και του τρόπου σκέψης του εκάστοτε δημιουργού.¹⁰

Το ποίημα γενικότερα διακατέχεται από μία πικρία και απέχθεια του ποιητή για τον φίλο και συμπατριώτη του Αλφήνο Βάρο από την Κρεμόνα, ο οποίος υπήρξε δικαστής και ύπατος το 39 π.Χ. Κέντρο του *carmen* είναι τα συναισθήματα του Κατούλλου, με αποτέλεσμα ο αναγνώστης, ο οποίος δεν συμμετέχει στο πάθημα του ποιητή, να μοιάζει με ένα κρυφό παρατηρητή σε ένα περιέργο σκηνικό.¹¹ Είναι ένα ποίημα εσωστρεφές, ο δημιουργός του ωστόσο αποφεύγει να εστιάσει στον προσωπικό του ρόλο στα συμβάντα, αλλά δίνει έμφαση κατά κύριο λόγο στο ατόπημα του φίλου του. Ο Αλφήνος, με άλλα λόγια, θυμίζει ένα τραγικό ποιητή που γράφει ένα δράμα του οποίου κέντρο (και συνεπώς θύμα των περιστάσεων) είναι ο ίδιος ο Κάτουλλος.¹²

Ειδικότερα, με την εναλλαγή της προσωπικής αντωνυμίας τόσο του πρώτου (*me*), όσο και του δεύτερου ενικού προσώπου (*tu, te*), προβάλλεται η σχέση ανάμεσα στους δύο φίλους. Ο Αλφήνος παίζει τον κυρίαρχο ρόλο, ενώ το εγώ του ποιητή εξαφανίζεται.¹³ Επιπλέον, μέσα από τη συνεχή χρήση επιθέτων που σχετίζονται με την καταδίκη της προδοσίας και την κατακριτέα συμπεριφορά του Αλφήνου (*immemor, unanimous false, perfide*), όπως και την πληθώρα ευθειών ερωτήσεων, φαίνεται το παράπονο του Κατούλλου απέναντι στον φίλο του. Ο πρώτος είναι *fidus amicus* και πιστεύει στην αξία της *fides*, της αμοιβαίας εμπιστοσύνης δηλαδή μεταξύ δύο φίλων. Αντίθετα, ο δεύτερος σκιαγραφείται ως αναξιόπιστος (στ. 9-10), ως ένας *fallax homo* απερίσκεπτος, τις ασεβείς πράξεις του οποίου θα τιμωρήσει η θεία δίκη -η *Fides* δηλαδή- η οποία στην αρχαία Ρώμη συνιστά μία ανώτερη δύναμη που σχετίζεται με την εχεμύθεια και καθιστά τους ανθρώπους ικανούς να τηρούν τον λόγο τους:

10. Λεωνίδας Τρομάρας, *Κάτουλλος, ο νεωτερικός ποιητής της Ρώμης*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 342.

11. David W. T. C. Vessey, «Thoughts on two Poems of Catullus: 13 and 30», *Latomus* 30 (1971), σ. 49.

12. Στο ίδιο, σ. 50.

13. Στο ίδιο.

*idem nunc retrahis te ac tua dicta omnia factaque
ventos irrita ferre ac nebulas aereas sinis.*¹⁴

Ο στίχος 4 (*nec facta impia fallacum hominum caelicolis placent*) προσδίδει επίσης επικό χαρακτήρα στο *carmen*, γιατί παραπέμπει στον στίχο 183 της ραψωδίας μ της Οδύσειας (έγγυθεν όρνυμένη, λιγυρήν δ' έντυνον άοιδήν), με αποτέλεσμα να μεγεθύνεται αφ' ενός το έγκλημα του Αλφήνου και αφ' ετέρου η αντίδραση του Κατούλλου απέναντι σε αυτό, η οποία παρουσιάζεται μάλιστα παρόμοια με την αντίστοιχη της εγκαταλελειμμένης Αριάδνης που την πρόδωσε ο αγαπημένος της στο *carmen* 64 (στ. 132-142),¹⁵ αλλά και με τα αισθήματα του ίδιου του Κατούλλου απέναντι στην άπιστη Λεσβία στο *carmen* 76.¹⁶ Η γλώσσα και οι εικόνες με άλλα λόγια παραπέμπουν στη φρασεολογία ενός *sermo amatorius*,¹⁷ ενώ οι λέξεις *tradere*, *inducens* συνδέουν το ευτυχισμένο παρελθόν στη σχέση των δύο ανδρών με την τραγική κατάληξη της φιλίας τους (στ.7-8):

*certe tute iubebas animam tradere, inique, me
inducens in amorem, quasi tuta omnia mi forent.*

Παράλληλα, με το ονοματικό σύνολο *inducens in amorem* ο ποιητής μάς φέρνει στο νου εκτός από το *carmen* 76 διάφορα ευρύτερα ελεγειακά μοτίβα: η θεία δίκη ως μέσο τιμωρίας για εκείνους που προδίδουν το *foedus* της αγάπης εμφανίζεται εξίσου στην ερωτική ελεγεία, όπως και οι λέξεις-φράσεις *miserum*, *neglegere in malis* και *iniquus*.¹⁸

Εν τούτοις, είναι αβέβαιο κατά πόσο η σχέση των δύο ανδρών είναι ερωτική ή παραμένει σε ένα καθαρά φιλικό επίπεδο, δεδομένου

14. Christian J. Fordyce, *Catullus: A commentary*, Oxford 1978, σ. 166. Βλέπε και John Godwin, *Catullus. The Shorter Poems, edited with introduction, translation and commentary*, Warminster 1999, ο οποίος σκιαγραφεί εξαιρετικά το πορτρέτο του Αλφήνου σε αυτό το ποίημα.

15. Για το *carmen* 64, βλέπε John Godwin, *Catullus, Poems 61-68*, Warminster 1995, για μία εμπειριστατωμένη μελέτη πάνω στα βασικότερα μοτίβα του ποιήματος.

16. Λεωνίδας Τρομάρας, *ό.π.*, σ. 343.

17. David W. T. C. Vessey, *ό.π.*, σ. 53.

18. Στο ίδιο.

ότι για τους Ρωμαίους της εποχής η λέξη *amor* αφορά όχι μόνο τον έρωτα, αλλά και τα αισθήματα μιας στενής φιλίας ανάμεσα σε δύο άνδρες, ενώ συνάμα ο θεός *Amor* είναι θεός τόσο της αγάπης, όσο και της φιλίας. Στους δύο τελευταίους στίχους, ο Κάτουλλος με τη χρήση της λέξης *obitus* συνδέει τον στίχο 11 με το *immemor* του πρώτου στίχου, δημιουργώντας μία κυκλική σύνθεση· ο Αλφήνος μπορεί μεν να είναι απερίσκεπτος, οι θεοί παρ' όλα αυτά είναι προνοητικοί και δεν ξεχνούν ποτέ τις άδικες πράξεις των ανθρώπων, οι οποίοι φτάνουν στα όρια της ύβρης και τιμωρούνται:

*si tu oblitus es, at di meminerunt, meminit Fides,
quae te ut paeniteat postmodo facti faciet tui.*

Έχουμε συνεπώς μία αντίθεση ανάμεσα στο εφήμερο και στο αιώνιο, το μερικό (άνθρωπος) και το απόλυτο (θείο), το οποίο εν τέλει υπερισχύει και επιβάλλει την τάξη.¹⁹ Παρόμοια αντίληψη συναντάμε και στον στίχο 543 του πρώτου βιβλίου της Αινειάδος του Βιργιλίου (*asperate deos memores fandi atque nefandi*).²⁰

Επομένως, στο *carmen* 30 προβάλλονται κάποιες βασικές αντιλήψεις του Κατούλλου περί φιλίας. Το ποίημα θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι αινιγματικό, αφού ο Κάτουλλος δεν αποσαφηνίζει στους αναγνώστες ούτε αν η σχέση των δύο ανδρών είναι κάτι παραπάνω από φιλική· μολοντί χρησιμοποιεί λεξιλόγιο που παραπέμπει σε ερωτικά συμφραζόμενα· ούτε μας ξεκαθαρίζει ποιο ακριβώς είναι το έγκλημα του Αλφήνου. Σκόπιμα παραλείπει να μας δώσει τέτοιου είδους λεπτομέρειες γιατί δεν το επιθυμεί· αντίθετα, επιδιώκει κατά κύριο λόγο να προβάλλει τα δικά του συναισθήματα ως ενός *fidus amicus* τον οποίο ξεγέλασε ένας πολύ σημαντικός του φίλος που ωστόσο θα τιμωρηθεί στη συνέχεια, όπως ακριβώς του αξίζει, δεδομένου ότι η *Fides* είναι μία ανώτερη δύναμη που επιβάλλει ποινές σε όσους ξεπερνούν τα όρια της ευσέβειας.²¹ Με αυτόν τον τρόπο βλέπουμε δηλαδή στο *carmen* 30

19. Στο ίδιο, σ. 51.

20. Λεωνίδας Τρομάρας, *ό.π.*, σ. 345.

21. Η *fides* για τον Κάτουλλο αποκαλείται μάλιστα ιερή (*sanctam*) στο *carmen* 76 και όταν υπάρχει σε συνδυασμό με μία τίμια σχέση ανάμεσα σε ανθρώπους και θεούς (*foedus*),

την ποίηση να παρουσιάζεται ως ένα σημαντικό μέσο προκειμένου να εκφράσει ο ποιητής τα παράπονα, καθώς και τα γενικότερα συναισθηματά του απέναντι σε κάποιο πρόσωπο το οποίο πρόδωσε την εμπιστοσύνη του.

Κατά τη γνώμη μου, η λέξη *fides* στο συγκεκριμένο ποίημα ταυτίζεται με την αφοσίωση χωρίς όρους ενός ανθρώπου σε ένα άλλο πρόσωπο, με αποτέλεσμα να δημιουργείται μεταξύ τους ένας στενός δεσμός, μία σχέση (φιλική ή ερωτική), η οποία διακατέχεται από αμοιβαία εμπιστοσύνη ανάμεσα στα εμπλεκόμενα πρόσωπα.²² Για τον φιλόσοφο Επίκουρο επίσης η φιλία εξελίσσεται σε συμφωνία (*foedus*), με βάση την οποία αγαπάμε τους φίλους μας αληθινά, αλλά συνάμα έχουμε ανάλογες απαιτήσεις από τη συμπεριφορά τους. Με άλλα λόγια, η *amicitia* για εκείνον είναι από τα πιο πολύτιμα αγαθά στη ζωή, ενώ συνδέεται ταυ-

οδηγεί τους πρώτους στην κατάκτηση μίας από τις βασικότερες ρωμαϊκές αρετές, της *pietas* (στ. 1-4):

*Siqua recordanti benefacta priora voluptas
est homini, cum se cogitat esse pium,
nec sanctam violasse fidem, nec foedere nullo
divum ad fallendos numine abusus hominiss*

Για την τοποθέτηση της *fides* σε θρησκευτικά συμφραζόμενα, βλέπε και το *carmen* 34, όπου ο ποιητής δηλώνει την αφοσίωσή του στη θεά Άρτεμη (στ.1-2: *Dianae sumus in fide, puellae et pueri integri*).

22. Ομοίως στο *carmen* 87 ο Κάτουλλος χρησιμοποιεί τον όρο *foedus* για να περιγράψει τον ερωτικό του δεσμό με τη Λεσβία, ενώ αναφέρεται στη στάση του απέναντι σε εκείνη με τους όρους *amor verus* και *fides*:

*Nulla potest mulier tantum se dicere amatam
vere, quantum a me Lesbia amata mea est.
nulla fides ullo fuit umquam foedere tanta,
quanta in amore tuo ex parte reperta mea est.*

Όσο όμως αφοσιωμένος υπήρξε εκείνος στη Λεσβία, άλλο τόσο εκείνη υπήρξε άπιστη κι αδιάφορη απέναντί του, στοιχείο το οποίο φαίνεται με την επανάληψη του αντωνυμικού επιθέτου *nulla*, τόσο για να προσδιοριστεί η γυναικεία φύση (*mulier*), όσο και η συζυγική πίστη κι η αφοσίωση του ποιητή (*fides*) στο αντικείμενο του πόθου του. Με αυτήν την επανάληψη τονίζεται έμμεσα το ασυμβίβαστο ανάμεσα σε μία *mulier* και τη *fides*, καθώς για τον ποιητή η ασυνέπεια και η αστάθεια συνιστά βασικό στοιχείο της γυναικείας συμπεριφοράς. Επίσης, στο *carmen* 102 εμφανίζεται ο όρος *fido tacito* για να περιγραφεί η εμπιστοσύνη και η εχεμύθεια η οποία οφείλει να διακατέχει τις φιλικές σχέσεις σύμφωνα με τον Κάτουλλο (στ.1-2: *Si quicquam tacito commissum est fido ab amico, cuius sit penitus nota fides animi*). Για περαιτέρω μελέτη πάνω στο *carmen* 76 και 87, βλέπε επίσης Julia T. Dyson, "The Lesbia Poems" in *A Companion to Catullus*, Malden, MA 2007, σσ. 254-275, η οποία εστιάζει σε όλα τα ερωτικά ποιήματα του Κατούλλου για τη Λεσβία, συγκρίνοντας κοινά μοτίβα που εμφανίζονται σε εκείνα.

τόχρονα με υλικά και πνευματικά ευεργετήματα τα οποία προφέρονται γενναϊόδωρα από τους *amici* (V.S.23: από τῆς ὠφελείας).²³

Παρόμοια αντίληψη θεωρώ πως εκφράζει κι ο Κάτουλλος στο *carmen* 30, απομακρύνοντας τους όρους *fides* κι *amicitia* από ερωτικά συμφραζόμενα ή από τις πελατειακές σχέσεις που επικρατούσαν στην κλασική Ρώμη μεταξύ των ανθρώπων και οι οποίες συχνά αποσκοπούσαν μόνο σε υλικά οφέλη ή έκρυβαν πίσω τους πολιτικά συμφέροντα. Η συγκεκριμένη εννοιολογική απόχρωση του όρου *fides* εξελίσσεται ακόμη περισσότερο στο *carmen* 38:

Carmen 38: Παράπονο σε φίλο και consolatio μέσω της ποίησης.

*Malest, Cornifici, tuo Catullo
malest, me hercule, et laboriose,
et magis magis in dies et horas.
quem tu, quod minimum facillimumque est,
qua solatus es allocutione?
irascor tibi. sic meos amores?
paulum quid lubet allocutionis,
maestius lacrimis Simonideis.*

Στο *carmen* 38 βλέπουμε την απογοήτευση και σύγχυση του ποιητή, γιατί ο φίλος του Κορνιφίκιος (ποιητής τον οποίο ο Οβίδιος στα *Tristia* κατατάσσει στον κύκλο του Κατούλλου μαζί με τον Κάλβο και τον Κίννα, γνωστός για το επύλλιό του σε εξάμετρο με τίτλο *Glaucus*) δεν του απέδωσε την αναμενόμενη *consolatio*, ένα ποίημα δηλαδή παρηγορητικού περιεχομένου, προκειμένου να του απαλύνει τον πόνο του.

Γραμμένο σε ενδεκασύλλαβο φαλαίκειο, το ποίημα ξεκινάει με την επανάληψη του *malest*, το οποίο έχει ουδέτερη χροιά, με αποτέλεσμα να

23. Την ίδια γνώμη για την *amicitia* εκφράζει ο Τορκουάτος στο *De Finibus* του Κικέρωνα (1.70), ο οποίος εστιάζει στην *utilitas* που μπορεί να προκύψει αρχικά από τη φιλική σχέση δύο προσώπων, για να οδηγηθεί στη συνέχεια σε πραγματική αγάπη και αλληλοσεβασμό ανάμεσά τους: «Sunt autem, qui dicant foedus esse quoddam sapientium, ut ne minus amicos quam se ipsos diligant. quod et posse fieri intellegimus et saepe etiam videmus, et perspicuum est nihil ad iucunde vivendum reperiri posse, quod coniunctione tali sit aptius.»

μην αποσαφηνίζεται κατά πόσο η ασθένεια του ποιητή είναι σωματική ή ψυχική. Στο στίχ... Κάτουλλος μάλιστα αυτοσαρκάζεται (*malest, me hercule, et laboriose*), εξισώνοντας τα πάθη του με τους άθλους του Ηρακλή, και προσδίδει συνάμα μία κωμική, ειρωνική χροιά στο ποίημα, η οποία δεν αλλοιώνει την ένταση που διαχέεται σε ολόκληρο το *carmen* μέσω των επαναλήψεων και των ερωτήσεων (στ. 3-6), αλλά αντιθέτως βοηθάει τον ποιητή να αποφύγει να φανεί εν τέλει ακραία μαλθακός ή μελοδραματικός:²⁴

*et magis magis in dies et horas.
quem tu, quod minimum facillimumque est,
qua solatus es allocutione?
irascor tibi. sic meos amores?.*

Τέλος, στους στίχους 7-8, ο ποιητής χρησιμοποιεί μία μετωνυμία (*lacrimis*), παραλείποντας παράλληλα το εννοούμενο ρήμα *mitte*, προκειμένου να αναφερθεί στη μορφή της *consolatio* την οποία χρειάζεται: ένα θρήνο του Σιμωνίδη:²⁵

*paulum quid lubet allocutionis,
maestius lacrimis Simonideis.*

Ο Σιμωνίδης ο Κείος έγραψε θρήνους με πένθιμο χαρακτήρα, που σχετίζονταν με όσους είχαν ανάγκη να παρηγορηθούν για την απώλεια ενός αγαπημένου τους προσώπου.²⁶ Είναι πιθανόν ο Κάτουλλος εδώ να πενθεί για τον θάνατο του αδερφού του, ωστόσο, δεν είμαστε σίγουροι. Δεν είναι στόχος του ποιητή να μας αποκαλύψει τι του προκαλεί θλίψη, αλλά αντιθέτως να προβάλει μία αντίληψη γνωστή στην αρχαία *consolatio* πως δεν έχουμε το δικαίωμα να θρηνούμε όταν άλλοι σπουδαιότεροι άνδρες έχουν υποφέρει εξίσου ή περισσότερο από εμάς. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, ο ποιητής ζητάει ένα κείμενο λυπητερό, αφού

24. Sheridan Baker, «Catullus 38», *CPh* 55 (1960), σ. 37.

25. Daniel H. Garrison, *The Student's Catullus*, Norman 1995, σ. 114.

26. Frank O. Copley, «Catullus, c. 38», *TAPA* 87 (1956), σ. 127.

επιθυμεί να ελαφρύνει τον πόνο του με το να το συγκρίνει με τον αντίστοιχο των υπολοίπων.²⁷

Στο στίχο 6, η φράση *mei amores* δεν σχετίζεται με το Γιουβέντιο ή τη Λεσβία -όπως συμβαίνει σε άλλα ποιήματα του Κατούλλου- γιατί μία τέτοια εκδοχή θα κατέστρεφε τη συναισθηματική και λογική ενότητα του ποιήματος. Παρ' όλο που στα *carmina* 15, 64 ο ποιητής τη χρησιμοποιεί ώστε να αναδείξει τον έρωτα απέναντι στο αγαπώμενο πρόσωπο (15.1: *Commendo tibi me ac meos amores/ 64.330: coniugis an fido consoler memet amore*),²⁸ εδώ προφανώς φανερώνει τη στοργή και το ξέσπασμά του για την έλλειψη συμπόνιας του Κορνιφίκιου, εξυπηρετεί δηλαδή το παράπονο που θέλει να εκφράσει στον καλό του φίλο.

Συνεπώς, ο Κάτουλλος στο *carmen* 38 συσχετίζει για άλλη μια φορά τη φιλία με την αξία της ποίησης. Η δεύτερη είναι πιστή του φίλη, ένα μέσο παρηγοριάς στις δύσκολες στιγμές. Με άλλα λόγια, ο ποιητής συνδέει την ελεγγεία με τη θρηνωδία, καλλιεργώντας μία νοσταλγία για την αρχαία *consolatio*, η οποία έχει ως απώτερο στόχο της να προβάλλει τον ανθρώπινο πόνο.²⁹ Τόσο για τον Κάτουλλο, όσο και για τον υπόλοιπο κύκλο του, η ποίηση είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας και η αρχή της *doctrina* δε συνιστά απλώς μία τεχνική, αλλά μία στάση που εξέφραζε το γενικότερο τρόπο σκέψης των *poetae novi*.³⁰ Επομένως, όπως ακριβώς ο Αριστοτέλης στην Ποιητική του προβάλλει την αντίληψη πως μέσω ελέου και φόβου οι θεατές της τραγωδίας φτάνουν στην κάθαρση, ανακουφίζονται δηλαδή από τα βάσανα της ψυχής τους και λυτρώνονται, ομοίως εδώ ο Κάτουλλος πιστεύει πως μόνο λίγα λόγια λυπητερά εκ μέρους του Κορνιφίκιου θα γιατρέψουν την προσωπική του μελαγχολία και θλίψη.³¹ Η ποίηση τελικά αποτελεί το καλύτερο φάρμακο, μία διέξοδο σωτηρίας για τον ποιητή.

Διαπιστώνουμε λοιπόν πως στο παραπάνω ποίημα ο ποιητής χρησιμοποιεί συναισθηματικά φορτισμένο λεξιλόγιο (*malest*) κι ερωτήσεις (στ. 5-6: *qua solatus es allocutione? irascor tibi. sic meos amores?*) οι οποίες

27. Στο ίδιο.

28. Λεωνίδας Τρομάρας, *ό.π.*, σ. 362.

29. Thierry Barbaud, T. Catulle: *Une poétique de l'indicible*, Louvain-Paris 2006, σ. 192.

30. Christian J. Fordyce, *ό.π.*, σ. 182.

31. Daniel H. Garrison, *ό.π.*, σ. 114.

προσδίδουν δραματικότητα στον λόγο του, προκειμένου να εκφράσει, όπως και στο 30, το παράπονό του απέναντι σε ένα φίλο του, ο οποίος δείχνει αδιαφορία απέναντι στον πόνο του δημιουργού. Στο 30 ένιωθε προδομένος, ενώ εδώ εκφράζει ακόμη πιο έντονα το παράπονό του για ένα άτομο το οποίο είχε κερδίσει κάποτε την εμπιστοσύνη του, αλλά τώρα δεν τον παρηγορεί ώστε να ελαφρύνει τον πόνο του· αντιθέτως, και στα δύο ποιήματα, ο δημιουργός καταφεύγει σε μία άλλη φίλη του, την ποίηση, η οποία τον βοηθά να εκφράσει τα συναισθήματά του, τη θλίψη του και συνάμα είναι πάντοτε *fidelis* απέναντί του, όπως οφείλει να κάνει κάθε σωστός φίλος. Τα *carmina* 30 και 38 επομένως αναδεικνύουν βασικές αρχές της νεωτερικής γραφής, τόσο περί της ποιητικής τέχνης γενικότερα, όσο και σχετικά με την αξία της τελευταίας σαν το ιδανικότερο μέσο έκφρασης για ένα δημιουργό. Έτσι, κρίνεται απαραίτητη και η μελέτη του πιο γνωστού ποιήματος του Κατούλλου, του 95, το οποίο συνιστά το μανιφέστο της νεωτερικής ποίησης, ώστε να αναδειχθεί στη συνέχεια η συνάφεια ανάμεσα στα τρία προς εξέταση ποιήματα.

Carmen 95: Η Zmyrna του Cinna και η αξία της νεωτερικής ποίησης.

*Zmyrna mei Cinnae nonam post denique messem
quam coepta est nonamque edita post hiemem,
milia cum interea quingenta Hortensius uno*

*Zmyrna cavas Satrachi penitus mittetur ad undas,
Zmyrnam cana diu saecula pervolvunt.
at Volusi annales Paduam morientur ad ipsam
et laxas scombris saepe dabunt tunicas.*

*Parva mei mihi sint cordi monimenta ...,
at populus tumido gaudeat Antimacho.*

Μελετώντας το *carmen* 95, το οποίο είναι ένα από τα πιο γνωστά του Κατούλλου, διαπιστώνουμε αρχικά πως έχει ποιητολογικό χαρακτήρα. Ο ποιητής εκφράζει τον θαυμασμό του απέναντι στο φίλο του

Κίννα, ο οποίος ανήκει στον κύκλο των *poetae novi*, όπως ακριβώς και ο πρώτος. Μέσω της επανάληψης της λέξης *Zmyrna* στην αρχή των στίχων 1,4,5 αναδεικνύεται η ανωτερότητα της νεωτερικής ποίησης, με κυρίαρχο στοιχείο της την αλεξανδρινή *eruditio*, έναντι της παραδοσιακής, προσκολλημένης ποίησης στο έπος του Εννίου. Ο Κάτουλλος επιλέγει όχι τυχαία το επίγραμμα για να φανεί ακριβώς αυτή η ανωτερότητα του κύκλου του σε σχέση με την προγενέστερη παράδοση· συνάμα χρησιμοποιεί όρους του έπους με στόχο να το ξεπεράσει και να τονίσει πως η συνοχή και η περιεκτικότητα -βασικές αρχές των Νεωτερικών- έχουν μεγαλύτερη αξία από ένα μακροσκελές και πολύτομο έπος (*laxas, peruoilent*).

Ο Ορτήνσιος, όσο και ο Βολούσιος γράφουν *Annales*, έπη δηλαδή δημοφιλή στον όγλο, καθώς αναφέρονται σε προγενέστερα γεγονότα, σε αντίθεση με τον Κίννα, ο οποίος χρειάστηκε εννιά χρόνια για να συνθέσει το επύλλιο του, δηλαδή τη *Zmyrna*, που πραγματεύεται τον έρωτα της Μύρρας για τον πατέρα της Κινύρα (ερωτικό περιεχόμενο). Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στο *Satrachus* (επίδραση από Καλλίμαχο)³² επειδή ο ποιητής θέλει υπαινικτικά να συνδέσει την εξαφάνιση του Αδώνιδος, γιου της Μύρρας, στα νερά του συγκεκριμένου ποταμού με την εξαφάνιση του χρονικού του Βολούσιου στην πορεία των χρόνων.³³

Ο στίχος 8 μάλιστα παρωδεί το έργο του Βολούσιου και προβάλλει την αιωνιότητα στην οποία θα μείνει το έργο του Κίννα, όπως ακριβώς πέθανε και αναγεννήθηκε ο Άδωνις στο επύλλιο του. Άλλωστε, πολύ συχνά στη λογοτεχνία οι ποιητές χλευάζουν την ποιότητα των κειμένων των αντιπάλων τους, λέγοντας πως θα καταλήξει χαρτί περιτυλίγματος χρήσιμο στο μαγείρεμα των ψαριών.³⁴ Επιπλέον, στους δύο τελευταίους στίχους του επιγράμματος, ο Κάτουλλος αναφέρεται σε ένα πολύ γνωστό ποιητή του πέμπτου αιώνα, τον Αντίμαχο τον Κολοφώνιο, ο οποίος συνέθεσε τη Θηβαΐδα, ένα μακροσκελές έπος που επιδοκίμασε ο Πλάτων και οι σύγχρονοί του, όχι ωστόσο και ο Καλλίμαχος.³⁵ Για άλλη

32. John D. Noonan, «Myth, Humor and the Sequence of Thought in Catullus 95», *CJ* 81 (1986), σ. 299.

33. Στο ίδιο, σ. 302.

34. Douglas F. S. Thomson, «Interpretations of Catullus: II: Catullus 95.8: *Et Laxas Scombris Saepe Dabunt Tunicas*», *Phoenix* 18 (1964), σ. 30.

35. Christian J. Fordyce, ό. π., σ. 385.

μια φορά, ο ποιητής τάσσεται υπέρ των Νεωτερικών, δείχνει την αγάπη του για τη σύνθεση του Κίννα (*mihī sint cordi*) και παράλληλα εκφράζει την απογοήτευσή του για την απήχηση που βρίσκουν ακόμη στην εποχή του έργα που το μόνο που καταφέρνουν είναι να μιμηθούν τον Έννιο και σε ένα δεύτερο βαθμό τον Όμηρο.

Πιστεύω πως με τη φράση *mihī sint cordi* ο ποιητής αναφέρεται για άλλη μία φορά, όπως και στα *carmina* 30 και 38, στην αξία της *fides* στις ανθρώπινες σχέσεις. Ενώ στο πρώτο ο ποιητής νιώθει προδομένος από τον φίλο του Αλφήνο και στο δεύτερο εκφράζει τα παράπονά του προς τον φίλο του Κορνιφίκιο για την αδιαφορία του απέναντι στη θλίψη του, στο 95 εκφράζει ο ίδιος την αιώνια αφοσίωσή του στο έργο του φίλου του Κίννα, τον οποίο θα στηρίζει πάντοτε, αφού διακατέχεται από πραγματικά αισθήματα φιλίας τόσο για εκείνον, όσο και για όλους τους Νεωτερικούς ποιητές, οι οποίοι διαφοροποιούνται από την προγενέστερη γραφή και φέρουν μία νέα πνοή στη γραμματεία της σύγχρονης του Ρώμης. Ο ίδιος ο Κάτουλλος επομένως εκφράζει εδώ την *fides* του προς τους *poetae novi* και τον τρόπο γραφής τους, συνθέτοντας με τη σειρά του το απόλυτο μανιφέστο της νεωτερικής γραφής.

Γενικά, η σύγκριση ανάμεσα σε *poetae novi* και τους παραδοσιακούς δημιουργούς γίνεται με λογική αλληλουχία κι έγκειται στα εξής σημεία:

α) όσον αφορά στη σύνθεση, ο Κίννας γράφει μικρό σε έκταση ποίημα (επύλλιο-νεωτερικό στοιχείο), βασισμένο σε ερωτική θεματολογία, ενώ οι υπόλοιποι τρεις κακογραμμένο, εκτενές ιστορικό έπος (χρονικό), το οποίο ήταν δημοφιλές στο ρωμαϊκό κοινό γιατί περιείχε σαφείς αναφορές σε προγενέστερα ιστορικά γεγονότα και

β) όσον αφορά στο κοινό στο οποίο απευθύνονται, ο Κίννας συγκινεί ένα πιο εκλεπτυσμένο κοινό, ενώ οι δεύτεροι το αμαθές πλήθος.³⁶

Οι αντιθέσεις μεταξύ του Κίννα και του Βολούσιου μάλιστα εισάγονται με το *at* και αναδεικνύουν το γενικότερο συμπέρασμα, την ανωτερότητα δηλαδή της ποίησης των *poetae novi* έναντι της προγενέστερης, προσκολλημένης στον Έννιο ποίησης, στοιχείο που τονίζεται παράλληλα με τη διαρκή επανάληψη αριθμών και την εικόνα με τα δύο

36. John D. Noonan, ό.π., σ. 303.

ποτάμια ως μέγεθος της φήμης που θα γνωρίσει η συγγραφική δουλειά του Κίννα και του Βολούσιου αντίστοιχα.³⁷

Συνεπώς, στο *carmen* 95 η ποίηση παρουσιάζεται ως μέσο ανάδειξης των βασικών αρχών μίας σχολής σε σχέση με μία άλλη ξεπερασμένη, γεγονός που ενισχύει τόσο η μορφή (επίγραμμα) και το μέτρο (ελεγιακό δίστιχο), όσο και η δομή του *carmen*. Μπορεί η πορεία των χρόνων να μην επιβεβαίωσε τη φιλοδοξία του Κατούλλου για τη *Zmyrna*, αφού σώζονται παρά ελάχιστοι στίχοι, εν τούτοις κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει πως πρέπει να ήταν ένα έργο επίπονο ως προς τη σύνθεσή του, όπως ακριβώς απαιτούσαν οι αρχές της *eruditio* της νεωτερικής γραφής και γενικότερα της αλεξανδρινής σχολής του Καλλιμάχου.

**Ανάδειξη των αρχών της νεωτερικής ποίησης
μέσα από τη σύγκριση των *carmina* 30,38 και 95**

Μελετώντας τα *carmina* 30, 38 και 95, διαπιστώνουμε πως ο Κάτουλλος καταφέρνει και στις τρεις περιπτώσεις να προβάλλει βασικές αρχές της νεωτερικής ποίησης. Κατ' αρχήν, ο ποιητής στο *carmen* 30 επιλέγει ένα από τα πιο χαρακτηριστικά μέτρα της λυρικής ποίησης, τον ασκληπιάδειο μείζονα στίχο, όχι όμως για να προσδώσει ένα ήρεμο τόνο στο ποίημα, αλλά για να φανεί η ένταση και το παράπονό του απέναντι στο φίλο του Αλφήνο, ο οποίος πρόδωσε τη φιλία τους κι αποδείχτηκε *impius*.³⁸ Χρησιμοποιείται επιπλέον η λέξη *fides*, η οποία συνήθως τοποθετείται σε πολιτικά συμφραζόμενα και μεταφέρεται σε ένα νεωτερικό περιβάλλον, προκειμένου να εκφράσει το προσωπικό συναίσθημα και το υποκειμενικό στοιχείο.

Παράλληλα, η *Fides* παρουσιάζεται στους στίχους 11-12 ως μία θεότητα που παίζει γενικότερα καταλυτικό ρόλο στις *nugae* του Κατούλλου:

*si tu oblitus es, at di meminere, meminit Fides,
quae te ut paeniteat postmodo facti faciet tui.*

37. Joseph B. Solodow, «On Catullus 95», *CPh* 82 (1987), σ. 142.

38. Λεωνίδας Τρομάρας, *ό.π.*, σ. 342.

Είναι η θεία δίκη μία ανώτερη δύναμη που επιβάλλει την τάξη κάθε φορά που οι άνθρωποι ξεπερνούν το μέτρο. Η παραπάνω επιλογή, επομένως, προσδίδει ρωμαϊκό και συνάμα νεωτερικό χαρακτήρα στο ποίημα σε σχέση με τα ελληνοιστικά του πρότυπα, δεδομένου ότι δεν εμφανίζεται προσωποποιημένη η *Fides* στην αντίστοιχη ελληνική παράδοση.

Στο *carmen* 38, από την άλλη μεριά, έχουμε τον προσωπικό, άμεσο διάλογο του ποιητή με ένα φίλο του, όπως ακριβώς και στο 30. Ο Κάτουλλος απευθύνεται σε ένα δεύτερο πρόσωπο για να του εκφράσει το παράπονό του, αλλά αυτήν τη φορά με μεγαλύτερη ένταση και δραματικότητα. Προβάλλεται ο ρόλος της ποίησης ως *consolatio* και ο ποιητής επαναφέρει ουσιαστικά την ίδια θεματική του *carmen* 30 στο 38 με διαφορετική εν τούτοις επεξεργασία, στοιχείο που συναντάμε στην ποίηση των *poetae novi* και τα αλεξανδρινά πρότυπά της. Παρ' όλα αυτά, εδώ προτιμάται ο ενδεκασύλλαβος φαλαίκειος στίχος αντί για τον ασκληπιάδειο, ο οποίος σε συνδυασμό με τις συνεχείς ευθείες ερωτήσεις και τις επαναλήψεις λέξεων (*molest*) οδηγεί το δεύτερο ποίημα σε ένα επίπεδο ανώτερο σε σχέση με το προηγούμενο.

Τέλος, το *carmen* 95 αποτελεί ένα ποιητικό маниφέστο του τρόπου γραφής των Νεωτέρων. Χρησιμοποιώντας λέξεις του έπους (προκειμένου να το ξεπεράσει), το ελεγειακό δίστιχο και συνάμα την επιγραμματική μορφή, εξυμνεί το *sodalis* του Κίννα, του οποίου το επύλλιο συνοψίζει τις βασικές αρχές της ποίησης του κύκλου του, οι οποίες είναι οι εξής:³⁹

α) προβολή του υποκειμενικού στοιχείου, η ποίηση εκφράζει το προσωπικό συναίσθημα του ποιητή,

β) πρωτοτυπία θέματος, είναι ανούσιο να μιμούνται οι ποιητές τον Όμηρο, αλλά οφείλουν να τον ξεπεράσουν,

γ) η μεστότητα έναντι της μακροσκελούς, εκτενούς ποίησης των επικών ποιητών είναι αρετή και

δ) έμφαση στην τεχνική, ποίηση υψηλού επιπέδου, που προσεγγίζει ένα εκλεκτό κοινό περισσότερο παρά τον αμαθή όχλο.

Συμπερασματικά, στα *carmina* 30, 38 και 95 ο ποιητής χρησιμοποι-

39. Charles Martin, *Catullus*, New Haven and London 1992, σ. 20.

εί μεν τρεις διαφορετικές μετρικές επιλογές (ασκληπιάδειος, φαλαίκειος και ελεγειακό δίστιχο), επιθυμεί ωστόσο και στις τρεις περιπτώσεις να συνδέσει τη φιλία με την ποιητική τέχνη. Ο ίδιος προβάλλεται ως *fidus amicus*, για τον οποίο η φιλία παίζει καταλυτικό ρόλο, αλλά τόσο ο Αλφήνος, όσο και ο Κορνιφίσιος τον προδίδουν, με αποτέλεσμα να εκφράσει τον πόνο του και την απογοήτευσή του στα *carmina* 30 και 38. Επεξεργάζεται και στα δύο ποιήματα με άλλα λόγια το ίδιο θέμα με διαφορετικό τρόπο, τοποθετώντας λέξεις που συνήθως χρησιμοποιούνται σε πολιτικά συμφραζόμενα (*fides*) στο πλαίσιο της νεωτερικής τεχνικής.

Παράλληλα, στο 95 ο Κάτουλλος αναφέρεται στον φίλο του Κίννα με στόχο να τονίσει εξίσου την ανωτερότητα των *poetae novi*, στους οποίους ανήκει και ο ίδιος, έναντι μίας ποίησης ξεπερασμένης, η οποία είναι προσκολλημένη στον Έννιο και τον Όμηρο, χωρίς να έχει να προσφέρει κάτι καινούργιο στο ρωμαϊκό κοινό. Δηλώνει έμμεσα ο δημιουργός την αιώνια *fides* του σε ένα φίλο του (Κίννα), ένα τρόπο γραφής, αλλά και στη νεωτερική ποιητική σχολή· σε αντίθεση δηλαδή με τον Αλφήνο και τον Κορνιφίσιο, οι οποίοι πρόδωσαν την εμπιστοσύνη του και δεν έδειξαν την αφοσίωση που αρμόζει σε μία σωστή *amicitia*, ο ποιητής θα είναι πάντοτε *fidelis* στους *poetae novi*, ενώ και η ποίηση εν γένει θα συνιστά πάντοτε για εκείνον ένα μέσο έκφρασης κατά τη γνώμη μου, όπως και διαφυγής, με στόχο να θεραπευτεί από τη θλίψη και τα βάσανα της καθημερινότητας. Μέσα δηλαδή από την εξέταση των *carmina* 30, 38 και 95 φαίνεται συνολικά η αμοιβαία και σταθερή «φιλία» ανάμεσα στον εκάστοτε ποιητή και την ποιητική τέχνη.

Εν κατακλείδι, βλέπουμε πως η ποίηση του Κατούλλου είναι χρηστική κι αφορά προσωπικά βιώματα κι αρχές του ποιητή. Τα *carmina* 30, 38 και 95 είναι κατά τη γνώμη μου ποιητολογικά, αφού στο 30 η ποίηση είναι μέσο έκφρασης συναισθημάτων, στο 38 συνιστά *consolatio* στην οποία καταφεύγει ο άνθρωπος στις δύσκολες στιγμές της ζωής του, και στο 95 παρουσιάζεται ως το μέσο ανάδειξης των βασικών αρχών της νεωτερικής γραφής. Επομένως, και στις τρεις περιπτώσεις προβάλλεται ξεκάθαρα ο χαρακτήρας του Κατούλλου και σκιαγραφείται η προσωπικότητα και η ιδιοσυγκρασία του. Ταυτόχρονα, αναδεικνύεται εξίσου ο ρόλος που κατέχει στη ζωή του η ποίηση, είναι δηλαδή για εκείνον με τη σειρά της μία «πιστή του φίλη», η οποία δε θα τον προδώσει ποτέ, αντιθέτως τον λυτρώνει και τον οδηγεί σε μία μορφή

κάθαρσης, όπως ακριβώς λειτούργησε και το αρχαίο δράμα για το κοινό της Αθήνας της κλασικής εποχής.

Βιβλιογραφία

- Baker, S., «Catullus 38», *CPh* 55 (1960), σσ. 37-38.
- Barbaud, T. *Catulle: Une poésie de l'indicible*, Louvain-Paris, 2006.
- Copley, F. O., «Catullus, c. 38», *TAPA* 87 (1956), σσ. 125-129.
- Dyson J.T., «The Lesbia Poems» στο Skinner, M.B. (ed.), *A Companion to Catullus* (Malden 2007), σσ. 254-275.
- Fordyce, C. J. *Catullus: A commentary*, Oxford, 1978.
- Garrison, D. H. *The Student's Catullus*, Norman, 1995.
- Godwin J. *Catullus, Poems 61-68*, Warminster, 1995.
- Godwin, J. *Catullus. The Shorter Poems, edited with introduction, translation and commentary*, Warminster, 1999.
- Martin, C. *Catullus*, New Haven and London, 1992.
- McGushin, P., «Catullus' *Sanctae Foedus Amicitiae*», *CPh* 62 (1967), σσ. 85-93.
- Noonan, J. D., «Myth, Humor and the Sequence of Thought in Catullus 95», *CJ* 81 (1986), σσ. 299-304.
- Ross, D. O. *Style and Tradition in Catullus*, London, 1969.
- Solodow, J. B., «On Catullus 95», *CPh* 82 (1987), σσ. 141-145.
- Thomson, D. F. S., «Interpretations of Catullus: II: Catullus 95.8: *Et Laxas Scombris Saepe Dabunt Tunicas*», *Phoenix* 18 (1964), σσ. 30-36.
- του ίδιου, *Catullus, edited with a Textual and Interpretative Commentary*, Toronto, 1998.
- Vessey, D. W. T. C., «Thoughts on two Poems of Catullus: 13 and 30», *Latomus* 30 (1971), σσ. 45-55.
- White, P., «Amicitia and the Profession of Poetry in Early Imperial Rome», *JRS* 68 (1978), σσ. 74-92.
- Wray, D., «Catullus the Roman Love Elegist?» στο Gold, B.K. (ed.), *A Companion to Roman Love Elegy* (Malden 2012), σσ. 25-38.
- Τρομάρας, Α. *Κάτουλλος, ο νεωτερικός ποιητής της Ρώμης*, Θεσσαλονίκη, 2004.

Χαράλαμπος Σ. Κουργιαντάκης¹

«ΤΟΤΕΜ ΚΑΙ ΤΑΜΠΟΥ» ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η Ιστορία, τα τοτέμ και τα ταμπού*²

Σε κάθε αξιολογική κρίση, στις ερμηνείες και στην εξαγωγή συμπερασμάτων, η αμεροληψία³ και η αντικειμενικότητα είναι συστατικά σπάνια αλλά και κομβικά. Η Ιστορία, ως το κατ' εξοχήν επιστημονικό αντικείμενο της ερμηνείας και της αξιολογικής κρίσης, παρουσιάζει ιδιαίτερη ευαισθησία, εφόσον κατά τη διαδικασία της δημιουργίας/παραγωγής της η αμεροληψία είναι ένα από τα βασικά ζητούμενα.

Η ιστορική αντικειμενικότητα, με την έννοια του ελέγχου της αξιοπιστίας των ιστορικών πηγών και της ερμηνευτικής προσέγγισής τους, εξασφαλίζεται καταρχάς με την αθροιστική θέαση του συνόλου των ιστορικών δεδομένων, την ανάδειξη της συμπληρωματικότητας των ποικίλων πτυχών της ιστορικής πραγματικότητας και τον πολλαπλασιασμό των ερμηνευτικών προοπτικών (Κόκκινος, 1998, 59). Αυτό που συνιστά την Ιστορία ως επιστήμη –και τη διαφοροποιεί από τον θρύλο/μύθο ή την πλαστογραφία– είναι η αναφορά σε μια πραγματικότητα, η οποία προϋπάρχει του ιστορικού κειμένου και τοποθετείται εκτός αυτού και της οποίας το κείμενο οφείλει να δώσει μια συνεκτική αφήγηση

1. Μέλος ΕΔΙΠ στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, με διδακτικό αντικείμενο «Παιδαγωγικά-Διδακτική της Ιστορίας».

2. «Τοτέμ και ταμπού» (γερμ.: Totem und Tabu: Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker) είναι ο τίτλος συγγράμματος του θεμελιωτή της Ψυχανάλυσης S. Freud. Το έργο δημοσιεύτηκε το 1913, αρχικά υπό μορφή τεσσάρων εκτενών άρθρων στο περιοδικό *Imago*. Στο σύγγραμμα ο Freud ασχολείται με ζητήματα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, Αρχαιολογίας και Θρησκευολογίας, προσεγγίζοντάς τα με την ψυχαναλυτική οπτική. Η βασική θέση του συγγραφέα είναι η ψυχολογική ομοιότητα μεταξύ πρωτόγονων λαών, παιδιών και νευρωτικών προσωπικοτήτων.

3. «Η αμεροληψία, και μαζί της κάθε αληθινή ιστοριογραφία, ήρθε στον κόσμο όταν ο Όμηρος αποφάσισε να τραγουδήσει ισότιμα τα κατορθώματα των Τρώων και των Αχαιών και να υμνήσει τη δόξα του Έκτορος στον ίδιο βαθμό με το μεγαλείο του Αχιλλεύς» (Arendt, 1996, 85).

(Chartier, 1995, 174).⁴

Συγγραφείς-ερευνητές, όπως ο P. Novick, ο G. Iggers⁵, ο E. Durschmied⁶ κ.ά., διατυπώνουν με σαφήνεια την άποψη ότι στην πραγματικότητα δεν είναι δυνατό να υπάρχει αντικειμενικότητα στην Ιστορία. Σημαντική στη συζήτηση για το θέμα είναι η παρέμβαση του R. Evans: «ο E.H. Carr εισάγει την ιδέα ότι τα ιστορικά βιβλία, όπως και οι άνθρωποι που τα γράφουν, είναι προϊόν της εποχής τους και ότι οι συγγραφείς τους προσεγγίζουν το παρελθόν με συγκεκριμένες ιδέες και αντιλήψεις [...] Ο G. Elton υπεραμύνεται σθεναρά της πεποίθησης ότι η Ιστορία είναι μια αναζήτηση της αντικειμενικής αλήθειας για το παρελθόν [...] Όλο και περισσότεροι συγγραφείς αρνούνται ότι υπάρχει ιστορική αλήθεια ή αντικειμενικότητα, δύο έννοιες που ο Carr και ο Elton υπερασπίζονται με διαφορετικό τρόπο ο καθένας» (Evans, 1997, ελλ. 2009, 21, 22, 24) [...] Ωστόσο, παραμένω αισιόδοξος ότι η αντικειμενική ιστορική γνώση είναι και επιθυμητή και εφικτή. Θα ατενίσω ταπεινά το παρελθόν και θα πω σε πείσμα όλων αυτών: όντως συνέβη και όντως μπορούμε, αν είμαστε πολύ εξουχιστικοί και προσεκτικοί και αυτοκριτικοί, να ανακαλύψουμε πώς συνέβη και να φτάσουμε σε ορισμένα βήματα, αν και πάντα προσωρινά, συμπεράσματα σχετικά με το τι σήμαιναν όλα αυτά» (ό.π., 275).

Γίνεται πλέον εύκολα αντιληπτό ότι η στάση απέναντι στην ιστορική αντικειμενικότητα είναι αισθητά διαφοροποιημένη σε σχέση με

4. Η επιμονή στην πραγματική αλήθεια, στην περιγραφή των γεγονότων του παρελθόντος όπως ακριβώς ήταν, δε μπορεί να πει κανείς ότι έχει εκλείψει, παρά τις γεωμετρικά αυξανόμενες αμφιβολίες και ενστάσεις. «Ο Saburo Ienaga, ο επιφανής Ιάπωνας ιστορικός, θέλοντας να δείξει στους ομοεθνείς του την κατά τη δική του εκτίμηση “**γυμνή αλήθεια**”, αναφορικά με τις ευθύνες της Ιαπωνίας στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν παρέλειπε να τους προειδοποιεί ότι “όσο λιγότερο η ιαπωνική νεολαία διδάσκεται την **αληθινή ιστορία** του πολέμου, τόσο περισσότερο διατρέχει τον κίνδυνο μιας παρόμοιας καταστροφής στο μέλλον”» (η μαρτυρία στο Κόκκινος – Γατσωτής, 2010, 84). Σε όλο το κείμενο η έμφαση με τονισμένα (bold) γράμματα είναι επιλογή του συγγραφέα.

5. «Ο Peter Novick υποστήριξε, σωστά κατά τη γνώμη μου, ότι η αντικειμενικότητα στην Ιστορία είναι ανεπίτευκτη· ο ιστορικός δε μπορεί να ελπίζει σε τίποτε περισσότερο από το εύλογο» (Iggers, 1999, 189).

6. «Όταν πρόκειται για καταγεγραμμένα γεγονότα, δεν υπάρχει κανενός είδους αντικειμενικότητα. Κάθε πλευρά προβάλλει τη δική της άποψη για τη νίκη» (Durschmied, 1999, ελλ. 2005, 406).

το παρελθόν και το «wie es eigentlich gewesen» του L. von Ranke. Σχεδόν ένα αιώνα μετά τον Ranke, ο συμπατριώτης του H.G. Gadamer επισημαίνει το γεγονός ότι ακόμη και οι ίδιες οι λέξεις που χρησιμοποιεί ο ιστορικός (δηλαδή όχι μόνο η ιστορική ερμηνεία) αναπόφευκτα περιέχουν αξιολογικές κρίσεις. Όροι όπως «Αναγέννηση» ή «Διαφωτισμός», οι οποίοι σημαίνουν διαφορετικά πράγματα για διαφορετικούς ιστορικούς, αλλά και ο όρος «κλασικός», ο οποίος, ενώ παραπέμπει στο παρελθόν και στο «ξεπερασμένο», όχι μόνο αξιολογείται θετικά, αλλά ενίοτε προβάλλεται ως πρότυπο για μελλοντικές δραστηριότητες των ανθρώπων, αποτελούν τυπικά παραδείγματα του ισχυρισμού του Gadamer (Σμυρναίος, 2013, 145).⁷

Η πορεία προς την αναζήτηση –θεωρητικά και πρακτικά– της αντικειμενικότητας στην Ιστορία προς το παρόν οδηγεί αφενός στη λεγόμενη διωποκειμενικότητα (βλ. Κόκκινος, σχετικά με τον «πολλαπλασιασμό των ερμηνευτικών προοπτικών») και αφετέρου σε μια σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ του σκεπτόμενου υποκειμένου και του αντικειμένου που αυτό παρατηρεί και μελετά (Νάκου, 2000, 37). Η σχέση αυτή αφορά τους συγγραφείς/ιστορικούς και τον βαθμό στον οποίο διασαφηνίζουν κάτι τέτοιο στον εαυτό τους και στους άλλους. Ωστόσο, αναπόδραστα αφορά και τους αναγνώστες: ο κάθε αναγνώστης, ανάλογα με την προσωπικότητα, τα βιώματα, την παιδεία, τις καθόλου ιδιαιτερότητές του, αντιμετωπίζει ένα κείμενο Ιστορίας και το περιεχόμενό του με λιγότερη ή περισσότερη προσοχή, με ευπιστία ή δυσπιστία, με απαιτητικότητα, με καχυποψία ή καλή προαίρεση, με προσωπικό στίγμα. Γι' αυτό και «υπάρχουν αφελείς αναγνώσεις απόλυτα αντικειμενικών έργων και αντικειμενικές αναγνώσεις βιβλίων που στερούνται κάθε αντικειμενικότητας (κάτι που δεν μεταβάλλει το χαρακτήρα τους)» (Moniot, 1993, ελλ. εκδ. 2002, 125).

Με βάση τη διαδρομή της επιστημολογίας της Ιστορίας στο θέμα της αμεροληψίας κατά την προσέγγιση και ερμηνεία του παρελθόντος, θα υπέθετε κανείς ότι η σύγχρονη ιστοριογραφία απέχει αρκετά από αυτό που ο τίτλος της εργασίας επικαλείται: από τοτέμ και ταμπού.

7. Ευρηματικά η Jacqueline de Romilly συγκρίνει τον ιστορικό με ένα φωτογράφο «από τον οποίο θα ζητούσαμε απόλυτη ακρίβεια στο έργο του, ενώ του αναθέτουμε να φωτογραφίσει ένα αδιάκοπα μεταβαλλόμενο αντικείμενο, χίλιες φορές μεγαλύτερο από το πεδίο του φακού του», στο Σμυρναίος, 2013, 143.

Θα υπέθετε ότι ο σύγχρονος ιστορικός φροντίζει να αποστασιοποιείται από τους ευσεβείς πόθους του, να μην παγιδεύεται στην εγωπάθεια, να επιδιώκει τη διαρκή και ειλικρινή αυτοκριτική και να αντιστέκεται σθεναρά στη θυματοποίησή του από οποιαδήποτε ιδεολογία και προκατάληψη. Όλα αυτά, φυσικά, διατηρώντας την προσωπικότητά του, τις ιδιαιτερότητές του, την προσωπική τοποθέτηση και οπτική. Με άλλα λόγια, να παραμένει άνθρωπος, με τις αρετές και τα πάθη του, αλλά να μην ενδίδει συνειδητά και δόλια σε οποιαδήποτε πιθανότητα διαπλοκής στο πεδίο της εργασίας του. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, φαίνεται να συμβαίνει μάλλον το αντίθετο· παρατηρείται όχι σπάνια σήμερα το φαινόμενο πρόσωπα, καταστάσεις, γεγονότα κ.λπ. του παρελθόντος να αγιοποιούνται ή να δαιμονοποιούνται, να μετατρέπονται δηλαδή συχνά σε τοτέμ ή ταμπού. Το πρόβλημα γίνεται οξύτερο και πολύ σοβαρό, όταν ο ιστορικός ενεργεί εσκεμμένα και με τον τρόπο αυτό απομακρύνεται από τη θεραπεία της επιστήμης του και κινείται σε άλλα μονοπάτια.

Στην περίπτωση μας ο όρος **τοτέμ** παραπέμπει στη μυθοποίηση/αποθέωση προσώπων, γεγονότων ή φαινομένων· η μυθοποίηση μπορεί να προκύπτει για λόγους προσωπικούς, ιδεολογικούς, πολιτικούς κ.λπ. Τακτικές για την κατασκευή της μυθοποίησης ή της αποθέωσης είναι οι γενικεύσεις, η σκόπιμη ή όχι άγνοια ή ημιμάθεια, η απόκρυψη στοιχείων, οι ατεκμηρίωτες φραστικές «φωτοβολίδες», η απουσία ερεισμάτων στις ιστορικές πηγές και μαρτυρίες ή σκόπιμη παράβλεψη των ερεισμάτων που υπάρχουν, μέθοδοι που καμία σχέση δεν έχουν με την επιστήμη της Ιστορίας και την ιστορική έρευνα. Στο πλαίσιο της μυθοποίησης εντάσσεται και η άκοπη ετικετοδοσία· πρόσωπα του παρελθόντος κατηγοριοποιούνται εύκολα και άκριτα, με αυθαίρετους και αβάσιμους χαρακτηρισμούς («εθνικιστής», «λαϊκιστής», «σκοταδιστής», «ακραίος», «φασίστας», «κομμουνιστής», «μηδενιστής» κ.λπ.). Τέτοιου είδους μυθοποιήσεις/αποθεώσεις προκύπτουν είτε για την κατίσχυση συγκεκριμένης ιδεολογίας και την αποδυνάμωση της αντίπαλης, είτε επειδή, σκόπιμα ή όχι, έχει δημιουργηθεί και αφήνεται να υφέρπει ανάμεσα στους πολίτες σύγχυση σε όρους, ορισμούς, έννοιες, επειδή η Ιστορία δεν διαθέτει αποκλειστικά δικό της λεξιλόγιο και ορολογία, όπως άλλες επιστήμες, και δανείζεται αναγκαστικά όρους από το καθημερινό λεξιλόγιο.

Ταμπού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί η αποφυγή της συζήτησης ή η φειδωλή αναφορά σε ιστορικά πρόσωπα, φαινόμενα, γεγονότα και ιστορικές περιόδους ή ακόμη και η απαξίωση ή και η πλήρης αγνόησή τους.

Κίνδυνος που προκύπτει από τα παραπάνω για τον σύγχρονο επαγγελματία ιστορικό είναι η αντιμετώπιση μιας άποψης με γνώμονα τις λεγόμενες «θεωρίες συνωμοσίας»: όταν κάποιος ιστορικός λέει ή γράφει οτιδήποτε αντιτίθεται στην προβεβλημένη ιστορική άποψη, στην κρατούσα ιδεολογία, στην κυρίαρχη αφήγηση, η τοποθέτησή του χαρακτηρίζεται αυθαίρετα ως «θεωρία συνωμοσίας» και απορρίπτεται χωρίς δεύτερη σκέψη και έρευνα (ταμπού), μόνο και μόνο επειδή αντιτίθεται στην κυρίαρχη άποψη. Δεν εξετάζονται καν (διότι δεν έχουν καμία σημασία) παράμετροι όπως το αν ο ιστορικός έχει κάνει σοβαρή επιστημονική εργασία, αν έχει αφιερώσει χρόνο και κόπο σε μια παραγωγική μελέτη και ερμηνεία των ιστορικών μαρτυριών, αν επικαλείται ιστορικά τεκμήρια και βασίζεται σε αυτά, αν, εντέλει, έχει εργαστεί σύμφωνα με τις γενικά αποδεκτές από την επιστημονική κοινότητα μεθόδους και προϋποθέσεις. Οι συνέπειες αυτής της ακραία φασίζουσας νοοτροπίας και πρακτικής είναι πολλές: ιστορικοί με διαφορετική –από την «επίσημη», κυρίαρχη ανά εποχή– άποψη αναγκάζονται είτε να σιωπούν, είτε να συμβιβάζονται/αφομοιώνονται (προκειμένου να μην περιθωριοποιηθούν), είτε να χρησιμοποιούν/αξιοποιούν τη γνώση και τα αποτελέσματά της έρευνάς τους σε πολύ στενό κύκλο (στους μαθητές, στους φοιτητές τους, σε φίλους κ.λπ.), διστάζοντας ή αδυνατώντας από φόβο να τη δημοσιοποιήσουν ευρύτερα.

Μια εβραϊκή οικογένεια σε πόλη της Πολωνίας του 1942 ακούει τις διαδόσεις περί των στρατοπέδων συγκέντρωσης των Ναζί, οι οποίες όμως δεν είναι εύκολο να διασταυρωθούν με τα πενιχρά μέσα ενημέρωσης της εποχής. Οι φήμες αυτές ενίοτε διαψεύδονται από γείτονες, φίλους και συγγενείς ως «θεωρίες συνωμοσίας» (με σημερινούς όρους) και «φαντασιοπληξία». Κάποιες φορές, προκειμένου να αμβλυνθούν ο φόβος και η αβεβαιότητα, αντικαθίστανται από «πιο ευχάριστες» εκδοχές (λ.χ. όσοι φορτώνονται στα ναζιστικά τρένα προορίζονται για «διακοπές στην εξοχή»), ενώ σε κάθε περίπτωση όσοι αναπαράγουν τέτοιου είδους διαδόσεις χαρακτηρίζονται «συνωμοσιολόγοι» και περιθωριοποιούνται... Σήμερα, ωστόσο, δεν υπάρχει σοβαρός ιστορικός

ή/και εχέφρων άνθρωπος που θα χαρακτηρίσει τα στρατόπεδα συγκέντρωσης φήμη ή θεωρία συνομωσίας, θέρετρο για διακοπές ή αποκύημα φαντασίας άρρωστων μυαλών, παρά μόνο αποδεδειγμένη (φρικαλέα) ιστορική πραγματικότητα και ύψιστη αισχύνη για την ιστορία του ανθρώπινου είδους.

Είναι προφανές ότι το πρόβλημα της εμφάνισης τοτέμ και ταμπού όπως ανιχνεύεται στο παρόν, κατά τη διάρκεια της εργασίας του ιστορικού, μπορεί να εντοπιστεί και στο παρελθόν, κατά τη διαδικασία δημιουργίας των πρωτογενών ή δευτερογενών πηγών, δεδομένου ότι ο δημιουργός μιας ιστορικής πηγής οποιασδήποτε μορφής ήταν άνθρωπος με πάθη, προκαταλήψεις, προτιμήσεις κ.λπ. Στο ζήτημα της αντικειμενικότητας εμπίπτει επιπλέον και η επιλογή μιας συγκεκριμένης πηγής ή αποσιώπηση μιας άλλης, ως προσωπική επιλογή του ιστορικού, τόσο ως προς το είδος της αναφοράς της (στρατιωτική, πολιτική, οικονομική, κοινωνική κ.λπ.), όσο και ως προς το περιεχόμενό της καθαυτό. Γενικά, το ζήτημα της ύπαρξης τοτέμ και ταμπού αφορά κυρίως στη συγχρονία –όταν οι ιστορικοί καλούνται να αντιμετωπίσουν κριτικά ακόμη και όσα συμβαίνουν γύρω τους, εφόσον αυτά δυνάμει θα αποτελούν «Ιστορία» από τη στιγμή που θα θεωρηθούν «παρελθόν»–, αλλά και τη διαχρονία, από τη στιγμή που πρόσωπα του παρελθόντος χαρακτηρίζονται και κατηγοριοποιούνται, ενώ γεγονότα και φαινόμενα του παρελθόντος αποσιωπώνται ή τεχνηέντως υποτιμώνται και παραβλέπονται. Σε κάθε περίπτωση, η φύση της ιστορικής έρευνας, από τη δημιουργία της ιστορικής μαρτυρίας μέχρι την επιλογή συγκεκριμένων μαρτυριών από τον ιστορικό και την ερμηνείας τους (μέσω των ερωτήσεων που ο ιστορικός απευθύνει και των απαντήσεων που θέλει να λάβει), εμπεριέχει ως βασικό συστατικό την υποκειμενικότητα και κατ' επέκταση τη δυνητική εμφάνιση τοτέμ και ταμπού. Το πρόβλημα στην ιστοριογραφία και στη διδασκαλία της Ιστορίας προφανώς έχει διεθνείς διαστάσεις και παρυσιάζει παραλλαγές, ανάλογα με τη γεωγραφική περιοχή, την εποχή και την ιδιοσυγκρασία κάθε λαού.⁸

8. Δύο ενδεικτικά παραδείγματα: το πρώτο: «στη Ρωσία ο Πρόεδρος Βλαντιμίρ Πούτιν επέδειξε προσωπικά ενδιαφέρον, ώστε να γραφούν καινούργια “πατριωτικά” βιβλία Ιστορίας, για να διδάσκονται στα σχολεία. Έδωσε επιχορηγήσεις στους συγγραφείς που προκρίθηκαν (ένας ήταν πρώην καθηγητής μαρξιστικών-λενινιστικών κοινωνικών επιστημών, που μεταμορφώθηκε σε ιστορικό) και η κυβέρνησή του απέκτησε από μόνη

Στην Ιστορία η αντίθεση με την επικρατούσα άποψη όχι μόνο επιτρέπεται, αλλά ενίοτε επιβάλλεται. Πολλές φορές εκείνος που από φόβο συμβαδίζει με την κρατούσα άποψη, εξίσου φοβάται μήπως στην πορεία των πραγμάτων προκύψει μια άλλη, διαφορετική, άποψη και βρεθεί έτσι εκτεθειμένος. Επιβάλλεται η αντίθετη άποψη στην Ιστορία, με δυο βασικές προϋποθέσεις: αφενός να είναι απόλυτα τεκμηριωμένη, με βάση μια συνολική έποψη και μελέτη των ιστορικών πηγών, και να μην είναι προϊόν νοσηρής φαντασίας, ψυχοπάθειας ή μισθοφορικής εργασίας και, αφετέρου, εκείνος που τη διατυπώνει να είναι πάντοτε έτοιμος να ακούσει και να αποδεχτεί το διαφορετικό και δυνάμει ανατρεπτικό της δικής του άποψης. Ο ιστορικός ακούει, μελετά, επιχειρηματολογεί και αντικρούει, πάντοτε με βάση τις ιστορικές πηγές. Οι αναγνώστες και γενικά το κοινό του αναλαμβάνουν την ευθύνη να αξιολογήσουν την προσπάθειά του και το έργο που παρουσιάζει και να το αποδεχθούν ή να το απορρίψουν. Πολλές φορές, από το φόβο (που στην πραγματικότητα είναι συνδυασμός αλαζονείας, συμπλεγμάτων κατωτερότητας και έλλειψης αρχών) της προσωπικής και επιστημονικής απόρριψης, ερευνητές ιστορικοί οδηγούνται στην πλάνη και στην συγγραφή «ιστοριών» με αθέμιτους και αδόκιμους τρόπους και με προβληματικό αποτέλεσμα.

Είναι φανερό ότι τα ταμπού και τα τοτέμ στην ιστοριογραφία δημιουργούνται και υφίστανται χωρίς να προκαλούν τον ανάλογο προβληματισμό και τις αντίστοιχες αντιδράσεις. Ο ιστορικός επιστήμονας, αλλά και ο δάσκαλος της Ιστορίας, με διάκριση, σοβαρότητα, ευγένεια και επιστημονικό λόγο ανατρέπει και υπερβαίνει οποιαδήποτε τοτέμ και ταμπού συναντήσει στην εργασία του, χωρίς μάλιστα τη διάθεση (ή την απαίτηση) να πείσει οπωσδήποτε τους συνομιλητές, τους ακροατές

της το δικαίωμα να προσδιορίσει ποια βιβλία θα ήταν σε χρήση», (Macmillan, 2012, 142). Το δεύτερο: το 2013 «η βουλευτής της ΔΗΜ.ΑΡ και αναπληρώτρια καθηγήτρια Ιστορίας και Διδακτικής της Ιστορίας στο ΑΠΘ κ. Μαρία Ρεπούση επέλεξε να απαντήσει σε όλες τις επιθέσεις και τις κριτικές που δέχεται το τελευταίο διάστημα, μέσω ενός άρθρου της που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα των Συντακτών και, όπως η ίδια υποστηρίζει, “υπάρχει κίνδυνος για όποιον δεν συμφωνεί με την επικρατούσα άποψη”. Η κυρία Ρεπούση σημειώνει μάλιστα πως “από το καθεστώς της εθνικής ορθότητας περάσαμε σε καθεστώς εθνικής τρομοκρατίας”, φράση που αναμένεται να πυροδοτήσει περαιτέρω αντιδράσεις», στο <https://www.protothema.gr/politics/article/283291/mikhs-se-repoysh-den-agapas-thn-patrida-shko-kai-fyge/> (αναχτ. 16 Δεκ 2019).

ή τους αναγνώστες του, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλει την άποψή του ως σωστή. Το τελευταίο είναι ένα από τα κυρίαρχα σύνδρομα της εποχής: στο όνομα της δημοκρατίας και της ελεύθερης έκφρασης ο σύγχρονος πολίτης (και επιστήμονας) θεωρεί ευπρόσδεκτη κάθε άποψη, αρκεί να μη διαφέρει από τη δική του. Η Μ. Macmillan απόλυτα εύστοχα επισημαίνει: «μπορούμε να διδαχθούμε από την Ιστορία, αλλά μπορούμε και να εξαπατήσουμε τον ίδιο μας τον εαυτό, όταν επιλέγουμε σκόπιμα από το παρελθόν μαρτυρίες, για να δικαιολογήσουμε αυτό που ήδη έχουμε αποφασίσει να κάνουμε» (Macmillan, 2012, 194)· και «όταν οι άνθρωποι μιλούν –όπως κάνουν συχνά– για την ανάγκη μιας “σωστής” Ιστορίας, στην πραγματικότητα εννοούν την Ιστορία όπως εκείνοι τη θέλουν και όπως τους αρέσει. Σχολικά βιβλία, πανεπιστημιακά μαθήματα, κινηματογράφος, βιβλία, ηρώα, αιθουσες τέχνης και μουσεία έχουν όλα κατά διαστήματα εμπλακεί σε διαμάχες που αφορούν τόσο το παρόν και τα ενδιαφέροντά του όσο και το προσχηματικό ζήτημα της Ιστορίας» (ό.π., 133). Δεν περνά απαρατήρητο ότι στην τελευταία αναφορά της Μ. Macmillan συμπεριλαμβάνονται συνολικά η σχολική, η ακαδημαϊκή και η δημόσια Ιστορία.

Η εμφάνιση της προφορικής και της δημόσιας Ιστορίας

Οι προβληματισμοί σχετικά με την αντικειμενικότητα, τα τοτέμ και τα ταμπού στην Ιστορία, θεωρητικά αφορούσαν κυρίως την ακαδημαϊκή, επίσημη ιστοριογραφία. Ωστόσο, φαίνεται ότι εξίσου –ή και περισσότερο– σχετίζονται πλέον και με τα πεδία της δημόσιας και «προφορικής Ιστορίας»⁹ και κατ’ επέκταση της σχολικής Ιστορίας, δεδομένου ότι ακαδημαϊκή, δημόσια και σχολική Ιστορία αποτελούν τρία μέλη ενός σώματος.

Κάποιες από τις αιτίες της εμφάνισης της δημόσιας Ιστορίας, όπως

9. Μια χρήσιμη διευκρίνιση: «η πιο περιστασιακή αξιοποίηση προφορικών μαρτυριών στις εκθέσεις, όταν για παράδειγμα αυτές χρησιμοποιούνται για να φωτίσουν συγκεκριμένες όψεις ενός ζητήματος ή για να λειτουργήσουν ως εισαγωγή σε ένα θέμα, είναι βεβαίως διαδεδομένη, αλλά δεν συνιστά απαραίτητως μια ολοκληρωμένη προσέγγιση προφορικής ιστορίας. Ενδεχομένως, λοιπόν, να είναι αναγκαία μια πιο προσεκτική διάκριση μεταξύ του όρου “προφορική ιστορία” και του όρου “προφορική αφήγηση, πηγή ή μαρτυρία”» (Γκαζή – Νάκου, 2015, 14). Η προφορική Ιστορία μπορεί πλέον να θεωρείται μία από τις διαστάσεις τόσο της ακαδημαϊκής, όσο και της δημόσιας Ιστορίας.

η εντυπωσιακή αύξηση των μαρτυριών (εξαιτίας και της άνθησης της προφορικής ιστορίας), τα πρωτοφανή και τρομακτικά για την ανθρωπότητα γεγονότα του 20ού αιώνα και οι (κατά κανόνα ανεπανόρθωτες) τραυματικές εμπειρίες που άφησαν πίσω τους, η συναισθηματική και ηθική πρόσβαση στο παρελθόν και η υποβάθμιση της αξίας της ψυχραιμίας, πολυπρισματικής και σφαιρικής επιστημονικής ενασχόλησης, παράλληλα με τη συμβολή τους στη συγκρότηση της δημόσιας Ιστορίας, επιτείνουν και το πρόβλημα της αντικειμενικοποίησης των όρων αναπαράστασης και ερμηνείας του παρελθόντος (Ανδρέου κ.ά., 2015, 10).

Οι αντιδράσεις της ακαδημαϊκής κοινότητας και της ακαδημαϊκής ιστοριογραφίας απέναντι στη δημόσια Ιστορία και οι αιτίες που προκαλούν τις αντιδράσεις αυτές ποικίλλουν. Επίσης, ποικίλλουν οι σχέσεις μεταξύ κοινού (πολιτών) και ιστορικών· τις περισσότερες φορές η προσωπική εμπειρία της Ιστορίας δεν είναι συμβατή με τις κυρίαρχες αφηγήσεις της (Λιάκος, 2015, 38). Ακαδημαϊκοί ιστορικοί συμμετέχουν στις διεργασίες παραγωγής ιστορικού νοήματος στο δημόσιο χώρο, μετασχηματίζοντας ενίοτε τις διεργασίες αυτές σε προνομιακό πεδίο παρατήρησης και ερμηνείας ή απεμπολώνοντας, σε άλλες περιπτώσεις, την επιστημονική τους ιδιότητα, προς όφελος της δημόσιας παρουσίας τους και της εξυπηρέτησης ιδεολογικοπολιτικών ή οικονομικών σκοπιμοτήτων. Οι διεργασίες αυτές, οι οποίες από κάποιους ιστορικούς θεωρούνται κατάρα και από άλλους ευλογία, φαίνεται ότι σε κάθε περίπτωση συμβάλλουν στην ιστορικοποίηση και στον εκδημοκρατισμό του ιστορικού νοήματος (Ανδρέου κ.ά., 2015, 11).

Οι ακαδημαϊκοί ιστορικοί βρίσκονται ενώπιον προκλήσεων και διλημμάτων. Στην προσπάθειά τους να αναπτύξουν τα επιχειρήματά τους, αξιοποιούν το δημόσιο βήμα των εφημερίδων ή του διαδικτύου και το ρόλο της δημόσιας Ιστορίας. Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις, ο τρόπος με τον οποίο παρέχουν τη γνώση δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες των πολιτών. Από την άλλη, οι πολίτες (παρότι δε μπορούν να εκληφθούν ως ενιαίο, συμπαγές και ομογενοποιημένο σώμα) συχνά αντιδρούν στα επιχειρήματα των ακαδημαϊκών με προσωπικούς όρους, ανάλογα με το αν συμφωνούν ή όχι με τις απόψεις τους (Αναγνωστόπουλος – Παπαδημητρίου, 2017, 10). Το αποτέλεσμα αυτής της διένεξης, αντί να οδηγεί σε μια δημιουργική σύνθεση, είναι συνήθως μια άγονη και αδιέξοδη αντιπαράθεση. Για την υπέρβαση του προβλήματος

ο Α. Λιάκος προτείνει: «αφενός πρέπει να εκπαιδύσουμε ανθρώπους που θα κάνουν δημόσια ιστορία και αφετέρου πρέπει να εκπαιδευτούμε και να εκπαιδύσουμε στην κριτική της δημόσιας ιστορίας» (Λιάκος, 2010, 62).

Οι προβληματισμοί για τις σχέσεις της ακαδημαϊκής με τη σχολική και τη δημόσια Ιστορία συνδέονται αναπόφευκτα με την παρουσία των τοτέμ και των ταμπού. Στη διαχείριση του παρελθόντος από οποιονδήποτε (επαγγελματία ή ερασιτέχνη) ελλοχεύουν παρόμοιοι κίνδυνοι. Το παρελθόν αποτελεί έμπνευση, αλλά και άλυτο ζήτημα για το παρόν. Κάποιες φορές, μάλιστα, είναι ζήτημα που προκαλεί εντάσεις και όχι νηφάλιο διάλογο και ουσιαστική επαφή με την επιστημονική έρευνα, και τότε η διευθέτηση των προβλημάτων του παρελθόντος φαίνεται πιο επιτακτική από την αντιμετώπιση των άμεσων καθημερινών προβλημάτων (Αναγνωστόπουλος – Παπαδημητρίου, 2017, 9).

Η ατομική, συλλογική, κοινωνική κ.λπ. μνήμη, ως κεντρικό ερευνητικό πεδίο των ανθρωπιστικών και των κοινωνικών επιστημών, έχει οδηγήσει και στην (αυξανόμενη) συνειδητοποίηση της σημασίας και της αξίας της προφορικής μαρτυρίας, όχι πλέον ως συμπληρωματικού στοιχείου της Ιστορίας, αλλά ως σημαντικής ιστορικής μαρτυρίας καθαυτής (Γκαζή – Νάκου, 2015, 12). Όπως επισημαίνουν οι Chapman – Edwards «η έννοια του “δίνω φωνή στο παρελθόν”, εάν την εκλάβουμε κυριολεκτικά, μπορεί ενδεχομένως να μας απομακρύνει από την Ιστορία ως ερευνητική διαδικασία, αποδίδοντας περισσότερη έμφαση στις ίδιες τις αφηγήσεις αντί στον “έλεγχο” τους ως μαρτυριών. Η έμφαση στις αφηγήσεις απέχει ελάχιστα από την αντίληψη της προφορικής ιστορίας ως διαδικασίας που επικεντρώνεται περισσότερο στην επιμέλεια και τη διατήρηση αναμνήσεων αντί στη διερευνητική επεξεργασία τους. Με άλλα λόγια, είναι εύκολο η προφορική Ιστορία να μεταμορφωθεί σε προφορική “κληρονομιά” ή σε “συλλογική μνήμη” και να απομακρυνθεί από την κριτική ιστορική έρευνα» (Chapman – Edwards, 2015, 207).

Στην ίδια κατεύθυνση, η σχολική Ιστορία μπορεί να θεωρείται κατά μία έννοια δημόσια Ιστορία, εφόσον απευθύνεται και στην οικογένεια και ενίοτε προέρχεται από αυτήν. Η δημόσια Ιστορία ως διδακτικό εργαλείο στο σχολείο είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, αλλά κυρίως με τη μορφή της επεξεργασίας των ιστορικών μαρτυριών και της συνεργασίας

μεταξύ των μαθητών μέσα στην αίθουσα και όχι ως μια απλοϊκή, βαρετή και επικίνδυνη αναζήτηση πληροφοριών στο διαδίκτυο.¹⁰ Η «ορθή» αξιοποίηση της δημόσιας και της προφορικής Ιστορίας στην Εκπαίδευση ανοίγει προοπτικές για τη διάβρωση στερεοτυπικών κοινωνικών, πολιτισμικών, ιστορικών και πολιτικών αντιλήψεων (Νάκου, 2015, 169) και, κατά συνέπεια, για την αποκαθήςλωση τοτέμ και ταμπού στον εν γένει χώρο της Ιστορίας: και για να είναι «ορθή», απαιτείται εμβάθυνση στις πολύπλοκες διασυνδέσεις μνήμης και Ιστορίας, αλλά και σε καίρια ζητήματα που αφορούν τη συναισθηματική και κοινωνική δυναμική της μνήμης, σε αντιδιαστολή με τον επιστημονικό ορθολογισμό της Ιστορίας, που δεν αποσκοπεί στην αναπαράσταση του βιωμένου παρελθόντος, αλλά στην άγρινη παραγωγή γνώσης για αυτό (ό.π., 174).¹¹

***Οι «Ιστορίες» (ακαδημαϊκή – δημόσια – σχολική)
και η διαχείριση των «τοτέμ και ταμπού»***

Όλη η Ιστορία είναι εντέλει συγκρουσιακή.¹² Τα περισσότερα από τα

10. Πέρα από την προφανή ανάγκη αξιοποίησης της δημόσιας Ιστορίας στο σχολικό χώρο, θα ήταν χρήσιμο να υπάρξει γενικότερα και μια σοβαρή και υπεύθυνη συζήτηση για τη σχολική Ιστορία συνολικά. Η σχολική Ιστορία θεωρείται –και είναι– προβληματικό διδακτικό αντικείμενο, εφόσον παραμένει αγκυλωμένη στη δομή της, όπως αυτή διαμορφώθηκε σχεδόν από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους. Η διαβόητη (και απεχθής) αποστήθιση και η μονοτονία και η ανία που αυτή γεννά δυστυχώς αποτελούν μονόδρομο σε μια Ιστορία με δεδομένες επιλογές, με έτοιμη γνώση και χωρίς κανένα περιθώριο αμφισβήτησης και διαφοροποίησης. Μια σχολική Ιστορία θεματική και ερευνητική, με κριτική μελέτη συγκρουόμενων ιστορικών μαρτυριών, με συνομιλία με το παρελθόν, με συνδέσεις με το παρόν και έμφαση στη συνέχεια ή στη μεταβολή, με αναστοχασμό και ενσυναίσθηση, θα μπορούσε να αποτελέσει ουσιαστική προσέγγιση του παρελθόντος, εύπεπτη και δημιουργική, τουλάχιστον για παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών (15-18 ετών). Τέτοιου είδους εργασία στο σχολείο θα ήταν παράλληλα και μια εισαγωγή των μαθητών στο ρόλο του ιστορικού και θα άλλαζε άρδην τη στάση των παιδιών και της κοινωνίας απέναντι στο μάθημα.

11. Ο H. White επισημαίνει ότι «η ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων δεν έχει μόνο γνωστικό και διανοητικό ενδιαφέρον για τους μελετητές, αλλά πρέπει δίπλα σε αυτά να συνυπολογισθεί ο αντίκτυπος του βιώματος, της εμπειρίας που υπήρξε υπαρκτά καθοριστική για την ανθρώπινη κοινότητα που βίωσε ένα ιστορικό γεγονός ή μια κατάσταση και απαιτεί τη μεταφορά της από το πεδίο της μνήμης –συνήθως της τραυματικής– στο πεδίο της Ιστορίας» (Κουφού, 2018, 8).

12. «Σχεδόν οποιοδήποτε θέμα μπορεί να γίνει αμφισβητούμενο, εάν μεμονωμένες ομάδες προσφέρουν διαφορετικές εξηγήσεις σχετικά με τα γεγονότα, τι θα έπρεπε να συμβεί στη συνέχεια και πώς τα ζητήματα πρέπει να επιλύονται, ή εάν μια πλευρά ενός

προβλήματα των σύγχρονων κοινωνιών έχουν τις ρίζες τους στο παρελθόν και παραμένουν άλυτα, εξαιτίας της εσφαλμένης διαχείρισης ή της σκόπιμης αδιαφορίας απέναντί του. Αυτό το επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της ιστορικής έρευνας δημιουργούνται και αναφύονται τοτέμ και ταμπού. Η εμφάνισή τους φαίνεται να αποτελεί έναν από τους βασικούς λόγους που οδήγησαν στην αρχική ανάγκη να προκύψει η δημόσια Ιστορία: την ανάγκη των ανθρώπων να σπάσουν τα ταμπού και να αποκηρύξουν τα τοτέμ, όπως αυτά δημιουργήθηκαν από τους ιστορικούς, και –στη χειρότερη εκδοχή– να τοποθετήσουν στη θέση τους τα αντίστοιχα δικά τους δημιουργήματα-τερατουργήματα. Εφόσον η ίδια η φύση της Ιστορίας είναι συγκρουσιακή, εφόσον το ιστορικό παρελθόν είναι κατά κανόνα αμφισβητούμενο και οι ιστορικές ερμηνείες αμφιλεγόμενες, τοτέμ και ταμπού εμφανίζονται τόσο στην ακαδημαϊκή, όσο και στη δημόσια και στη σχολική Ιστορία.

Στη δημόσια συζήτηση για την Ιστορία έχουν θέση όλες οι αντιλήψεις, ακόμη και οι πιο απίθανες, οι πιο ακραίες, οι πιο ανεδαφικές. Όμως, καθεμία από αυτές αντιμετωπίζεται με τον επιστημονικά τεκμηριωμένο αντίλογο. Για το δικαίωμα να διατυπώνει ο οποιοσδήποτε ελεύθερα τη γνώμη του για την Ιστορία, διεξήχθη στις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 21ού αιώνα εκτενής συζήτηση στη Γαλλία. Στο

ζητήματος παρουσιάζεται με τρόπο που να εγείρει τη συναισθηματική αντίδραση εκείνων που μπορεί να διαφωνούν» (Global Citizenship Guides, Teaching Controversial Issues, Oxfam GB 2006, p. 2).

Ενδεικτικοί ορισμοί για τα συγκρουσιακά θέματα στην Ιστορία:

«Συγκρουσιακά είναι εκείνα τα θέματα για τα οποία η κοινωνία μας είναι σαφώς διαιρεμένη και σημαντικές ομάδες μέσα σ' αυτήν υποστηρίζουν διαφορετικές ερμηνείες ή λύσεις, βασισμένες σε διαφορετικές αξίες» (Stradling, 1985).

«Συγκρουσιακά είναι τα θέματα για τα οποία δεν υπάρχει καθιερωμένη ή καθολικά αποδεκτή άποψη. Τέτοια θέματα είναι εκείνα τα οποία συνήθως διαιρούν την κοινωνία και για τα οποία σημαντικές ομάδες υποστηρίζουν αντιτιθέμενες εξηγήσεις και λύσεις» (Crick, 1998).

«Συγκρουσιακά θέματα είναι εκεί να στα οποία υπάρχουν ανταγωνιστικές αξίες ή συμφέροντα, εκείνα για τα οποία υπάρχει πολιτική ευαισθησία, εκείνα που διεγείρουν έντονα συναισθήματα, εκείνα που είναι εξαιρετικά περίπλοκα ή εκείνα που είναι τοπικού ενδιαφέροντος» (Berg et al., 2003).

«Συγκρουσιακά θέματα θεωρούνται εκείνα για τα οποία ένας αριθμός ανθρώπων επιχειρηματολογεί σχετικά μ' αυτά, χωρίς να καταλήγει σε αδιαμφισβήτητο συμπέρασμα» (Ouolton et al., 2004).

Προβλ. και Κογκούλη, Π. (2016), *Η διδασκαλία συγκρουσιακών θεμάτων στο μάθημα της Ιστορίας στη Β'βάθμια Εκπαίδευση*, αδημ. Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, σσ. 57 κ.εξ.

κείμενο που υπογράφηκε ως κατακλείδα της συζήτησης με τον τίτλο «Ελευθερία για την Ιστορία»¹³ επισημαίνονται ανάμεσα σε άλλα και τα εξής: «η Ιστορία δεν είναι θρησκεία. Ο ιστορικός δε δέχεται κανένα δόγμα, δε σέβεται καμιά απαγόρευση, δε γνωρίζει ταμπού. Μπορεί κιόλας να ενοχλεί... Ρόλος του ιστορικού δεν είναι να εκθειάζει ή να κατηγορεί, αλλά να εξηγεί... Η Ιστορία δεν είναι δικαστικό αντικείμενο... Σε ένα ελεύθερο κράτος, ούτε η Βουλή ούτε η δικαστική αρχή είναι αρμόδιες να ορίσουν την ιστορική αλήθεια».

Η γνώση και η ερμηνεία του παρελθόντος βοηθά τον πολίτη να αμφισβητήσει δογματικούς ισχυρισμούς και σαρωτικές γενικεύσεις και να σκέφτεται πιο καθαρά στο παρόν (Macmillan, 2012, 195). Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι είναι σχεδόν περιττή η ειδική αναφορά σε συγκρουσιακά θέματα στην Ιστορία, διότι δε νοείται Ιστορία χωρίς συγκρούσεις, αφού η ίδια είναι μια αέναη διαδικασία ερμηνείας και αναθεώρησης. Προς αυτή την κατεύθυνση προκύπτουν ερωτήματα όπως: εφόσον είναι δεδομένο ότι η Ιστορία αποτελεί πεδίο διαφορετικών ερμηνειών και πολλαπλών αντιθέσεων, γιατί να υπάρχει αντίδραση σε συγκεκριμένες ερμηνείες; Γιατί να υπάρχουν «τοτέμ» και «ταμπού»; Δεν έχει δικαίωμα ο ιστορικός να έχει τη δική του τεκμηριωμένη άποψη και έποψη για το παρελθόν;

Η Ιστορία μπορεί να υφίσταται ως επιστημονικό αντικείμενο και ως αξιόπιστο επιστημονικό πεδίο, μόνο όταν τα ερωτήματα και οι απαντήσεις του ιστορικού βασίζονται σε όσο το δυνατό συνολική θεώρηση των ιστορικών πηγών-μαρτυριών και αντλούνται από αυτές. Όταν τα «συμπεράσματα» ενός «ιστορικού» είναι αυθαίρετα και έωλα, ηθελημένα ή όχι, τότε το αποτέλεσμα που προκύπτει δε λέγεται Ιστορία, αλλά παραπλάνηση και νοθεία.¹⁴ Τοτέμ και ταμπού στην Ιστορία και

13. Το 2005 στη Γαλλία ιδρύεται ο όμιλος «Ελευθερία για την Ιστορία» (Association «Liberté pour l'histoire»), υπό την προεδρία του René Rémond, μετά από μια έκκληση υπογεγραμμένη από χίλιους ιστορικούς. Η δράση αυτή παρακινήθηκε από τις πολιτικές παρεμβάσεις (που ήταν όλο και πιο συχνές) στην αξιολόγηση γεγονότων του παρελθόντος και από τις νομικές διαδικασίες που αφορούσαν ιστορικούς και στοχαστές (πρβλ. <http://www.lph-asso.fr/>).

14. «Παραμορφωμένη Ιστορία, μαρτυρίες που αποσιωπήθηκαν –υπάρχουν και χειρότερα, και μιλάμε για την Ιστορία που απλώς είναι χαλκευμένη. Μερικές φορές έχει κατασκευαστεί με τα ευγενέστερα κίνητρα, για να αναπτύξει την υπερηφάνεια μεταξύ εκείνων που υπέφεραν πολύ και που ζουν μέσα σε μια βαθιά αίσθηση ότι είναι ταπεινω-

σε κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα που επιδέχεται ή απαιτεί ερμηνεία, θα υπάρχουν πάντοτε, διότι η εμφάνισή τους συμβαδίζει με την παρουσία των ανθρώπινων παθών, των αντικρουόμενων συμφερόντων, του «δίκαιου του ισχυρού», του φόβου και της αλαζονείας.¹⁵

Εντέλει, μπορεί ο σύγχρονος ιστορικός να ανασυνθέσει «το όλον» αξιόπιστα και αντικειμενικά, αποφεύγοντας τις παγίδες που οδηγούν σε τοτέμ και ταμπού; Κάτι τέτοιο φαντάζει δύσκολο. Φαίνεται ότι το εγχείρημα του ιστορικού είναι πλέον πιο δύσκολο, πιο απαιτητικό (ίσως και πιο συναρπαστικό;) από ό,τι στο παρελθόν και ότι αυτό θα επιδεινώνεται με το πέρασμα του χρόνου. Διότι πλέον οι πηγές-μαρτυρίες είναι αμέτρητες και ολοένα αυξάνονται, ανανεώνονται και κατά κανόνα αλληλοσυγκρούονται: το ίδιο συμβαίνει και με τις πιθανές ερμηνείες. Η διαδικασία της ιστορικής έρευνας είναι μια διαδικασία όχι αποδόμησης, αλλά διαρκούς αναθεώρησης: σ' αυτό συμβάλλουν τα νέα στοιχεία που προκύπτουν, οι νέες ιδέες των ιστορικών, η αλλαγή νοοτροπίας ανά εποχή, το «ρεύμα» κάθε εποχής, η ανάγκη για νέες αναζητήσεις, η υποχρέωση για κάλυψη των νέων αναγκών, οι αλματώδεις και συνεχόμενες εξελίξεις στις νέες τεχνολογίες και οι ανάλογες λύσεις και προκλήσεις που προσφέρουν, τα προηγούμενα αδιέξοδα κ.λπ. Το

μένοι και ανίσχυροι» (Macmillan, 2012, 91) και «η Ιστορία απαιτεί να χειριζόμαστε κάθε μαρτυρία με σοβαρότητα, ειδικότερα όταν η μαρτυρία αντιτίθεται στα συμπεράσματα που έχουμε ήδη βγάλει. Λένε οι μάρτυρες την αλήθεια; Πώς σταθμίζουμε τη μία εκδοχή απέναντι σε μια άλλη; Κάνουμε τη σωστή ή τη μοναδική ερώτηση; Οι ιστορικοί προχωρούν περισσότερο και ρωτούν τι σημαίνει ένα συγκεκριμένο συμβάν, μια σκέψη ή συμπεριφορά στο παρελθόν. Πόσο σημαντικό είναι; Οι απαντήσεις θα εξαρτηθούν εν μέρει από αυτό που ρωτάμε σήμερα εμείς και από αυτό που πιστεύουμε σήμερα πως είναι σημαντικό. Η Ιστορία δεν παράγει οριστικές απαντήσεις με διαρκή ισχύ. Πρόκειται για μια διαρκή διαδικασία» (Macmillan, 2012, 198).

15. Απολύτως ενδεικτικά παραδείγματα τοτέμ ή ταμπού στην ακαδημαϊκή, στη δημόσια και στη σχολική Ιστορία θα μπορούσαν να θεωρηθούν –εκκινώντας από την ελληνική εθνική ιστοριογραφία– πρόσωπα όπως ο Πατριάρχης Γρηγόριος Ε', ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας, ο Ιωάννης Μεταξάς, αλλά και φαινόμενα όπως ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, ο Εθνικός διχασμός (οι «καλοί» βενιζελικοί – οι «κακοί» βασιλικοί ή το αντίστροφο), ο Εμφύλιος πόλεμος (οι «καλοί» αριστεροί και οι «κακοί» δεξιοί ή το αντίστροφο). Ζητήματα ταμπού σε μια ευρύτερη χρονικά και υπερεθνική προσέγγιση θα μπορούσαν να είναι οι γενοκτονίες-εθνοκαθάρσεις (Πόντιοι, Μικρασιάτες, Κύπριοι, Αρμένιοι κ.λπ.), το Ολοκαύτωμα, ο Ψυχρός Πόλεμος, αλλά και ζητήματα όπως ο ρόλος των «Μεγάλων Δυνάμεων» στο παρελθόν, στο παρόν και στο μέλλον (σύμμαχοι; προστάτες; επίβουλοι; κατακτητές;), αλλά και της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (απειλή ή ελπίδα για το σύνολο ή για κάποια από τα μέλη της;).

πρόβλημα «τοτέμ και ταμπού» φαίνεται ότι δεν είναι δυνατόν να εξαιρεθεί, εφόσον οι άνθρωποι δυσκολεύονται στην αυτοκριτική και δεν είναι έτοιμοι (το αντίθετο μάλιστα) να ακούν και να δέχονται το διαφορετικό. Είναι όμως δυνατόν να εξομαλύνεται σταδιακά, από τη στιγμή που θα γίνει γενικευμένα αποδεκτό ότι αντικειμενικότητα στην Ιστορία δε σημαίνει αξιακή ουδετερότητα, αλλά, «ανεπιφύλακτη παράδοση σε περαιτέρω κριτική, το να είσαι πλήρως ανοιχτός και να μην εξαιρείς τίποτε από την κρίση, όπως και το να είσαι ανοιχτός σε εναλλακτικές δυνατότητες, να είσαι ακέραιος και επιμελής στην παρουσίαση των επιχειρημάτων σου, να συνάγεις συμπεράσματα μόνο όταν προσκομίζεις τεκμήρια [...] Οι ιστορικοί οφείλουν να είναι αποστασιοποιημένοι ή αδέσμευτοι, με την έννοια ότι πρέπει να είναι πρόθυμοι να ακολουθήσουν ένα επιχείρημα, **οπουδήποτε κι αν αυτό καταλήγει**» (M. Fisch στο Dray, 2007, 83).

Βιβλιογραφία

- Arendt, H. (1996), *Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος*, Λεβιάθαν, Αθήνα.
- Berg, W. – Graffe, L. – Holden, C. (2003), *Teaching Controversial Issues: a European perspective*, London, CICE.
- Chapman, A. – Edwards, C. (2015), «Φωνές της Ιστορίας, Σκέψεις για σύγχρονες μορφές αξιοποίησης της προφορικής ιστορίας σε σχολεία της Αγγλίας», στο Γκαζή, Α. – Νάκου, Ειρ. (επιμ.), *Η προφορική Ιστορία στα μουσεία και στην Εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα.
- Chartier, R. (2005), *Actes/Proceedings του 18^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορικών Επιστημών*, Μόντρεαλ.
- Crick, B. (ed.) (1998), *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools. Final Report*, London: Qualification and Curriculum Authority.
- Dray, W. (2007), *Φιλοσοφία της Ιστορίας*, Οκτώ, Αθήνα.
- Durschmied, E. (1999, ελλ. 2005), *Ο αστάθμητος παράγων στην Ιστορία*, Ενάλιος, Αθήνα.
- Evans, R. (1997, ελλ. 2009), *Για την υπεράσπιση της Ιστορίας*, Σαβ-

- βάλας, Αθήνα.
- Global Citizenship Guides, Teaching Controversial Issues*, Oxfam GB 2006.
- Iggers, G. (1999), *Η ιστοριογραφία στον εικοστό αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα.
- Macmillan, M. (2012), *Χρήση και κατάχρηση της Ιστορίας*, Καρδαμίτσας, Αθήνα.
- Moniot, H. (1993, ελλ. εκδ. 2002), *Η Διδακτική της Ιστορίας*, Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Ouolton, C. – Dillon, J. – Grace, M.M. (2004), “Reconceptualizing the teaching of controversial issues”, *International Journal of Science Education*, 26 (4), pp. 411-423.
- Stradling, R. – Noctor, M. – Baines, B. (επιμ.) (1985), *Teaching Controversial Issues*, Melbourne, AU: Edward Arnold.
- Αναγνωστόπουλος, Α. – Παπαδημητρίου, Ν. (2017), «Πρόλογος», στο Παπαδημητρίου, Ν. – Αναγνωστόπουλος, Α. (επιμ.), *Το παρελθόν στο παρόν*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Ανδρέου, Α. – Κακουριώτης, Σ. – Κόκκινος, Γ. – Λεμονίδου, Ε. – Παπανδρέου, Ζ. – Πασχαλούδη, Ε. (2015), *Η δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα, Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*, Επίκεντρο, Αθήνα.
- Γκαζή, Α. – Νάκου, Ειρ. (2015), «Εισαγωγή», στο Γκαζή, Α. – Νάκου, Ειρ. (επιμ.), *Η προφορική Ιστορία στα μουσεία και στην Εκπαίδευση*, Νήσος, Αθήνα.
- Κογκούλη, Π. (2016), *Η διδασκαλία συγκρουσιακών θεμάτων στο μάθημα της Ιστορίας στη Β΄βάθμια Εκπαίδευση*, αδημ. Διακτορική Διατριβή, ΑΠΘ.
- Κόκκινος, Γ. (1998), *Από την Ιστορία στις Ιστορίες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Κόκκινος, Γ. – Γατσωτής, Π. (2010), «Το σχολείο απέναντι στο επίμαχο ιστορικό γεγονός και το τραύμα», στο Κόκκινος, Γ. – Μαυροσκούφης, Δ. κ.ά., *Τα συγκρουσιακά θέματα στη διδασκαλία της Ιστορίας*, Νοόγραμμα, Αθήνα.
- Κουφού, Α. (2018), «Πολιτική της ιστορικής ερμηνείας και δημόσια ιστορία: Η παρέμβαση του Hayden White και η διαμάχη του με τον Dirk Moses», περ. *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τ. 15-16.

- Λιάκος, Α. (2010), «Θα επιβιώσουν οι φιλοσοφικές σχολές;», στο Καλοκαιρινός, Α. (επιμ.), *Ανθρωπιστικές σπουδές, Φιλοσοφικές Σχολές, πρακτικά ομώνυμου σεμιναρίου στο Πανεπιστήμιο Κρήτης, 5-7 Δεκεμβρίου 2008, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο.*
- Λιάκος, Α. (2015), «Γιατί η προφορική ιστορία;», στο Γκαζή, Α. – Νάκου, Ειρ. (επιμ.), *Η προφορική Ιστορία στα μουσεία και στην Εκπαίδευση, Νήσος, Αθήνα.*
- Νάκου, Ειρ. (2000), *Τα παιδιά και η Ιστορία, Μεταίχμιο, Αθήνα.*
- Νάκου, Ειρ. (2015), «Προφορική ιστορία και Εκπαίδευση. Βασικά ζητήματα και προβληματισμοί», στο Γκαζή, Α. – Νάκου, Ειρ. (επιμ.), *Η προφορική Ιστορία στα μουσεία και στην Εκπαίδευση, Νήσος, Αθήνα.*
- Σμυρναίος, Α. (2013), *Ιστορίας μάθησις, Γρηγόρης, Αθήνα.*

Ελένη Πετρίτση¹

ΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 4ΗΣ ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ:
Η «ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ» ΚΑΙ Η ΕΠΙΤΕΛΕΣΗ
ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΔΡΑΜΑΤΟΣ

Εισαγωγή

Βασικός στόχος του άρθρου είναι να εξετάσει την αξιοποίηση του αρχαίου δράματος στο πλαίσιο του εθνικού αφηγήματος του καθεστώτος (1936-1941) καθώς και σε αυτό της εξωτερικής του πολιτιστικής πολιτικής, η οποία βρισκόταν σε ιδεολογική συνάρτηση και με την πολιτιστική πολιτική του Μεταξά εντός της χώρας. Το υλικό της ανάλυσής μου βασίζεται κυρίως στον γενικού περιεχομένου Τύπο της εποχής, στις εκδόσεις του καθεστώτος καθώς και στη μελέτη σχετικής βιβλιογραφίας αναφορικά με τα χαρακτηριστικά του καθεστώτος του Μεταξά και με την αξιοποίηση της αρχαιότητας και διαφόρων ειδών τέχνης από ολοκληρωτικά, φασιστικά καθεστώτα, με τα οποία το καθεστώς της 4ης Αυγούστου «συνομιλούσε» ιδεολογικά. Στην έρευνά μου εστιάζω στην παράσταση της *Ηλέκτρας* του Δημήτρη Ροντήρη και στην περιοδεία της κατά τον Ιούνιο και τον Ιούλιο του 1939 στην Αγγλία και στη Γερμανία κατά τη «Μεγάλη Τουρνέ» του Βασιλικού Θεάτρου, η οποία θεωρήθηκε μια από τις κορυφαίες στιγμές της πολιτιστικής πολιτικής του Διευθυντή του Βασιλικού Θεάτρου, Κωστή Μπαστιά, καθώς ήταν η πρώτη φορά που αυτός ο θεσμός απευθυνόταν σε ένα ξενόγλωσσο κοινό, εκτός αυτού των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού.² Η επιλογή της συγκεκριμένης παράστασης ως σημείο αναφοράς βασίζεται και στο γεγονός ότι αποτελεί την πιο πολυπαιγμένη παράσταση αρχαίου δράματος κατά τη διάρκεια της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Μετά την πρώτη παράσταση του 1936

1. Δρ. Τμήματος Ιστορίας Ιονίου Πανεπιστημίου. Μεταδιδακτορική Ερευνήτρια Τμήματος Θεατρικών Σπουδών, ΕΚΠΑ.

2. Τον Μάρτιο του 1939 η *Ηλέκτρα* ταξίδεψε και στην Αλεξάνδρεια, απευθυνόμενη κυρίως στην ελληνική κοινότητα και θεωρήθηκε ως μια «πρόβα» για τη μεγάλη περιοδεία στην Αγγλία και τη Γερμανία που θα ακολουθούσε. Βλ. Γ. Μπαστιάς, *Κωστής Μπαστιάς, Δημοσιογραφία-Θέατρο-Λογοτεχνία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2005, σ. 297.

στο Ηρώδειο κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου του φεστιβάλ αρχαίου δράματος, *Εβδομάδα Αρχαίου Δράματος*, επαναλήφθηκε το 1937 στο ίδιο θέατρο κατά τη δεύτερη περίοδο του εν λόγω φεστιβάλ, και το 1938 εγκαινίασε την επαναλειτουργία του αρχαίου θεάτρου της Επιδαύρου στη σύγχρονη εποχή. Στη συνέχεια το 1939 περιόδευσε στο εξωτερικό και στην έναρξη της χειμερινής περιόδου του 1939 επαναλήφθηκε για λίγες παραστάσεις.³

Λαμβάνοντας υπόψη το πολιτικό συγκείμενο των παραμονών του Β.Π.Π. και την πολιτική στόχευση του Μεταξά, η οποία συνίστατο στην υιοθέτηση μιας ισορροπημένης πολιτικής κυρίως ανάμεσα στη Γερμανία και την Αγγλία, η μελέτη θα εστιάσει στην εξέταση του ερωτήματος: κατά πόσον και με ποιο τρόπο η δικτατορία της 4ης Αυγούστου επέλεξε το αρχαίο δράμα και τη σύγχρονη διδασκαλία του ως «πνευματικό τόπο» για την προβολή και «αναπαράσταση» της άμεσης σύνδεσης της σύγχρονης Ελλάδας με την αρχαία Ελλάδα. Με άλλα λόγια θα εξετάσω κατά πόσον και με ποιους τρόπους το αρχαίο δράμα χρησιμοποιήθηκε για την εδραίωση και εκτός συνόρων του εθνικού αφηγήματος του καθεστώτος περί συνέχειας του ελληνικού έθνους και της συνοδοιπορούσας «μεγάλης ιδέας» περί διάδοσης του μοναδικού και θαυμαστού ελληνικού πνεύματος σε όλον τον κόσμο. Σε άμεση συνάρτηση με την προσπάθεια επίρρωσης του παραπάνω εθνικού αφηγήματος αναδύεται η άλλη πλευρά του ερωτήματος: κατά πόσον δηλαδή η παράσταση της *Ηλέκτρας* πέρα από ένα καλλιτεχνικό γεγονός επιτέλεσε τον ρόλο ενός επιπλέον διπλωματικού εργαλείου, ήπιας ισχύος (*soft power*),⁴ στο πλαίσιο της πολιτιστικής διπλωματίας του Μεταξά στην προσπάθειά του να ενδυναμωθεί η θέση της Ελλάδος ανάμεσα στη χορεία των μεγάλων δυνάμεων και των διακρατικών συνεργασιών, λόγω της ασφυκτικής πολιτικής αστάθειας και πόλωσης που σταδιακά εντεινόταν στην Ευρώπη

3. Στην πορεία του άρθρου θα παρουσιαστούν αναλυτικά οι συντελεστές και οι ημερομηνίες των παραστάσεων.

4. Νεολογισμός του καθηγητή πολιτιστικής διπλωματίας Joseph Nye. Βλ. J. Nye, *Soft Power: The means to success in World Politics*, New York, Public Affairs, New Ed. Edition, 2005, 10, 11. Ο Nye αναφέρει χαρακτηριστικά ότι με τη *soft power* που είναι ένα είδος δημόσιας διπλωματίας (public diplomacy) μπορεί να επιτευχθεί ένας στόχος χωρίς απειλές, εξαναγκασμούς και δωροδοκίες αλλά αντίθετα με την καλλιέργεια στη χώρα-στόχο του θαυμασμού για τον πολιτισμό, τα πολιτικά ιδεώδη και την πολιτική μιας άλλης χώρας.

κυρίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1930.

Στην προσπάθεια τεκμηρίωσης των παραπάνω ερωτημάτων θα προσεγγίσω το όλο εγχείρημα τόσο σε επίπεδο διαχείρισης και πολιτικής, όσο και σε επίπεδο καλλιτεχνικό. Συγκεκριμένα, θα αναλύσω την οργάνωση και τη στρατηγική που επιλέχθηκε από το καθεστώς, τη διαχείριση των εμπλεκόμενων θεσμών και την επιλογή προσώπων που μετέχουν σε αυτό το εγχείρημα και εν συνεχεία θα διερευνήσω το θέμα από παραστασιακή άποψη, δηλαδή προβαίνοντας σε μια κριτική προσέγγιση πτυχών του παραστασιακού γεγονότος πάντα υπό το πρίσμα των ερωτημάτων.

Αρχαιότητα, προπαγάνδα και πολιτισμός

Μετά από περίοδο πολιτικής αστάθειας στην Ελλάδα και κινηματικών προσπαθειών κατάληψης της εξουσίας, ο Ιωάννης Μεταξάς στις 4 Αυγούστου του 1936 κατέλυσε τη δημοκρατία και επέβαλε το δικτατορικό καθεστώς του. Θέλοντας να προσφέρει τη δική του «θεραπεία» στην «ασθενή» Ελλάδα, παρήγαγε τον δικό του μύθο. Κεντρική ιδέα αυτού του μύθου ήταν η δημιουργία ενός νέου κράτους-έθνους και ενός αρχηγού που θα οδηγήσει την πατρίδα, με τη βοήθεια του λαού, στην εθνική αναγέννηση και στη δημιουργία του «Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού». Αυτός ο τρίτος σύγχρονος πολιτισμός της Ελλάδας θα αποτελούσε δυναμική σύνθεση των θετικών πτυχών των δύο προηγούμενων ελληνικών πολιτισμών: των πνευματικών δημιουργημάτων του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού και της θρησκευτικής πίστης και ορθοδοξίας του βυζαντινού πολιτισμού. Η ιδέα του έθνους αποτελούσε την ιδέα-ομπρέλα του καθεστώτος της 4ης Αυγούστου κάτω από την οποία συμπλέκονταν και άλλες συνιστώσες-σύμβολα της αφήγησης, όπως της φυλής και της γης-πατρίδας που ήταν άμεσα συνδεδεμένες με τις «μήτρες κυοφορίας και αναπαραγωγής» τους, την οικογένεια και τη θρησκεία.⁵ Εντός της πατριαρχικής οικογένειας και κοινωνίας η γυναίκα ταυτισμένη με τη «μητέρα» αναγόταν σε κομβική φιγούρα του ιδεολογήματος, πληρωματική εκείνη του άνδρα –πατέρα, καθώς η γυναίκα κρατούσε στα χέρια της και «στη φύση της», κατά τον Μεταξά, τη συνέχεια του

5. Βλ. Ε. Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου, φωτογραφές*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1987, σσ. 23-39.

ελληνικού πολιτισμού και του ελληνικού έθνους.⁶

Η στροφή του Μεταξά στο ιστορικό παρελθόν για την κατασκευή μιας μεγάλης ιδέας αναφορικά με τη συνέχεια του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα έως τη σύγχρονη εποχή, θα ήταν άτοπο, να εξετασθεί μεμονωμένα και αποκομμένα από το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο και κυρίως αυτό της περιόδου του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα. Σύμφωνα με τον Χαμηλάκη, το καθεστώς «εστιάζοντας κυρίως στην πνευματική διάσταση του έθνους ενσωμάτωσε και εξέφρασε ιδεολογικές και πολιτισμικές στάσεις, οι οποίες κυκλοφορούσαν καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930 στην Ελλάδα». Επομένως, το καθεστώς δεν δημιούργησε μια καινούργια αλλά μια «τροποποιημένη εκδοχή της εθνικής αφήγησης». ⁷ «Είναι η συστηματοποίηση της παλαιάς ιδεολογίας των αστικών κομμάτων, ένα πέρασμα από το άδηλο στο δηλωμένο η μεταλλαγή της «παθητικής» ιδεολογίας σε ιδεολογία «ενεργητική»», όπως το θέτει η Μαχαίρα.⁸

Επίσης, αυτή η μεταξική πολιτική είναι σκόπιμο να μελετηθεί και να ερμηνευθεί εντός του ευρύτερου συστήματος εργαλειοποίησης της αρχαιότητας στο όνομα της προπαγάνδας και της κατασκευής εθνικών αφηγήσεων φασιστικών καθεστώτων σε χώρες όπως μεταξύ άλλων η Ιταλία και η Γερμανία, με τα οποία ο Μεταξάς συνομιλούσε ιδεολογικά παρά τους περιορισμούς, τις διαφοροποιήσεις και τις ασάφειες. Μοιραζόταν ως καθεστώς ένα «φασιστικό μίνιμουμ» (fascist minimum)⁹ σε επίπεδο ιδεολογίας, πολιτικής, οργάνωσης και στρατηγικής.

Όπως είναι γνωστό, στο πλαίσιο της συγκρότησης και κατασκευής

6. Στο ίδιο, σσ. 70-75.

7. Y. Hamilakis, *The nation and its ruins: Antiquity, Archaeology and National Imagination*, Classical Presences, Oxford University Press, 2007, σ. 174. Ο Χαμηλάκης τεκμηριώνει μια νέα θεώρηση σχετικά με τη συγκρότηση του εθνικού φαντασιακού και της εθνικής ιδεολογίας στην Ελλάδα διαχρονικά, η οποία ακόμα και σε «ομαλές» πολιτικές συνθήκες ήταν πάντα συνδεδεμένη με τα σπαράγματα του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού. Επίσης, βλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνικισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Οδυσσέας, Αθήνα, 2006.

8. Ε. Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου, φωτογραφίες*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα, 1987, σ. 24.

9. Κατά τον ιστορικό R. Griffin, ο οποίος μαζί με το E. Gentile άνοιξαν τον δρόμο για τις διαθεματικές μελέτες φασισμού και πολιτισμικού πεδίου, το φασιστικό μίνιμουμ ορίζεται όταν υπάρχουν οι μίνιμουμ συνθήκες για τον προσδιορισμό ενός καθεστώτος ως φασιστικού.

μιας «ενιαίας» εθνικής ταυτότητας, το θέμα της καταγωγής δεν αναδύεται μόνο στην Ελλάδα. Στη Γερμανία αντίστοιχα ο Χίτλερ μαζί με τους βασικούς του συνεργάτες που συνέθεσαν τον ιστό και τον επίσημο λόγο της ιδεολογικής προπαγάνδας του ναζισμού, κατασκεύασαν ένα αφήγημα γύρω από την ταυτότητα του σκανδιναβικο-γερμανικού (nordic-germanic) φύλου, στο οποίο το κεντρικό επιχείρημα ήταν σύνδεση της καταγωγής του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού με το σκανδιναβικό-γερμανικό φύλο.¹⁰

Η επιστροφή πίσω στον χρόνο και η επανοικειοποίηση του ένδοξου παρελθόντος είναι κοινή τακτική των φασιστικών καθεστώτων προκειμένου να ισχυροποιήσουν το πολιτικό τους κύρος στο παρόν και το μέλλον και να κατασκευάσουν μια διαχρονική εθνική ενότητα. Στην περίπτωση της ναζιστικής Γερμανίας αλλά και της φασιστικής Ιταλίας, ο Χίτλερ και ο Μουσολίνι στράφηκαν και οικειοποιήθηκαν ακόμη πιο μακρινά στον χρόνο μοντέλα -«distant models»¹¹ του πολιτισμού: Η Ιταλία τον ρωμαϊκό πολιτισμό και η Γερμανία τον κλασικό αρχαίο ελληνικό πολιτισμό. Η Γερμανία οικειοποιήθηκε έτσι ένα μοντέλο μακρινό όχι μόνο ως προς τον χρόνο αλλά και ως προς τον χώρο.¹²

Η επιδιωκόμενη σύνδεση με τον κλασικό πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας αποτυπώνεται διάχυτα στη γερμανική τέχνη και αρχιτεκτονική εκείνης της περιόδου, ιδιαίτερα στα γλυπτά του Arno Breker και του Joseph Torak, σμιλεύοντας σε αυτά την ομορφιά των αρχαίων ελληνικών σωμάτων, και στη νεοδωρική αρχιτεκτονική του Paul Troost. Έχοντας ως βάση για την εξιδανίκευση της αισθητικής της αρχαίας Ελλάδας τα γραπτά του Johan Winckelmann, οι Ναζί προσέθεσαν σε αυτήν τη θεωρία της ευγονικής και του κοινωνικού δαρβινισμού και την μετέτρεψαν σε ένα φυλετικό λόγο περί ανωτερότητας της φυλής τους.

10. J. Chapoulot, *Greeks, Romans, Germans. How the Nazis Usurped Europe's Classical Past*, University of California Press, California, 2016, Κεφ. Origin Myths, *Ex septentrione lux*, σσ. 17-50.

11. Όρος που αναφέρθηκε πρώτη φορά από τον Ernst Nolte στις συγκριτικές του μελέτες για τον Φασισμό και τον Ναζισμό.

12. H. Roche, «“Distant Models”? Italian Fascism, National Socialism, and the Lure of the Classics», στο H. Roche, K. Demetriou (ed.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, Brill, 2018, σ. 3, σ. 11.

¹³ Στην Ιταλία η *romanità*, ο μύθος γύρω από την αρχαία Ρώμη, αποτέλεσε τη βάση για οποιαδήποτε ιστορική αφήγηση του καθεστώτος του Μουσσολίνι, η οποία πλαισιώθηκε με τέτοιο τρόπο, ώστε να αποτυπώνεται σε κάθε διάσταση του οπτικού του πολιτισμού, με την αρχιτεκτονική να αποτελεί την κεντρική γλώσσα αυτού του αφηγήματος.¹⁴

Παρομοίως και μάλλον αναπόφευκτα, τα αρχαία μνημεία και η κλασσικίζουσα αισθητική αποτέλεσαν και για τον Μεταξά ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο για την επίρρωση του κύρους και της προπαγάνδας του. Αυτό αποτυπώθηκε ανάγλυφα στη σύνταξη μιας «εικονογραφικής ρητορικής» στα έντυπα του καθεστώτος και σε κάθε άλλο τουριστικό υλικό, όπως οι καρτ-ποστάλ. Με το project Παραλληλισμοί της φωτογράφου και συνεργάτιδας του καθεστώτος Nelly's στο περιοδικό *In Greece/En Greece/ In Griehenland* (1937-39), το οποίο στόχευε στην προσέλκυση ενός τουριστικού κεφαλαίου στη χώρα, οργάνωσε σταδιακά και στρατηγικά την οπτικοποίηση ενός καθαρά φυλετικού λόγου προκειμένου να «αποδείξει» την ομοιότητα μεταξύ των σύγχρονων και αρχαίων Ελλήνων ως προς το κάλλος και τη ρώμη των σωμάτων και ως προς την αισθητική. Επίσης, τα περιοδικά μόδας, όπως το *La mode Greque* (1938-1940) που χρηματοδοτούσε το κράτος, συνέβαλαν στην εγγραφή στο συλλογικό ασυνείδητο μιας αισθητικής μείξης αρχαιότητας και λαϊκού, ελληνικού, φολκλορικού στοιχείου καθιερώνοντας έτσι τη φουστανέλλα σε εθνική φορεσιά.¹⁵

Η επιστροφή στην ανόθευτη ελληνική, λαϊκή τέχνη και η αναζήτηση της ελληνικότητας στην παράδοση υπήρξε κοινός τόπος για τους καλλιτέχνες και διανοούμενους κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

13. Βλ. J. Chapoulot, *Greeks, Romans, Germans: How the Nazis usurped Europe's Classical past*, κεφ. «From Stone to flesh: The body of Aryan Man Between Aesthetics and Eugenics», σσ. 155-192, σ. 156.

14. F. Marcello, «Building the Image of Power: Images of Romanità in the Civic Architecture of Fascist Italy», στο *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, σ. 327.

15. K. Zacharia, «Postcards from Metaxas' Greece: The uses of Classical Antiquity in Tourism Photography», στο D. Tziouvas, *Re-Imaging the Past, Antiquity and the Modern Greek Culture*, Oxford University Press, Uk, 2014, σσ. 186-208, σ. 187, σ. 196. Για τη συμβολική βία που το πολιτισμικό κεφάλαιο μπορεί να ασκήσει στο κοινωνικό σύνολο και ασυνείδητο σύμφωνα με την κοινωνική θεωρία του Bourdieu για το πολιτισμικό κεφάλαιο (1977) και την ανίχνυσή της στη συγκεκριμένη πολιτική του Μεταξά, βλ. στο ίδιο, «Postcards from Metaxas' Greece» σσ. 192-193.

Στην αναζήτηση της ελληνικής ταυτότητας, μακριά από κάθε τι ξένο, ζωγράφοι όπως ο Θεόφιλος και ο Κόντογλου, γνώρισαν ένα έντονο κύμα ενδιαφέροντος.¹⁶ Ο Μεταξάς στο αφήγημα του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού εξέφρασε αυτήν την αναζήτηση της ελληνικότητας με την εξιδανίκευση της λαϊκής τέχνης.

Τα προπαγανδιστικά αφηγήματα που συναρτώνται σε κάθε είδους τέχνη καταφέρνουν να κεντρίσουν με πολύ αποτελεσματικό τρόπο το λαϊκό αίσθημα και συναίσθημα, λόγω της πνευματικής σύστασης της τέχνης, και έτσι μπορούν να διαχύσουν στο κοινό έννοιες και εννοιολογήσεις προς όφελος των δικών τους σκοπών. Η «θεατρικότητα» της πολιτικής των φασιστικών καθεστώτων, με τα μαζικά θεάματα-παραστάσεις, παρελάσεις, χορούς, χορωδίες, ύμνους, αθλητικές επιδείξεις- και την τελετουργική διαδικασία που αυτά ακολουθούσαν, αξιοποιήθηκε γιατί έτσι τα καθεστώτα «μπορούσαν να αποσπάσουν την προσοχή της μάζας από τα προβλήματα της εξωτερικής πολιτικής και να εμφυσήσουν στους πολίτες εμπιστοσύνη και ασφάλεια μέσα από την εύθυμη εικόνα μια «αρμονικής συλλογικότητας».¹⁷ «Το θέατρο συγκεκριμένα, εξαιτίας της αμεσότητάς του, αγγίζει έναν βαθύ άρρητο πυρήνα που καμία άλλη φόρμα προπαγάνδας δεν μπορεί να αγγίξει. Εκφράζει πολιτικά μηνύματα με μια καθαρά μη πολιτική γλώσσα».¹⁸

Στο δεύτερο τρίμηνο του 1936 ο τότε εισηγητής δραματολογίου του Βασιλικού Θεάτρου¹⁹ και δημοσιογράφος Κωστής Μπασιτιάς, ο οποίος έμελλε στην πορεία να παίξει καταλυτικό ρόλο στη διαμόρφωση της μεταξικής πολιτιστικής πολιτικής και διπλωματίας, κατέθεσε εισηγητική έκθεση στον πρόεδρο του ΔΣ του Βασιλικού Θεάτρου, Γεώργιο Βλάχο, και στα μέλη της καλλιτεχνικής επιτροπής σχετικά με την πολιτική που ήταν σκόπιμο να ακολουθήσει το θέατρο τόσο σε

16. Σχετικά με την τέχνη στον Μεσοπόλεμο, βλ. Ε. Μαθιόπουλος, «Εικαστικές Τέχνες», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Τόμ. Β', Μέρος Β', Βιβλιόραμα, Αθήνα, 1999, σσ. 401-459.

17. E. Gentile, «The theatre of politics in Fascist Italy» στο G.Berghaus, (ed.), *Fascism and Theatre: Comparative studies on the aesthetics and politics of performance in Europe, 1925-1945*, USA 1996, 72-93, σ. 91.

18. G. Berghaus, Introduction στο G. Berghaus, (ed.), *Fascism and Theatre*, σ. 5.

19. Το Εθνικό θέατρο μετά την παλινόρθωση του Βασιλιά Γεώργιου Β' το 1935 είχε μετονομαστεί σε Βασιλικό Θέατρο.

επίπεδο θεωρητικών κατευθύνσεων, όσο και σε συγκεκριμένες επιλογές ρεπερτορίου από τη θεατρική περίοδο 1936-1937 και εφεξής. Σε αυτήν μεταξύ άλλων αναφέρει ότι «το αρχαίο δράμα πρέπει χωρίς αμφιβολία να είναι στο πρόγραμμα και στις επιδιώξεις του Βασιλικού Θεάτρου». Έθετε ως βασική προϋπόθεση της διδασκαλίας του την παράσταση στο ύπαιθρο και για αυτό πρότεινε κάθε θεατρική σαιζόν να κλείνει με την παράσταση μιας αρχαίας τραγωδίας στο Ηρώδειο. Λίγο πιο κάτω συνεχίζει λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «οι παραστάσεις αυτές συστηματικά προπαγανδιζόμενες σε όλη τη χώρα και στα μεγάλα κέντρα του εξωτερικού θα χαρακτηρίζονται ως η μεγάλη σαιζόν του αρχαίου δράματος στον τόπο γεννήσεώς του». Ο Μπαστιάς αναφερόμενος στον τόπο γέννησης της αρχαίας τραγωδίας και με τη δραματολογική του εισήγηση γεφυρώνει το παρόν με το παρελθόν και την ιστορία του έθνους μέσω της αναβίωσης αρχαίου δράματος. Το Διοικητικό Συμβούλιο του Βασιλικού Θεάτρου υποστήριξε τις προτάσεις Μπαστιά, όπως εξάλλου διαπιστώνεται τον Σεπτέμβριο του 1936 στη συνέντευξη του Βλάχου, προέδρου τότε του ΔΣ στην εφημερίδα Ακρόπολις, όπου ανάγει τις παραστάσεις αρχαίου δράματος «εθνική υπόθεση» αναφορικά και με την προσέλκυση τουριστών στη χώρα.²⁰ Το ΔΣ δεσμεύτηκε να ζητήσει την οικονομική υποστήριξη της κυβέρνησης.²¹

Η υποστήριξη του Μεταξά ήταν αμέριστη. Σε συνέντευξη που παραχώρησε στον Μπαστιά στην εφημερίδα Καθημερινή, σχεδόν ενάμιση μήνα μετά την κατάληψη της εξουσίας, στις 16 Σεπτεμβρίου του 1936, ο Μεταξάς μεταξύ άλλων ερωτήθηκε για τις απόψεις του περί θεάτρου και απάντησε ότι η πρόθεση της κυβέρνησής του ήταν να δοθεί μεγάλη έμφαση στο θέατρο, καθώς πίστευε ότι «είναι μέσα εις την φύσιν του Έλληνα».²² Η έκφραση του πρωθυπουργού σχετικά με τη «φύση» του Έλληνα και τα χαρακτηριστικά της παραπέμπει συνειρμικά στην αφη-

20. Σ. Γεράνης, «Τι θα δουν το Σάββατον οι Αθηναίοι εις το θέατρον Ηρώδου του Αττικού. Η αναβίβασις της Ηλέκτρας από τον θίασον του Βασιλικού. Μια συνέντευξις με τον Πρόεδρον του Συμβουλίου κ. Γ. Βλάχον του Β. Θεάτρου», *Ακρόπολις*, 27 Σεπτεμβρίου 1936.

21. Γ. Μπαστιάς, *Κωστής Μπαστιάς: Δημοσιογραφία-Θέατρο-Λογοτεχνία*, Καστανιώτης, Αθήνα, 2005, σ. 237.

22. Κ. Μπαστιάς, «Μια νέα συνέντευξις μετά του κ. Πρωθυπουργού», *Καθημερινή*, 16 Σεπτεμβρίου 1936.

γματική κατασκευή του ιδεολογήματος περί της συνέχειας της «φύσης» και της «φυλής» των Ελλήνων και στην οικειότητα αυτών με την τέχνη του θεάτρου, η οποία διατρέχει ως συνεκτική γραμμή όλους τους αιώνες της ιστορίας του ελληνικού έθνους από τη γέννηση της αρχαίας τραγωδίας έως σήμερα. Στη συνέχεια της συνέντευξης υπογράμμισε ότι ο ίδιος ήταν «ένθερμος υποστηρικτής και ενισχυτής» του Βασιλικού Θεάτρου και ότι η πολιτιστική του πολιτική θα είχε μεν ως βάση πάντα το Βασιλικό Θέατρο, αλλά δεσμευόταν να θέσει έναν βασικό άξονα ανάπτυξης θεατρικής πολιτικής, ο οποίος δεν αφήνει εκτός σχεδιασμού μεγάλες πόλεις της περιφέρειας. Η αγάπη και ο θαυμασμός του για το θέατρο και το αρχαίο δράμα ειδικότερα τονίζεται και παρακάτω: «Πιστεύω ότι το θέατρον [...] είναι η καθαυτό τέχνη του (σ.σ. του Έλληνας) και δια τούτο τοποθετώ το θέατρον εις την πρώτη γραμμήν του κυβερνητικού ενδιαφέροντος».[...] «Φρονώ ότι η τεχνική του αρχαίου δράματος είναι ο μόνος δρόμος που ημπορεί να καλλιεργήσει νεωτέρους δραματουργούς και να μας απομακρύνει από τα ολέθρια ψεύδη του ρωμαντισμού». Επίσης, ειδικά για το επικείμενο φεστιβάλ του αρχαίου δράματος *-Εβδομάδα Αρχαίου Δράματος-* που θα εγκαινιάζε το Βασιλικό τον Οκτώβριο του 1936 στο θέατρο Ηρώδου του Αττικού δήλωνε ότι θα το υποστηρίξει «αντί πάσης θυσίας».²³

Η στροφή στο αρχαίο δράμα και στην αναβίωσή του στο ύπαιθρο δεν ήταν μια καινούργια ιδέα του Μπαστιά. Ο θαυμασμός στην Ευρώπη προς το αρχαίο ελληνικό πνεύμα είχε πυροδοτήσει το ενδιαφέρον για την αναβίωση του αρχαίου δράματος και των συνθηκών παράστασής του από τα μισά και έπειτα του 19ου αιώνα. Τα παραδείγματα είναι πολλά τόσο στον ελλαδικό χώρο, όσο και στο εξωτερικό.²⁴ Αναμφι-

23. Ό.π.

24. Μεταξύ αυτών αναφέρονται τα εξής: Στην Ελλάδα, το 1867 στο Ηρώδειο παρουσιάζεται η *Αντιγόνη* του Σοφοκλή με τη γνωστή ιταλίδα ηθοποιό Πιπίνα Βονασέρα. Στη Γαλλία, στο θέατρο της Orange, ο *Οιδίποδας Τύραννος* από τον Mounet-Sully το 1888 και το 1894. Στην Ιταλία το Εθνικό Ινστιτούτο Αρχαίου Δράματος από το 1914 εγκαινιάζει στο θέατρο των Συρακουσών σειρά παραστάσεων αρχαίου δράματος που ασκούν επιρροή στους Έλληνες σκηνοθέτες. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου στο Ηρώδειο παρουσιάζονται οι *Πέρσες* από την Εταιρεία Ελληνικού Θεάτρου το 1920, και η *Αντιγόνη* και ο *Αγαμέμνωνας* το 1924 από τον θίασο Κοτοπούλη. Το 1934 παίζονται στο Ηρώδειο οι *Πέρσες* σε σκηνοθεσία W.Leyhausen. Βλ. Γ. Σιδέρης, *Το αρχαίο θέατρο στη νέα ελληνική σκηνή, 1817-1932*, Ίκαρος, Αθήνα, 1976, σσ. 142-46, σ. 149.

σβήτητα, σταθμός στην αναβίωση του αρχαίου δράματος στο ύπαιθρο στην Ελλάδα υπήρξε η πρωτοβουλία της Εύας Πάλμερ και του Άγγελου Σικελιανού με τις δελφικές εορτές στο αρχαίο θέατρο των Δελφών το 1927 και το 1930 με τον *Προμηθέα Δεσμώτη*, λόγω του ιδεολογικού οράματος που αυτές ενσάρκωναν και όχι τόσο λόγω της θεατρικής τους διάστασης. Σύμφωνα με τον Γλυτζουρή οι δελφικές εορτές «εξυπηρετούσαν κυρίως τα ιδανικά μιας οικουμενικής αναγέννησης και την προσπάθεια επαναπροσδιορισμού της νεοελληνικής ταυτότητας στον Μεσοπόλεμο» [...] «Το θέατρο θα αποκτούσε ξανά τον αρχαίο χαρακτήρα μιας συλλογικής και σχεδόν θρησκευτικής εμπειρίας, θα γινόταν ξανά ο μαγικός χώρος όπου θα αναπαριστόνταν οι αρχέγονοι μύθοι της κοινότητας»²⁵ Είναι πιθανό το εγχείρημα-όραμα των Δελφικών και η μεγάλη θετική ανταπόκριση του κόσμου και στο εξωτερικό, να είχε προετοιμάσει τον δρόμο για την πολιτικο-ιδεολογική επένδυση του Μεταξά στην τελετουργική εμπειρία που προσφέρει το αρχαίο δράμα στα μέλη της κοινότητας καθώς και στις διαχρονικές αξίες που αυτό πραγματεύεται.

Εξετάζοντας τις κυβερνητικές επιλογές, γίνεται αντιληπτό ότι η επένδυση στο αρχαίο δράμα ως το «πνευματικό νήμα» της ελληνικής ιστορίας, προσέβλεπε όχι μόνο στην επιρροή στο εσωτερικό της χώρας αλλά και στο εξωτερικό. Η *Εβδομάδα Αρχαίου Δράματος* συναρτήθηκε με την πολιτική για τον τουρισμό και την προσέλκυση τουριστών στην Ελλάδα. Από τον Αύγουστο του 1936 η σύσταση Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού σηματοδοτεί την ενεργοποίηση ενός μηχανισμού γύρω από τη λειτουργία οργανισμών και επιτροπών, οι οποίοι στόχευαν στην ανάπτυξη και στην προαγωγή της τουριστικής προπαγάνδας εντός και εκτός της χώρας.²⁶ Παράλληλα, άλλες επιτροπές θα έθεταν τέρμα στα «επιβλαβή» και ελαφρά μουσικά θεάματα που προβάλλονταν στον ελληνικό λαό μέχρι την 4η Αυγούστου και θα αντικαθίσταντο από τα «σοβαρά» θεάματα, τα οποία θα εξύψωναν το ελληνικό πνεύμα και θα προέβαλλαν ένα «α-ληθινό» ελληνικό πολιτισμό σύμφωνα με τα

25. Α. Γλυτζουρή, «Η συμβολή της Εύας Πάλμερ –Σικελιανού στην αναβίωση της αρχαίας τραγωδίας στο νεοελληνικό θέατρο» στα Πρακτικά Συμποσίου, *Η Γυναίκα στο Αρχαίο Δράμα*, XIII Συνάντηση Αρχαίου Δράματος 2007, σσ. 275-282, σ. 277.

26. Αναγκαστικός Νόμος 45.1936, ΦΕΚ 379, 31.8.1936, Περί συστάσεως Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού.

κείμενα των εκδόσεων του Υφυπουργείου Τύπου και Τουρισμού.²⁷ Η καθιέρωση της Εβδομάδας Αρχαίου Δράματος στο Ηρώδειο σηματοδοτείται ως το σταυροδρόμι αυτών των δύο στόχων του πρωθυπουργού.

Η πορεία της Ηλέκτρας στην Ελλάδα μέχρι το 1939

Το πρώτο ανέβασμα της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλή σε σκηνοθεσία Δημήτρη Ροντήρη από το Βασιλικό Θέατρο στο Ηρώδειο, στο πλαίσιο του φεστιβάλ αρχαίου δράματος από τις 3 έως τις 8 Οκτωβρίου του 1936,²⁸ έμελλε να αποτελέσει σταθμό στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου και να αξιοποιηθεί ως ναυαρχίδα στην πολιτιστική πολιτική του μεταξικού καθεστώτος και του εθνικού θεατρικού θεσμού σχετικά με την αναβίωση του αρχαίου δράματος σε ανοιχτό χώρο, απευθυνόμενο σε ένα πλατύ, λαϊκό κοινό Ελλήνων και ξένων.²⁹

Η επιλογή του Ροντήρη δεν ήταν τυχαία. Σε συνέντευξή του στην Αιμιλία Καραβία, λίγο πριν από την πρεμιέρα του έργου, εξέφραζε με πολύ θερμά λόγια την άποψή του σχετικά με την εύστοχη πρωτοβουλία του Βασιλικού Θεάτρου να ανοίξει τον δρόμο για την παράσταση της αρχαίας τραγωδίας σε ανοιχτό χώρο. Ο Ροντήρης ήθελε να σκηνοθετήσει παραστάσεις στο ύπαιθρο καθώς πίστευε ότι στην Ελλάδα τόσο η παράδοση, όσο και οι κλιματολογικές συνθήκες το «επέβαλλαν» κατά κάποιον τρόπο.³⁰ Η αιχμή του Ροντήρη περί γεωκλιματικού ντεντερμινισμού περιστρέφεται γύρω από τον φυλετικό λόγο του καθεστώτος για

27. Μ. Πετράκη, *Ο μύθος του Μεταξά: δικτατορία και προπαγάνδα στην Ελλάδα*, Αθήνα, 2006, σ. 247, σ. 248, σημ. 93.

28. Σκηνικά Κλεόβουλου Κλώνη, κοστούμια Αντώνη Φωκά και μουσική του Δημήτρη Μητρόπουλου, με Χορό εβδομήντα γυναικών, και Ηλέκτρα την Κατίνα Παξινού, Κλυταιμνήστρα την Ελένη Παπαδάκη, Ορέστη τον Θάνο Κωτσόπουλο και Χρυσόθεμη τη Βάσω Μανωλίδου. Η παράσταση επαναλήφθηκε κατά την Β' περίοδο της *Εβδομάδας Αρχαίου Δράματος* στο Ηρώδειο, 2-18 Ιουλίου 1937, παράλληλα με τον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη σε σκηνοθεσία Δημήτρη Ροντήρη.

29. Για τις Ηλέκτρες που είχαν προηγηθεί της *Ηλέκτρας* του Ροντήρη στην ελληνική σκηνή αλλά και για την επανάληψη της *Ηλέκτρας* του Ροντήρη μετά τη μεταξική περίοδο βλ. Ε. Παπάζογλου, *Το πρόσωπο του πένθους: Η Ηλέκτρα του Σοφοκλή ανάμεσα στο κείμενο και στην παράσταση*, Πόλις, Αθήνα, 2014, σσ. 209-210. Στην μελέτη αυτή θα εστιάσω παρακάτω.

30. Α. Καραβία, «Η παράστασις της Ηλέκτρας εις το Θέατρον Ωδείου Ηρώδου Αττικού: Η δημιουργία του κ.Ροντήρη», *Αθηναϊκά Νέα*, 15 Σεπτεμβρίου 1936.

τη ξεχωριστή ιστορία των Ελλήνων και τη ξεχωριστά ευνοϊκή κλιματολογική συνθήκη, η οποία χαρίζει αναντίρρητα στους σύγχρονους Έλληνες ένα προβάδισμα έναντι των άλλων λαών στην επάνοδο της αρχαίας τραγωδίας στο φυσικό της περιβάλλον.

Εκτός από τη συμβολική, σημειολογική αξιοποίηση του αρχαίου δράματος ως δραματικού είδους από το μεταξικό καθεστώς, η επιλογή συγκεκριμένα της *Ηλέκτρας* του Σοφοκλή μεταξύ άλλων έργων αποτελεί και αυτό ένα θέμα προς διερεύνηση, κυρίως ως προς τη διάσταση της ενδεχόμενης εξυπηρέτησης του ίδιου στόχου: της ενσάρκωσης δηλαδή κάποιων πτυχών της ιδεολογίας του Μεταξά.

Στην ενδελεχή ανάλυση της *Ηλέκτρας* από την Παπάζογλου, βασισμένη σε πλούσιο υλικό από τα κείμενα του προγράμματος της παράστασης και από εκείνα των κριτικών της εποχής, ο χώρος της παράστασης αναδεικνύεται ως βασικός πρωταγωνιστής πλάι σε εκείνον του Χορού. Η συγγραφέας μεταξύ άλλων διαπιστώνει για την παράσταση του 1936 στο Ηρώδειο ότι το αρχαίο θέατρο κάτω από τον ιερό βράχο της Ακρόπολης επιφορτίστηκε με το συνεχές της ιστορικής ελληνικής μνήμης και οι κριτικοί και οι λοιποί θεατές βρέθηκαν να βιώνουν όχι απλά «ένα θεατρικό ενθουσιασμό» αλλά ένα «θείον ρίγος», και τελικά η παράσταση «να υπερβαίνει τα όρια του καλλιτεχνικού γεγονότος καθεαυτά».³¹ Παραθέτω μικρό απόσπασμα της κριτικής (από όπου και το «θείον ρίγος») μέσω της οποίας, εκτός του ότι σκιαγραφείται ανάγλυφα η παραπάνω διαπίστωση της συγγραφέως, κατά την άποψή μου αποδεικνύεται και η συγγένεια με τις πολιτικές προθέσεις και ιδεολογικές στοχεύσεις του Μπαστιά και του Μεταξά, τις οποίες είχε επιφορτιστεί η παράσταση στο πλαίσιο του εθνικού αφηγήματος:

«Δια τον τόπον μας σκοπός της τοιαύτης παράστασεως είνε εις μεν τον Έλληνα θεατήν να υπομιμνήσκη ποια είνε η καταγωγή του, ποίαι αι υποχρεώσεις, τας οποίας του επιβάλλει αύτη και ποίαι αι μεγάλαι ελπίδες, τας οποίας του επιτρέπει διά το εθνικόν του μέλλον· τον δε

31. Ε. Παπάζογλου, *Το πρόσωπο του πένθους*, σ. 221, σ. 226, σ. 227. Τα κείμενα του προγράμματος της παράστασης υπέγραφαν ο Κωστής Μπαστιάς, ο μεταφραστής του έργου Ιωάννης Γρυπάρης, και ο Αλέξανδρος Φιλαδέλφειος, ο τότε Διευθυντής του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Για μια συνολική εικόνα της λεπτομερούς ανάλυσης των κειμένων και την πρόσληψη της παράστασης, βλ. σσ. 211-249.

ξένον θεατήν πείθη, ότι το κλασικόν του Ελληνισμού πνεύμα, εμπνέει, συγκινεί, ενθουσιάζει πάντοτε τους φυλετικούς απογόνους του».³²

Σύμφωνα με την ίδια έρευνα, αναφορικά με τη σκηνοθετική γραμμή, η οποία παρέμεινε σταθερή και στις ακόλουθες παραστάσεις της Ηλέκτρας τα επόμενα χρόνια, και τον δεύτερο πρωταγωνιστή της παράστασης, τον Χορό, η παράσταση κινήθηκε «με βάση ένα συμβιβασμό ανάμεσα στην αρχαιογνωστική αυθεντικότητα και τις ανάγκες του θεατρικού συγχρονισμού»³³, όπου η λύση σχετικά με τον χορό προβλήθηκε από τον Μπαστιά, ως «αμιγώς “ελληνική”».³⁴ Ο σκηνοθέτης Ροντήρης σε συνεργασία με τον Μπαστιά, επέλεξαν να μην μείνουν προσηλωμένοι σε μια παρωχημένη αρχαιολατρεία, αλλά αντίθετα, πλάι στον σεβασμό για την ελληνική αρχαιότητα, να κάνουν και μια πρόταση εκσυγχρονισμού, ως καλλιτεχνικής αποτύπωσης του σύγχρονου Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού με το περίβλημα πάντα του ιδεολογήματος της ελληνικότητας, το οποίο είδαμε και νωρίτερα πόσο σημαντικό ρόλο έπαιξε στην περίοδο του Μεσοπολέμου αλλά και στην καθεστωτική ρητορική. Προς το παρόν θεωρώ ότι και οι δύο «πρωταγωνιστές» της παράστασης μοιάζουν να είναι απόλυτοι εκφραστές του πυρηνικού μύθου του καθεστώτος.

Τέλος, ως προς το έργο και τον ρόλο της Ηλέκτρας, η Παπάζογλου αναφέρει ότι η παράσταση ήταν «ηλεκτρό-φιλη» και «ηρωο-λατρική», εστίασε σύμφωνα με τους κριτικούς στη «οικογενειακή εκδίκηση και όχι στην πολιτική εξέγερση».³⁵ Αρκετές υπήρξαν οι αρνητικές αντιδράσεις των κριτικών, οι οποίες εστίασαν στον «λεκιασμένο ηρωισμό»³⁶ της Ηλέκτρας, καθώς «ηθοποιός και σκηνοθέτης θέλησαν, τουλάχιστον έως ένα βαθμό, να ανιχνεύσουν κάτι κυριολεκτικά και μεταφορικά άσχημο στο σώμα (και άρα και στο πένθος) αυτού του προσώπου»,

32. Στο ίδιο, σ. 247. Πρόκειται για το άρθρο, (Ω), «Περί θείου ρίγους: Η παράσταση της Ηλέκτρας εις το αρχαίον θέατρον», *Εστία*, 5 Οκτωβρίου 1936.

33. Στο ίδιο, σ. 218

34. Στο ίδιο, σ. 218.

35. Στο ίδιο, σ. 233.

36. Στο ίδιο, σ.239

που ενδεχομένως το απαιτούσε και ο ίδιος ο ρόλος.³⁷ Πολλές ήταν οι κριτικές που στάθηκαν στο σώμα και στην εμφάνιση της Ηλέκτρας-Παξινού, που δεν ήταν και τόσο «θηλυκή»³⁸, ειδικά ως προς τη στάση και τις κινήσεις του σώματός της.

Είναι προφανές γιατί η σκηνοθεσία δεν ανέδειξε το θέμα της «πολιτικής εξέγερσης» της Ηλέκτρας απέναντι στους δόλιους σφετεριστές της εξουσίας: στην Κλυταιμνήστρα και στον Αίγισθο, εν μέσω μιας δικτατορίας. Οι πολιτικές συνδηλώσεις παραπέμπουν στην ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος από το μεταξικό καθεστώς. Κανείς δεν θα ήθελε να υποδαυλίσει αρνητικές σκέψεις του κοινού για το καθεστώς. Αντίθετα, η παράσταση επιλέγει να εστιάσει στην οικογενειακή εκδίκηση, να προβάλλει την Ηλέκτρα ως μια ηρωίδα, ως μια μεγαλόψυχη ηρωική κόρη που μάχεται για να αποκαταστήσει το όνομα και την τιμή της οικογένειας και του πατέρα της, του Αγαμέμνονα, ενός βασιλιά, δηλαδή του αρχηγού ενός κράτους-έθνους, ο οποίος και αυτός αγωνίστηκε στην Τροία για την τιμή των συμπατριωτών του. Η Ηλέκτρα ανάγεται σε ένα ηρωικό σύμβολο γυναίκας παρά το γεγονός ότι έχει «αρνηθεί τη γυναικεία της αποστολή» κατά τα κανονιστικά πρότυπα του Μεταξά περί γυναικείας ύπαρξης, καθ'όσον είναι άτεκνη και ανύμφευτη και ασχολείται συνέχεια με το πένθος της, με τον εσωτερικό της πόλεμο, σε μια μάχη για την τιμή και το όνομα του πατριάρχη Αγαμέμνονα. Το διακύβευμα λοιπόν είναι η υπεράσπιση και αποκατάσταση μιας ιεραρχίας μέσω της εκδίκησης, η υπεράσπιση του πατέρα Αγαμέμνονα, επομένως μιας πατριαρχικής ιεραρχίας ίδιας ακριβώς με εκείνη του μεταξικού ιδεολογήματος. Σχετικά με το φύλο και τον ρόλο του στο αρχαίο δράμα, η Rabinowitz, επισημαίνει: «Ενστερνιζόμενοι είτε αυτο-θυσιαστικούς είτε εκδικητικούς τρόπους συμπεριφοράς, οι γυναικείοι χαρακτήρες υποστηρίζουν και ενισχύουν ανδρικές αξίες και την πατριαρχική ιδεολογία».³⁹ Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι, σύμφωνα με τον μύθο, μόνο στον βωμό μιας «ανώτερης αξίας» που συνδέεται με κάτι «ανδρικό» αξίζει μια γυναίκα να θυσιάζει τη διαφορετικότητά της

37. Στο ίδιο, σ. 241.

38. Στο ίδιο, σ. 238.

39. *The Encyclopedia of Greek Tragedy, First Edition, Edited by Hanna M. Roisman*, John Wiley & Sons, Ltd, 2014 λήμμα: Gender and its Role in Greek Tragedy, Rabinowitz, 1993, 2004.

από τους άνδρες, σαν μια άλλη αμαζόνα. Σε αυτήν την περίπτωση σύμφωνα με το πατριαρχικό βλέμμα οικειοποιείται κάτι από την «ανδρική φύση» και για αυτό προβάλλεται ως αρρενωπή, όχι και τόσο θηλυκή, διαφορετική από τις «κανονικές» θηλυκότητες. Η παρουσίαση της γυναίκας με «στοιχεία αρρενωπότητας», «στερημένης από την ομορφιά της φύσης της» και για αυτό «άσχημης», ήταν συνήθης πρακτική σε φασιστικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα, καθώς οι διαχωρισμοί άνδρας-αρρενωπός, γυναίκα-θηλυκή ήταν παγιωμένοι και ήταν αδιανόητο μια γυναίκα να δρα εκτός του πλαισίου της οικογένειας, για αυτό και τότε γινόταν ορατή μόνο ως «άνδρας στη ψυχή και το σώμα». ⁴⁰ Η ηρωίδα του μύθου και της σκηνοθετικής προσέγγισης του Ροντήρη φέρει λοιπόν αυτήν την κατά φαινόμενα παραδοξότητα, που είναι εγγενής στην ιδεολογία του καθεστώτος. Ο αρχαίος μύθος της νεαρής Ηλέκτρας η οποία ηλικιακά συμβολίζει τη νέα γενιά και στην οποία ο Μεταξάς είχε επενδύσει πολλά μέσω και της Εθνικής Οργάνωσης Νεολαίας (ΕΟΝ), υπερασπίζεται συνολικά μέσω της εκδίκησης την αξία της οικογένειας· άρα, συνειρμικά και κλείνοντας το μάτι στο συλλογικό ασυνείδητο των θεατών της παράστασης, και την αξία της πατρίδας και του έθνους. Έτσι ο μύθος του έργου αποκραυγαλώνει στην φασιστική φαντασμαγορία όλες εκείνες τις διαχρονικές αξίες του ελληνικού έθνους που ενώνουν τους Έλληνες από την αρχαία Ελλάδα έως σήμερα.

Περί της τυχαιότητας ή μη της επιλογής των έργων ενδιαφέρον είναι το παράδειγμα της *Πενθεσίλειας*.

Ο μύθος της γνωστής από την ελληνική μυθολογία και τον Όμηρο *Πενθεσίλειας*, έτσι όπως τον προσέγγισε ο Κλάιστ στο ομώνυμο έργο του αποτέλεσε αγαπημένο μύθο για τους Ναζί, ⁴¹ στον οποίο τονίζεται ο ηρωισμός, η ρώμη, η άρνηση της σεξουαλικότητας και η αρρενωπότητα των αμαζόνων, οι οποίες κυριαρχούν στο πεδίο της μάχης. Ένα μεγάλο κινηματογραφικό πρότζεκτ της σκηνοθέτριας συνεργάτιδας των Ναζί Leni Riefenstahl ήταν η *Πενθεσίλεια* του Κλάιστ, το οποίο δεν

40. B. Spackman, *Fascist Virilities: Rhetoric, Ideology, and Social Fantasy in Italy*, University of Minnesota Press, USA, 1996, σ. 35.

41. H.V. Kleist, *Penthesileia* (1808). Ο Kleist αλλάζει τον αρχαιοελληνικό μύθο της *Πενθεσίλειας*, όπου τελικά δεν σκοτώνεται από τον Αχιλλέα, αλλά καταφέρει εκείνη να τον σκοτώσει και μετά αυτοκτονεί.

κατάφερε να αποπερατώσει λόγω της έναρξης του Β.Π.Π.⁴² Στην Ελλάδα το μεταξικό καθεστώς έδειξε το ίδιο ενδιαφέρον για το έργο και επέλεξε να ανεβάσει την παράσταση της *Πενθεσίλειας* στο νέο θέατρο του Λυκαβηττού το καλοκαίρι του 1939, με πρωταγωνίστριες τις νέες κοπέλες-μέλη της μεταξικής ΕΟΝ. Η Κοτοπούλη, πρωταγωνίστρια από τον καλλιτεχνικό κύκλο που συνεργαζόταν με το καθεστώς, σε κείμενό της στο καθεστωτικό περιοδικό *Νέον Κράτος* αναρωτιόταν για το αν η επιλογή του έργου της *Πενθεσίλειας* «ήταν σκόπιμη ή απλή σύμπτωση» όπως χαρακτηριστικά ανέφερε, και έσπευσε να την ερμηνεύσει η ίδια με μια «συμβολική «αναλογία», κάνοντας ένα παραλληλισμό ανάμεσα στις αμαζόνες και τις σύγχρονες γυναίκες εκείνης της εποχής: Οι γυναίκες του σήμερα σαν τις ηρωικές αμαζόνες έχουν και αυτές μια ηρωική αποστολή, όχι στο πεδίο της μάχης εναντίον των αντρών, αλλά εντός της οικογένειας και αυτή είναι να δώσουν ζωή στο νέο Έθνος, στους νέους Έλληνες.⁴³

Μεταβαίνοντας τώρα στον τομέα της πολιτιστικής διπλωματίας και στις θεατρικές περιοδείες στο εξωτερικό που αποτελούν ένα βασικό συστατικό κρατικών προγραμμάτων εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής, ο Μεταξάς πήρε πολύ γρήγορα την απόφαση να παρέμβει στην πολιτική του Βασιλικού Θεάτρου στις αρχές του 1937. Δηλώνει στον πρόεδρο του ΔΣ, Βλάχο, την πρόθεσή του να δώσει μέχρι και δύο εκατομμύρια δραχμές προκειμένου να παιχθούν μία ή δύο παραστάσεις αρχαίου δράματος στο Παρίσι στο πλαίσιο της Παγκόσμιας Έκθεσης το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Τελικά, παρά την αρχική έγκριση για τις παραστάσεις της Ηλέκτρας και του Οιδίποδα Τυράννου, σταδιακά το ΔΣ διχάστηκε επί του θέματος, κάτι που επέφερε την αναστολή της ιδέας του Μεταξά και την πολύ πιθανή ενόχλησή του.⁴⁴

42. A.Pomeroy, «Classical Antiquity, Cinema and Propaganda», στο H. Roche, K. Demetriou (ed.), *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, Brill, 2018, σσ. 264-285, σ. 270.

43. Μ. Κοτοπούλη, «Πενθεσίλεια στο θέατρο του Λυκαβηττού», *Νέον Κράτος*, Αύγουστος 1939, Αθήνα, τ. 24, 1939, σ. 565.

44. Α. Δημητριάδης, «Αρχαίο Θέατρο και ελληνική διπλωματία. Η παράσταση της Ηλέκτρας στην Αγγλία και τη Γερμανία του 1939», στο Κ. Κυριακός (επιμ.), *Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του*. Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Θεατρολογικού συνεδρίου, Πάτρα, 26-29 Μαΐου 2011, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πάτρα 2015, σσ. 339-349, σ. 340, σ. 341.

Πολύ σύντομα ο Μεταξάς θα προβεί σε μια καθοριστική ενέργεια για την επίρρωση της πολιτικής του στον χώρο του πολιτισμού. Με τον τρόπο αυτόν θα αύξανε τον έλεγχό του από την κεντρική εξουσία τοποθετώντας σε θέσεις κλεδιά άτομα της εμπιστοσύνης του. Τον Αύγουστο του 1937 ξεκινά η επίσημη συνεργασία Μπαστιά-Μεταξά. Ο Μπαστιάς δέχεται την τιμητική διπλή ανάθεση της Διεύθυνσης Γραμμάτων και Καλών Τεχνών του Υπουργείου Παιδείας και της Γενικής Διεύθυνσης του Βασιλικού Θεάτρου.⁴⁵ Η επιλογή ήταν καθοριστική για την μετέπειτα πολιτιστική πολιτική και πολιτιστική διπλωματία της μεταξικής δικτατορίας, καθώς αφ' ενός χαρακτηρίστηκε από μια συγκεντρωτική και προσωποκεντρική πολιτική γύρω από τον Μπαστιά, με μια μεγάλη ακτίνα ελέγχου πολλών πτυχών της καλλιτεχνικής ζωής της Ελλάδας, και αφετέρου επεδίωξε, και σε μεγάλο βαθμό τα κατάφερε, να επιδείξει μια «τολμηρή» εξωστρέφεια που μέχρι τότε δεν είχε επιτευχθεί.

Στις 11 Σεπτεμβρίου του 1938 η παράσταση της *Ηλέκτρας* με τον ίδιο θίασο εγκαινίασε τη χρήση του αρχαίου θεάτρου της Επιδάουρου στη νεώτερη εποχή, ανοίγοντας τον δρόμο για την καθιέρωση του θεσμού του Φεστιβάλ Επιδάουρου αρκετά χρόνια αργότερα το 1955. Ο διευθυντής του Βασιλικού σε επίσημη ανακοίνωσή του μετά την παράσταση στην Επίδαυρο, εκτός των συγχαρητηρίων για το καλλιτεχνικό και διοικητικό προσωπικό που συνέβαλε στην επιτυχή υλοποίηση της παράστασης, υπογράμμισε emphatically ότι «η παράσταση διήνοιξε ορίζοντας ευρυτάτους εις την τιτάνειαν προσπάθειαν της εποχής μας δια την αναβίωσιν της θρησκείας της Αττικής τραγωδίας».⁴⁶ Για μια ακόμη φορά μέσα από τον λόγο του Μπαστιά η αττική τραγωδία προβάλλεται ως μια θεμελιώδης έννοια της ιστορίας ελληνικού πολιτισμού, η οποία ενώνει όλους τους Έλληνας, όπως ακριβώς ενώνει μια κοινή θρησκεία όλους τους πιστούς ως μέλη μια διαχρονικής κοινότητας. Η ρητορική του καθεστώτος, μέσω του υψηλόβαθμου στελέχους της, Μπαστιά, οικειοποιείται τις θρησκευτικές τελετουργικές καταβολές της τραγωδίας και τις συνυφαίνει στο συλλογικό ασυνείδητο με την «θρησκευτική αύρα» όλων των φασιστικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων. Ο

45. Γ. Μπαστιάς, *Κωστής Μπαστιάς, Δημοσιογραφία-Θέατρο-Λογοτεχνία*, σ. 252.

46. Αναπαράγεται στην *Καθημερινή*, 13 Σεπτεμβρίου 1938, σ. 2. Η ανακοίνωση του Βασιλικού Θεάτρου έγινε στις 12 Σεπτεμβρίου 1938.

Emilio Gentile στη μελέτη του «*Fascism as political religion*» τεκμηριώνει ότι τα ολοκληρωτικά καθεστώτα αυτοπροβάλλονται ως μια πολιτική θρησκεία μέσω μιας συστηματικής, θεσποποιητικής αναπαραγωγής ιδεών, μύθων, τελετουργιών και συμβόλων, με στόχο την ιδεολογική προσάρτηση σε αυτά μιας «ιερότητας», μιας χαρισματικής αποστολής οι υποστηρικτές της οποίας θα γίνουν μέλη μιας μυστικής κοινότητας, μάρτυρες μιας κοινής πίστης με στόχο την εθνική αναγέννηση.⁴⁷

Εύστοχη είναι η ερμηνευτική απόπειρα της Ιωαννίδου, με αφορμή το Φεστιβάλ Επιδαύρου το 1955, στην οποία προτείνει την ετεροτοπική διάσταση, κατά την έννοια του Φουκώ,⁴⁸ των αρχαίων ελληνικών θεάτρων και δη της Επιδαύρου στο πολιτισμικό φαντασιακό των Ελλήνων, σε συνάρτηση με την ευρύτερη προσέγγιση του Χαμηλάκη, ο οποίος συνδέει την έννοια της ετεροτοπίας με τη συμβολική λειτουργία των αρχαίων μνημείων στην εθνική φαντασμαγορία των Ελλήνων ως αδι-άσειστων τεκμηρίων σύνδεσής τους με την αρχαιότητα.⁴⁹ Η Ιωαννίδου θεωρεί ότι κατά τη σύγχρονη αναπαράσταση του αρχαίου δράματος στα αρχαία θέατρα όλες οι αξίες και το πνεύμα εκείνης της εποχής δεν προβάλλονται μόνο στο μνημείο φαντασιωσικά, στο μυαλό δηλαδή των θεατών, αλλά ζωντανεύουν, παίρνουν σάρκα και οστά μπροστά στα μάτια τους. «Οι θεατές μιας παράστασης δεν ατενίζουν απλώς το θεατρικό μνημείο, αλλά τοποθετούμενοι εντός τους ζητούν να (ανα)βιώσουν την εμπειρία του αρχαίου θεατή».⁵⁰ Ο Μεταξάς λοιπόν το

47. Βλ. E. Gentile, «Fascism as political religion», *Journal of Contemporary History*, Vol. 25, No 2/3, May-June 1990, σσ. 229-251, σ. 240, σ. 241, σ. 244.

48. Έννοια του Μισέλ Φουκώ (Michel Foucault) σύμφωνα με την οποία «Υπάρχουν κάποιοι τόποι για κάθε πολιτισμό, για κάθε πολιτισμική κοινότητα, αληθινοί υπαρκτοί τόποι, οι οποίοι δημιουργούνται κατά τη διαμόρφωση της κοινότητας, και λειτουργούν πολλές φορές ως αντι-τόποι, ως ένα είδος πραγματοποιημένης ουτοπίας, μέσα από την οποία όλοι οι άλλοι τόποι αναπαρίστανται, προβάλλονται και ανατρέπονται. Θα ορίσω αυτούς τους τόπους, κατά αναλογία με τις ουτοπίες, ως ετεροτοπίες». Michel Foucault, «Of other spaces», *Diacritics*, 16 (Spring 1986), σ. 24. Παρατίθεται η μετάφραση από τα αγγλικά της Ε. Ιωαννίδου από το άρθρο, Ε. Ιωαννίδου, «Το αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου ως ετεροτοπία και η πρόσληψη του αρχαίου δράματος στη νεώτερη εποχή», στο *Παράδοση και εκσυγχρονισμός στο νεοελληνικό θέατρο: από τις απαρχές ως τη μεταπολεμική εποχή*. Πρακτικά του Γ' Πανελληνίου Θεατρολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 23-26 Οκτωβρίου 2008, σσ. 457-464.

49. Βλ. Y. Hamilakis, *The Nations and its Ruins: Antiquity, Archaeology and National Imagination in Greece*, σ. 17.

50. Ε. Ιωαννίδου, «Το αρχαίο θέατρο της Επιδαύρου», σ. 459.

1938, με την υποστήριξη της επιλογής του Μπασσιά να επιστρέψει η *Ηλέκτρα* στην αρχαία Επίδαυρο πολλά χρόνια πριν την έναρξη του αντίστοιχου φεστιβάλ, αποδεικνύει την πρόθεσή του να εκμεταλλευτεί πρώτος αυτός την ετεροτοπία του μνημείου του αρχαίου θεάτρου και της αναπαράστασης εντός αυτού του αρχαίου δράματος, ως τον ύψιστο συνεκτικό χώρο μιας ζωντανής επιτέλεσης του μύθου της συνέχειας του ελληνικού έθνους. Τελικά, σε αυτήν την περίπτωση το μνημείο και το αρχαίο κείμενο της τραγωδίας της *Ηλέκτρας* ενδύονται «τον μανδύα» του λόγου του καθεστώτος και επιφορτίζονται με την εγγραφή στο συλλογικό ασυνείδητο μιας σύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν. Αντιμετωπίζονται σαν ένα (υπο)κείμενο πάνω στο οποίο το καθεστώς προβάλλει τις δικές του εννοιολογήσεις.

Η δεύτερη πτυχή του ερευνητικού ερωτήματος, σε συνάρτηση πάντα με την πρώτη, καθώς η εσωτερική πολιτιστική πολιτική του Μεταξά ήταν συνυφασμένη με την εξωτερική πολιτιστική πολιτική, ασχολείται με το εάν το αρχαίο δράμα, παράλληλα με την επιτέλεση του εθνικού αφηγήματος του συγκεκριμένου καθεστώτος, λειτούργησε και ως δυνατό, εθνικό εργαλείο πολιτιστικής διπλωματίας, αντίστοιχο με εκείνα που χρησιμοποιούν άλλες χώρες εντός ή εκτός ακραίων εθνικιστικών, φασιστικών ιδεολογημάτων.

Η θεωρία του Nicholas Cull περί πολιτιστικής διπλωματίας υποστηρίζει ότι κάθε χώρα που σχεδιάζει και υλοποιεί προγράμματα εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής και προπαγάνδας χρησιμοποιεί πάντα, εκτός των άλλων μεθόδων, και την προβολή ενός κατ' εξοχήν εθνικού πολιτισμικού προϊόντος -«prestige gift»⁵¹-, το οποίο επιλέγει εκείνη ως τον κεντρικό πρεσβευτή του έθνους της και του πολιτισμού της.

Στην περίπτωση της Ελλάδας και της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου, με την τόσο μεγάλη προβολή και ιδεολογική φόρτιση που πήρε το αρχαίο δράμα εντός των συνόρων από το καθεστώς, θα ήταν οξύμωρο

51. N. Cull, *Jamming from Uncle Sam, Getting the best from Cultural Diplomacy*, 26/7/2010, http://usepublicdiplomacy.org/blog/jamming_for_uncle_sam_getting_the_best_from_cultural_diplomacy/. Συγκεκριμένα, ο Cull αναφέρει: «The first form of Cultural Diplomacy is 'the prestige gift': the international presentation of what one considers finest in one's own society. When a nation facilitates international exposure for its most accomplished artists or cultural products it falls into this category, as when the Egyptian government sponsored the Tutankhamen tour or when German patriotic organizations in the nineteenth century promoted the spread of German orchestral music».

να μην χρησιμοποιηθεί και ως ένα εθνικό σύμβολο κύρους στο εξωτερικό. Η πορεία προς την προβολή αυτού στις μεγάλες δυνάμεις της Ευρώπης ήταν περιπετειώδης και είχε διάφορους σταθμούς.

Το σχέδιο της εξωτερικής πολιτιστικής πολιτικής είχε κατ' αρχήν ξεκινήσει εντός των ελληνικών συνόρων, με την αμφίδρομη ισχύ των διακρατικών συνεργασιών να υλοποιείται με τις μετακλήσεις μεγάλων θεατρικών σχημάτων από τη Γαλλία, την Αγγλία και τη Γερμανία στην Ελλάδα. Ο Μπαστιάς και οι συνεργάτες του ύφαιναν ένα δίκτυο επαφών με το εξωτερικό με συγκεκριμένες ενέργειες, οι οποίες, κρίνοντας εκ του αποτελέσματος, ενορχηστρώθηκαν με ένα αριστοτεχνικό τρόπο.

Για πρώτη φορά λοιπόν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, το Βασιλικό θέατρο το 1938 άνοιξε τις πύλες του για τη φιλοξενία ξένων σχημάτων υψηλού κύρους από την Ευρώπη, τοποθετώντας στον ευρωπαϊκό πολιτισμικό χάρτη και την εθνική σκηνή της Ελλάδας.⁵² Η εξωστρέφεια και η ενίσχυση των διπλωματικών πολιτιστικών σχέσεων με τις μεγάλες δυνάμεις έπαιρνε σάρκα και οστά δημιουργώντας μεθοδικά ευνοϊκές συνθήκες για το σύγχρονο εθνικό θέατρο της Ελλάδας και το αρχαίο δράμα, ως το κατ' εξοχήν εθνικό πολιτιστικό προϊόν. Την αρχή έκανε τον Μάρτιο του 1938, δύο εβδομάδες μετά την προσάρτηση της Αυστρίας στο Γ' Ράιχ, ο ιρλανδικός θίασος *Dublin Gate Theatre* στην κεντρική σκηνή του Βασιλικού θεάτρου.⁵³ Στη συνέχεια τον Νοέμβριο του 1938 έφθασε ο προσκεκλημένος γαλλικός θίασος με τον ηθοποιό Harry Baur στο Κοτοπούλη-Ρεξ.⁵⁴ Ξεχωριστή θέση είχε η επίσκεψη, λίγες μέρες αργότερα, της Όπερας της Φρανκφούρτης, η οποία παρουσίασε στο ίδιο θέατρο την τετραλογία του Βάγκνερ –*Το δαχτυλίδι των*

52. Για την υλοποίηση αυτών μεταξύ άλλων φιλόδοξων σχεδίων του Βασιλικού Θεάτρου ο Μπαστιάς φρόντισε με αναγκαστικό νόμο 1504/1938 να ενισχυθούν κατά πολύ οι κρατικοί πόροι του Βασιλικού Θεάτρου.

53. Τα έργα που παίχθηκαν ήταν τα εξής: *Άμλετ* και *Μάκβεθ* του William Shakespeare, *Βασίλισσα Βικτώρια* του Laurence Hausman, *Η νύχτα θα πέσει* του Emlyn Williams και η *Προκαλούμενη Σύζυγος* του John Vanbrugh. Οι παραστάσεις δόθηκαν από τις 28/3/1938 μέχρι 1/4/1938 με την ακόλουθη σειρά: *Βασίλισσα Βικτώρια*, *Μάκβεθ*, *Η νύχτα θα πέσει*, *Άμλετ*, *Η προκαλούμενη σύζυγος*. (Προγράμματα παράστασης, ΕΛΙΑ).

54. Οι παραστάσεις δίνονται από τις 17 έως τις 20 Νοεμβρίου 1938 και τα έργα που παίχθηκαν είναι τα εξής: *Σαμφών*, H. Bernstein (17 και 18/11), *Τζάζ*, Marcel Pagnol, (18/11), *Ο σύζυγος που θέλησα*, Luis Verneuil (19 και 20/11), *Τζάζ*, Marcel Pagnol (20/11). Στη Θεσσαλονίκη, παίχθηκε στο Παλλάς ο *Σαμφών* στις 21/11. (Προγράμματα παράστασης, ΕΛΙΑ).

Νιμπελούνγκεν (*Ο Χρυσός του Ρήνου, Η Βαλκυρία, Ζίγκφριντ και Το Λυκόφως των Θεών*) σε σκηνοθεσία Hans Meissner.⁵⁵

Η περίοδος αυτή με τους ξένους θιάσους, τους πρέσβεις και τους άλλους αξιωματούχους να παρελαύνουν στις σκηνές του Βασιλικού θεάτρου και να συνομιλούν με τον Μπαστιά και τον Μεταξά, ενώ ο επεκτατισμός της Γερμανίας κάλπαζε, αποτυπώνει ανάγλυφα αφ' ενός την αγωνία της Ελλάδας να εξασφαλίσει την ασφάλεια της χώρας σε περίπτωση πολέμου και αφ' ετέρου τη συμβολή της soft power διπλωματίας που προσέφερε το θεατρικό σανίδι. Από την άλλη μεριά και οι Μεγάλες Δυνάμεις έδειχναν το ζωηρό τους ενδιαφέρον για τη μερίδα του λέοντος στην πολιτισμική διείσδυση στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '30, και ιδιαίτερα τη διετία 1937-39 είχαν επιδοθεί σε ένα κρεσέντο ανταγωνισμού, προβάλλοντας τα δικά τους prestige gifts και επενδύοντας στη δημιουργία εδρών ξένων γλωσσών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, προγράμματα υποτροφιών, προσκλήσεις ή αποστολές προσωπικοτήτων των γραμμάτων και των επιστημών, συναυλίες και εκθέσεις, επιχορηγούμενες κινηματογραφικές και θεατρικές παραστάσεις.⁵⁶ Εντός αυτής της πολιτισμικής κινητικότητας σε επίπεδο πολιτιστικής διπλωματίας στην Ελλάδα, οι επαφές με τους καλλιτεχνικούς

55. ΕΛΙΑ, Πρόγραμμα Παράστασης. Οι παραστάσεις παρουσιάστηκαν στις ακόλουθες ημερομηνίες: *Ο Χρυσός του Ρήνου* 26/11/1938, *Η Βαλκυρία*, 27/11/1938, *Ζίγκφριντ*, 29/11/1930, *Λυκόφως των Θεών* 2/12/1938. Ο μύθος των *Nibelungen*, ιδιαίτερα έτσι όπως αποτυπώθηκε στην ομώνυμη ταινία του Fritz Lang (1924) αποτέλεσε για τον Χίτλερ και τον Γκέμπελς το πιο αγαπημένο κινηματογραφικό εγχείρημα εξιστόρησης της ιστορίας των Γερμανών, με τις αντισημιτικές αναφορές να είναι πρόδηλες μέσα στην ταινία. Βλ. A. Pomeroy, «Classical Antiquity, Cinema and Propaganda», στο *Brill's Companion*, σσ. 264-285, σ. 269, σ. 270. Ο Βάγκνερ επίσης ήταν ο αγαπημένος συνθέτης του Χίτλερ. Η ενδελεχής μελέτη της πολιτιστικής διπλωματίας των Ναζί τόσο προς την Ελλάδα, όσο και προς άλλες χώρες, δεν εμπίπτει στο πλαίσιο αυτής της έρευνας. Ωστόσο, εδώ απλά επισημαίνω ενδεικτικά τη διασύνδεση κάποιων επιλογών έργων και καλλιτεχνών με τη ρητορική της ναζιστικής προπαγάνδας προκειμένου να προσδιοριστεί το πλαίσιο της λογικής εντός της οποίας τα καθεστώτα αυτά και αναπόφευκτα και το καθεστώς Μεταξά κατασκευάζουν τα ιδεολογήματά τους και χρησιμοποιούν την καλλιτεχνική παραγωγή στην υπηρεσία της προπαγάνδας τους. Για τη γερμανική πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα το διάστημα 1933-1944, βλ. Fedra Koutsoukou, *Die deutsche Kulturpolitik in Griechenland in er Zeit des Nationalsozialismus (1933-1944)*, Berlin, Metropol Verlag, 2008.

56. Χ. Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης των μεγάλων δυνάμεων και ελληνικές αντιδράσεις, 1930-1960», στο Χ. Φλάισερ (επ.), *Η Ελλάδα '36-'49, Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Καστανιώτης, Αθήνα 2003, σσ. 87-112, σ. 94.

διευθυντές των οργανισμών και τους πρέσβεις των αντίστοιχων χωρών, οι παραστάσεις και τα προπαρασκευαστικά ταξίδια του πολυμήχανου διευθυντή του Βασιλικού στο 1938 στη Γερμανία και την Αγγλία, οδήγησαν στην επίτευξη του πολυπόθητου στόχου: την επίσημη πρόσκληση του Βασιλικού Θεάτρου στις δύο χώρες αντίστοιχα.

Η περιοδεία του Βασιλικού θεάτρου στην Αγγλία και τη Γερμανία το 1939

Στο ενδεχόμενο μιας περιοδείας στην Αγγλία και τη Γερμανία ο Μεταξάς γνώριζε πολύ καλά τις ισορροπίες που διακυβεύονταν και για αυτό και έσπευσε να επιστήσει την προσοχή του Μπαστιά στον αντίκτυπο αυτής της περιοδείας σε πολιτικό επίπεδο. «Η περιοδεία πρέπει να πραγματοποιηθεί και στις δύο χώρες ή να ματαιωθεί. Αυτοί οι δύο [σ.σ. Γερμανοί και Άγγλοι] φάχνουν δικαιολογία για να παρεξηγηθούν και να μας κατατάξουν στους εχθρούς ή στους φίλους τους. Από την άλλη μεριά, είμαι σίγουρος ότι η λαμπρή παρουσία του Βασιλικού μας θεάτρου, για την οποία δεν αμφιβάλλω, θα επηρεάσει ευνοϊκά τη θέση της Ελλάδος στους δυο αντιπάλους».⁵⁷ Ο Μεταξάς με αυτή του τη δήλωση συμπλέκει σαφώς το καλλιτεχνικό γεγονός της περιοδείας με τα οφέλη που θα κομίσει στην εξωτερική του πολιτική. Το 1939 ήταν η χρονιά που οι διπλωματικές κινήσεις και επιλογές του προηγούμενου έτους απέδωσαν στο μέγιστο βαθμό. Το πρώτο σκέλος της θεατρικής ανταλλαγής μεταξύ Ελλάδας και Βρετανίας υλοποιήθηκε τον Μάρτιο του 1939 με τον ερχομό του περίφημου αγγλικού θιάσου *Old Vic* στην Αθήνα.⁵⁸ Ο αγγλικός θίασος παρουσίασε στο Βασιλικό Θέατρο από τις 29 Μαρτίου μέχρι και τις 2 Απριλίου σειρά βρετανικών έργων των Shakespeare, Sheridan, Shaw, Priestley και Pinero.⁵⁹ Οι Βρετανοί επέ-

57. Γ. Μπαστιάς, *Κωστής Μπαστιάς*, σ. 274.

58. Χ. Φλάισερ, «Στρατηγικές πολιτισμικής διείσδυσης», σ. 94. Στη μελέτη του Φλάισερ αναφέρεται ότι σύμφωνα με τα γερμανικά αρχεία η επιτυχία της παράστασης του περίφημου θιάσου *Old Vic* αναστατώνει τους Γερμανούς.

59. Βραδυνός, «Εβδομάς Δραματικής Τέχνης: Ο θίασος του «Ολντ Βικ» εις τας Αθήνας», *Βραδυνή*, 25 Μαρτίου 1939, 6. Τα έργα που παίχθηκαν σε εναλλασσόμενο ρεπερτόριο ήταν ο *Άμλετ* και ο *Ερρίκος ο Ε΄*, του Shakespeare, ο *Άνθρωπος και Υπεράνθρωπος* του Shaw, οι *Αντίζηλοι* του Sheridan, το *Έχω ξανάθει* του Priestley και *Η Τρηλωνέου του θεάτρου Ουέλλς* του Pinero. Επίσης, τον Απρίλιο του 1939 ο ιρλανδικός θίασος

λεξαν να προβάλλουν το δικό τους εθνικό, πολιτισμικό σύμβολο, ένα θεατρικό μύθο, τον Σαίξπηρ, ο οποίος αποτελούσε και εξακολουθεί να αποτελεί το βρετανικό prestige gift στο πλαίσιο της πολιτιστικής τους διπλωματίας. Δεν αρκέστηκαν όμως μόνο σε αυτόν· θέλησαν να προβάλλουν και τη σύγχρονη βρετανική θεατρική δραματουργία και μάλιστα συγγραφείς με περισσότερο σοσιαλιστικό προφίλ, όπως ο Shaw και κωμωδίες, προάγοντας ένα πιο ελαφρύ τόνο προσέγγισης των κοινωνικών θεμάτων, επιδιώκοντας ενδεχομένως ένα πιο μετριοπαθή και αποστασιοποιημένη στάση αναφορικά με σχέσεις τους με τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου.

Για την αξία των πολιτιστικών σχέσεων και την επένδυση στη διπλωματία του πολιτισμού εκείνης της περιόδου αξίζει να διευρυνθεί ως παράδειγμα το πολιτικό πλαίσιο των ελληνοβρετανικών σχέσεων την περίοδο που έλαβαν χώρα οι παραστάσεις του *Old Vic*.

Η ισορροπία στις ελληνοβρετανικές σχέσεις αποτελούσε το επίμαχο διακύβευμα για μεγάλο διάστημα. Από τον Νοέμβριο του 1938 και έπειτα είχαν αρχίσει να διαρρέουν σε υπερβολικό βαθμό πληροφορίες προς το Foreign Office και άλλους αξιωματούχους από τον Βρετανό πρέσβη στην Αθήνα, Sydney Waterlow, σχετικά με την κλιμακούμενη τυραννική πολιτική του Μεταξά, τον περιορισμό των ελευθεριών, τη λαϊκή δυσαρέσκεια και τον ταυτόχρονο σταδιακό υποσκελισμό του φιλοβρετανού Βασιλιά Γεώργιου Β΄ από τον Μεταξά. Ο Waterlow παρακινούσε με κάθε τρόπο τη βρετανική κυβέρνηση και το Foreign Office να δράσουν εγκαίρως, πριν η κατάσταση γίνει αδιέξοδη και χάσει την ισχύ του ο αγαλλόφιλος Βασιλιάς, που στήριζε τα συμφέροντα της Βρετανίας. Γνωστή ήταν εξάλλου η ανάμειξή της στην παλινόρθωση του 1935.⁶⁰ Την ίδια στιγμή η Ελλάδα, εξαρτημένη στην εξωτερική πολιτική από τη Βρετανία, πίεζε για την υπογραφή συμφωνιών τις οποίες η Βρετανία ανέβαλλε. Ωστόσο, η Βρετανία δεν ήθελε να αφήσει το

Dublin Gate Theatre επιστρέφει στην Ελλάδα αυτήν την φορά για να παρουσιάσει στη Θεσσαλονίκη.

60. Μ. Πετράκη, *Βρετανική πολιτική και προπαγάνδα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο*, σ. 23., Θ. Σφήκας, «Από τις «κυβερνήσεις ανδρικών έλων» στην αντι-ιμπεριαλιστική, μη επεμβατική ευπρέπεια. Η ελληνική πολιτική της Βρετανίας, 1936-1949» στο Χ. Φλάισερ, (επ.) *Η Ελλάδα '36-'49: Από τη δικτατορία στον Εμφύλιο. Τομές και συνέχειες*, Αθήνα, 2003, σσ. 73-86, σ. 77.

πεδίο ελεύθερο για προσέγγιση μεταξύ Ελλάδας-Γερμανίας. Μετά από σειρά διαβουλεύσεων μέχρι και τον Φεβρουάριο του 1939, προκρίθηκε τελικά από το Foreign Office η λύση της αποστολής στην Αθήνα «ενός Άγγλου διακεκριμένου σε ένα τομέα, αλλά όχι σε επίσημη θέση», όπως χαρακτηριστικά ανέφεραν στο μνημόνιό τους, ο οποίος θα βολιδοσκοπούσε την κατάσταση και θα ερχόταν σε επαφή με τον βασιλιά και τον Μεταξά. Αυτός λοιπόν ήταν ο πρόεδρος του Βρετανικού Συμβουλίου και φίλος του βασιλιά, ο Lord Lloyd, ο οποίος έφθασε στην Αθήνα, τον Μάρτιο του 1939.⁶¹ Το Βρετανικό Συμβούλιο είχε ιδρυθεί το 1934 στο Λονδίνο και ήταν εκείνο που είχε επωμιστεί τον σχεδιασμό και την υλοποίηση του συνόλου της βρετανικής πολιτιστικής πολιτικής στην Ελλάδα, με σειρά δραστηριοτήτων ενορχηστρωμένων γύρω από ένα βασικό κόμβο: το Ινστιτούτο Αγγλικών Σπουδών στην Αθήνα, το οποίο ξεκίνησε επίσημα τη λειτουργία του το 1938 και αποτελούσε το κέντρο διδασκαλίας της αγγλικής γλώσσας και των λοιπών πολιτιστικών δράσεων του ελληνικού παραρτήματος του Βρετανικού Συμβουλίου στην Ελλάδα. Ο τομέας του θεάτρου και οι θεατρικές ανταλλαγές μεταξύ των δύο χωρών εντάσσονταν στις αρμοδιότητές του, αναλαμβάνοντας αντίστοιχα και τις επισκέψεις του *Old Vic* και του *Dublin Gate Theatre*.⁶² Το γεγονός ότι προτάχθηκε η επιλογή του Lloyd ανάμεσα σε πλήθος άλλων βρετανών αξιωματούχων τη δεδομένη στιγμή και στο ευρύτερο πλαίσιο της επίσκεψης του βρετανικού θιάσου στην Αθήνα, τεκμηριώνει τη χρησιμότητα της ήπιας ισχύος διπλωματίας, της πολιτιστικής διπλωματίας, η οποία στο πρόσωπο του Lloyd έβρισκε τη μέγιστη ενσάρκωσή της. Τεκμηριώνεται πολύ καθαρά η επένδυση των δύο χωρών στην πολιτιστική διπλωματία για τη γεφύρωση των διαφορών, την άμβλυνση των εντάσεων και την προσέγγιση με «πολιτισμένο», ήπιο τρόπο των στόχων τους. Με την επίσκεψη του Lloyd προκρίθηκε η αντικατάσταση του βρετανού πρέσβη, Waterlow, από τον Michael Palairret για την ανανέωση των διπλωματικών σχέσεων.⁶³

Η διαπάλη εκείνο το διάστημα μεταξύ της Γερμανίας και της Αγ-

61. Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο πόλεμος του '40*, Επίκεντρο, Αθήνα, 1996, σ. 140.

62. Βλ. Ε. Πετρίτση, *Η βρετανική πολιτιστική πολιτική στην Ελλάδα, 1945-1967*, (διδακτορική διατριβή), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας, Κέρκυρα, 2015, σσ. 259-269.

63. Μ. Πετράκη, *Βρετανική πολιτική και προπαγάνδα στον ελληνοϊταλικό πόλεμο*, σ. 30.

γλίας για τον έλεγχο της Ελλάδας μέσω του πολιτισμού μπορεί να γίνει αντιληπτή καλύτερα από τις συζητήσεις που έγιναν μεταξύ των δυο υψηλόβαθμων επιτελικών της Αγγλίας, Lloyd και Palairret. Οι δυο τους «συμφώνησαν ως προς την ανάγκη διείσδυσης στην καθεστωτική νεολαία ΕΟΝ», καθώς «μια επιτυχία σε βάρος των αντίστοιχων γερμανικών προσπαθειών θα βάρυνε περισσότερο από τις ενδεχόμενες αρνητικές αντιδράσεις αγγλόφιλων φιλελεύθερων και άλλων αντικαθεστωτικών»⁶⁴

Λίγο πριν την έναρξη της μεγάλης περιόδειας στην Αγγλία και τη Γερμανία ο Μπαστιάς, έδειχνε να έχει προετοιμάσει κάθε λεπτομέρεια για την αποφυγή οποιασδήποτε εκτροπής της πολυπόθητης ισορροπίας προς τις δύο δυνάμεις που ενδεχομένως να πυροδοτούσαν οι συζητήσεις των ηθοποιών. Για αυτό σε επιστολή στις 30.5.1939, απαγορεύει στους ηθοποιούς οποιαδήποτε πολιτική συζήτηση για τα διεθνή θέματα, οποιαδήποτε έκφραση γνώμης ή κριτικής για πρόσωπα και καταστάσεις, καθώς οι περισσότεροι θα συζητούσαν στα ελληνικά και ελλόχευε ο κίνδυνος να δημιουργηθούν παρεξηγήσεις με δυσάρεστες συνέπειες.⁶⁵

Η περιοδεία στην Αγγλία περιελάμβανε τους εξής σταθμούς: Καίμπριτζ, μία παράσταση στις 13 Ιουνίου, Οξφόρδη, μία παράσταση στις 14 Ιουνίου, Λονδίνο, δύο παραστάσεις στις 19 και 21 του 1939.⁶⁶ Οι

64. Χ. Φλάισερ, «Πόλεμος και κουλτούρα: Η βρετανική πρεσβεία και η διαμάχη για την πολιτισμική ηγεμονία στην Ελλάδα», *Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, 22 Νοεμβρίου 1998, σσ. 14-15, σ. 14.

65. Αναφέρεται και παρατίθεται αυτούσιο το απόσπασμα από την εν λόγω επιστολή του Μπαστιά στη διδακτορική διατριβή της Δήμητρας Καγγελάρη, *Ελληνική Σκηνή και το θέατρο της ιστορίας, 1936-1944, οι θεσμοί και οι μορφές*, ΑΠΘ, 2003, σ. 99.

66. Στο Λονδίνο, όπως και λίγο αργότερα στη Φρανκφούρτη, εκτός των παραστάσεων της *Ηλέκτρας*, δόθηκαν και δύο παραστάσεις του *Άμλετ* του Σαίξπηρ. Η διπλή παράσταση του *Άμλετ* σε σκηνοθεσία Δημήτρη Ροντήρη και στον ρόλο του Άμλετ τον Αλέξη Μινωτή δόθηκε στις 20 Ιουνίου 1939. Παρά τις αρχικές επιφυλάξεις για την παράσταση του σαιξπηρικού έργου στη γενέτειρα του συγγραφέα, το Βασιλικό Θέατρο τελικά παρουςίασε την επιτυχημένη παράσταση της προηγούμενης σαιζόν με τη δυνατή ερμηνεία του Μινωτή ως δείγμα σεβασμού και τιμής στους Άγγλους. Και σε αυτήν την περίπτωση μπορεί να διακρίνει κανείς την προσπάθεια του Μπαστιά να δείξει το επίπεδο του σύγχρονου ελληνικού θεάτρου στο εξωτερικό. Οι *Times* του Λονδίνου χαρακτήρισαν την επιλογή του Μπαστιά να παρουσιάσει ένα ελληνικό και ένα σαιξπηρικό έργο ως επιλογή που δείχνει «σοφία και ευγένεια». Ο Νίκος Καζαντζάκης, ο οποίος συνόδευσε τον θίασο από το Παρίσι, έγραφε για την ηρωίδα του *Άμλετ*: «Δεν είχαμε πια εδώ να μας βοηθήσει η ομορφιά και το κύρος της αρχαίας τραγωδίας [...] Η μάχη εδίδονταν σε αγγλικό πια έδαφος». Όλες οι αγγλικές εφημερίδες επαινούσαν την υποκριτική δεινότη-

παραστάσεις δόθηκαν αντίστοιχα στο *Arts Theatre of Cambridge*, στο *The playhouse*, και στο *His Majesty Theatre*.⁶⁷ Στο σύνολό τους οι παραστάσεις πλαισιώθηκαν από πλήθος επίσημων δεξιώσεων από τους εμπλεκόμενους και κατά τόπους βρετανικούς θεσμούς, όπως τους επικεφαλής των θεατρικών οργανισμών και των πανεπιστημίων που φιλοξενούσαν την παράσταση, τον Αγγλοελληνικό Σύνδεσμο, το Βρετανικό Συμβούλιο και τον Διευθυντή του Lord Lloyd, υπό την αιγίδα του οποίου έλαβαν χώρα οι παραστάσεις⁶⁸ κ.ά. Επίσης, η βρετανική βασιλική οικογένεια αγκάλιασε με θέρμη όλες τις παραστάσεις, τις οποίες και έθεσε υπό την προστασία του Δούκα και της Δούκισσας του Κεντ, ενώ πολλά από τα μέλη της παρακολούθησαν τις παραστάσεις και συνεχάρησαν τους ηθοποιούς.⁶⁹

Στο *Cambridge Arts Theatre*, το οποίο είχε εγκαινιάσει τη λειτουργία του το 1936 και είχε ευθύς εξαρχής αποφασίσει την καθιέρωση ενός θεατρικού θεσμού παραστάσεων ελληνικού αρχαίου δράματος κάθε τρία χρόνια στα ελληνικά⁷⁰ η παράσταση, όπως ήταν αναμενόμενο, σημείωσε μεγάλη επιτυχία. Ο κοσμήτορας του πανεπιστημίου του Καίμπριτζ φώναξε ενθουσιασμένος στο τέλος του έργου «Ζήτω η Ελλάς!», και στη συνέχεια εξήρε την υψηλή αισθητική απόλαυση και τη νέα ακτινοβολία που εξέπεμπε η Ελλάδα στα πολιτισμένα έθνη.⁷¹ Το παραστασιακό γεγονός μέσα από τα λόγια ενός υψηλόβαθμου θεσμικού παράγοντα της Αγγλίας, καθώς ο ίδιος εκπροσωπεί ένα από τα ιστορικά και φημισμένα πανεπιστήμια της χώρας, με ιδιαίτερη παράδοση στις κλασικές σπουδές, ξεπερνά τα καλλιτεχνικά του όρια και γίνεται ένα ορόσημο

τα του Μινωτή και συνέκριναν τον Άμλετ του με εκείνον του Αλεξ Γκίνες του *Old Vic*. Βλ. Γ. Μπαστιάς, *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου: Μεσοπόλεμος, κατοχή, απελευθέρωση*, Τόμ. Α', Αθήνα, 1997, σ. 92, σ. 93.

67. <http://www.nt-archive.gr/playDetails.aspx?playID=831>, Ψηφιακό Αρχείο Εθνικού Θεάτρου (ανακτήθηκε 20/12/2019).

68. Darlington, W. A., «Greek Actors Triumph: An impressive "Elektra"», *Daily Telegraph and Morning Post*, 20 Ιουνίου 1939.

69. χ.σ., «Το πρόγραμμα του Βασιλικού θεάτρου εις τον Λονδίνον», *Αχρόπολις*, 10 Ιουνίου 1939, σ. 2.

70. <https://www.cambridgeartstheatre.com/discover-more/our-history>. Ο θεατρικός αυτός θεσμός ονομάζεται «The Greek Play».

71. χ.σ., «Η θριαμβευτική η χθεσινή παράσταση της Ηλέκτρας εις Καίημπριτζ», *Αχρόπολις*, 14 Ιουνίου 1939, σ. 2.

για την προβολή του πνεύματος της Ελλάδας και της άξιας διαχείρισης της πολύτιμης πολιτισμικής ιστορίας. Η φράση του κοσμήτορα «Ζήτω η Ελλάς» μοιάζει να συνηχεί απόλυτα με τους λόγους του ίδιου του Μεταξά και να συναντά τους σκοπούς αυτής της περιόδου. Στο άρτι ιδρυθέν το 1938 *Playhouse* της Οξφόρδης⁷² το κοινό επίσης υποστήριξε ένθερμα το θεατρικό γεγονός. Ο Τύπος στάθηκε και στη σύγχρονη εκδοχή της μετάφρασης στη δημοτική από τον Ιωάννη Γρυπάρη, η οποία, απόλυτα συνεπής με τη γλωσσική πολιτική του Μεταξά, βοήθησε ακόμη και αυτούς που γνώριζαν λίγα ελληνικά να μπορέσουν να κατανοήσουν ορισμένα μέρη του κείμενου.⁷³ Ο θίασος αναχώρησε αμέσως μετά για την αγγλική πρωτεύουσα.

Εν μέσω των επευφημιών και των χειροκροτημάτων μετά το πέρας της παράστασης στο Λονδίνο, ο Μπαστιάς ανέβηκε στη σκηνή για να ευχαριστήσει τους επίσημους καλεσμένους και το ενθουσιώδες κοινό για την πολύ θερμή υποδοχή που επιφύλαξαν στον θίασο. Κατέστησε σαφές το πλαίσιο εντός του οποίου πραγματοποιήθηκαν οι παραστάσεις στην Αγγλία, το όραμα που είχε ο ίδιος και ο Μεταξάς για τον ελληνικό πολιτισμό και τη χρησιμότητά του σε μια δύσκολη ιστορική στιγμή, όπου τα σύννεφα του πολέμου είχαν ήδη σκιάσει το ευρωπαϊκό τοπίο. Από τα λεγόμενά του αναδύεται ξεκάθαρα το στίγμα του ιδεολογήματος της 4ης Αυγούστου, της πολιτικής και πολιτιστικής φιλοσοφίας του καθεστώτος, στον πυρήνα της οποίας το εθνικό και πολιτιστικό ιδεώδες συμπλέκονται άρρηκτα.

Συγκεκριμένα, ανέφερε ότι «η αποστολή του Βασιλικού θεάτρου της Ελλάδος είναι πνευματική και καλλιτεχνική και αποσκοπεί να καταστήσει γνωστάς εις το εξωτερικόν τας κατακτήσεις που επέτυχεν η σημερινή Ελλάς εις το ευρύ πεδίο των Γραμμάτων και των τεχνών. Είναι συνεπώς αποστολή ειρήνης και προσπάθεια ενός λαού εν τω μέσω των δυσκολιών της παρούσας ώρας να κρατήσει υψηλά το λάβαρον της πνευματικής ζωής. Είναι με άλλους λόγους νέος κλάδος ελαίας, που εν έθνος πτωχόν ίσως σε υλικά μέσα αλλά πάμπλουτον εις ηρωικάς σελίδας ιστορίας και πολιτισμού προσφέρει εις τα άλλα πολιτισμένα

72. <https://www.oxfordplayhouse.com/about-us/oxford-playhouse-a-history/>

73. χ.σ., «Elektra in modern Greek, Athenian Players in Oxford», *Sunday Times*, 14 Ιουνίου 1939.

έθνη».⁷⁴

Περιγράφει ανάγλυφα ο ίδιος πως αυτή η θεατρική περιοδεία είχε αποκτήσει την αξία ενός εθνικού συμβόλου-«το λάβαρον»- σε μια συμβολική παρέλαση πολλών αιώνων πολιτισμού και πνεύματος πάνω στη θεατρική σκηνή και της αξιοθαύμαστης συνέχισής του στο εδώ και τώρα του επισφαλούς για την ειρήνη σκηνικού των παραμονών του πολέμου. Για την πολιτική του Μεταξά στον τομέα του πολιτισμού ο Μπαστιάς είχε την ευκαιρία να μιλήσει και μέσω του ραδιοφωνικού σταθμού του BBC.

Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος της εφημερίδας Ακρόπολις στις 21 Ιουνίου 1939: «Ένας ελληνικός θρίαμβος εις την Αγγλίαν. Η παράσταση της “Ηλέκτρας” από τον θίασον του Βασιλικού εις Λονδίνον. Η επιβολή του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού: Ενθουσιώδεις κρίσεις των Άγγλων». Όλο το περιεχόμενο του άρθρου αποτυπώνει το κλίμα πρόσληψης ενός παραστασιακού γεγονότος που έλαβε ξεκάθαρα πολιτικές διαστάσεις, με τον ελληνικό και αγγλικό εθνικό ύμνο να καταχειροκροτούνται στο τέλος της παράστασης. Από το άρθρο φαίνεται ότι σύσσωμος ο αγγλικός Τύπος και το κοινό εξήρε με «έκσταση» και με μια «φρενίτιδα ενθουσιασμού» την παράσταση της Ηλέκτρας, την επιβολή και το μεγαλείο του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού, με τους *Times* να πρωτοστατούν. Στο μεστό άρθρο των *Times* που παρατίθεται, ο Άγγλος συντάκτης μιλάει με ενθουσιώδη λόγια όχι μόνο για τον θίασο και την «μεγαλοπρεπή και μαγνητίζουσα» Κατίνα Παξινού, αλλά και τον Μπαστιά, αποκαλώντας τον «πρεσβευτή της τέχνης του έθνους». Επίσης, αναφέρεται στη βαθιά και μακρόχρονη φιλία μεταξύ των δύο εθνών που πρόσφατα αναθερμάνθηκε, τους ακατάλυτους πνευματικούς δεσμούς τους και την αποδεδειγμένη ικανότητα των Ελλήνων να «επιμελούνται της πατρικής των κληρονομιάς» μέσα από την αναβίωση των αρχαίων δραμάτων. Το αγγλικό άρθρο τελειώνει με την ακόλουθη ρήση: «Κάθε τι διά το οποίο αξίζει να ζήσει και να αποθάνη ο άνθρωπος, εγεννήθη στην Ελλάδα». ⁷⁵ Πιστεύω ότι αυτή η τελευταία φράση, εκ-

74. χ.σ., «Η επιτυχία του Βασιλικού Θεάτρου εις Λονδίνον. Ο ραδιοφωνικός λόγος του γενικού διευθυντού κ.Μπαστιά», *Ελεύθερον Βήμα*, 23 Ιουνίου 1939, σ. 6.

75. χ.σ., «Ένας ελληνικός θρίαμβος εις την Αγγλίαν. Η παράσταση της “Ηλέκτρας” από τον θίασον του Βασιλικού εις Λονδίνον. Η επιβολή του Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού: Ενθουσιώδεις κρίσεις των Άγγλων», *Ακρόπολις*, 21 Ιουνίου 1939, σ. 1.

φράζει περίτρανα το «κύρος που χαρίσθηκε» στους θεατές και το «κύρος που χάρισε» στην Ελλάδα το αρχαίο δράμα ως την ελληνική εκδοχή του prestige gift της θεωρίας του Cull, που αναφέρθηκε παραπάνω.

Εκτός από τους Βρετανούς την παράσταση παρακολούθησαν και Έλληνες ομογενείς, οι οποίοι εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς την ελληνική κυβέρνηση, διότι μέσω αυτής της παράστασης το Βασιλικό θέατρο μπόρεσε να δείξει «μιαν πτυχήν του συντελούμενου επί του σημερινού καθεστώτος έργου εν Ελλάδι, εντός του ειρηνικού πλαισίου». ⁷⁶

Μετά το πανηγυρικό φινάλε στο Λονδίνο, ο βασιλικός θίασος ταξίδεψε προς τη Φρανκφούρτη, την προτελευταία στάση αυτής της περιοδείας.

Οι παραστάσεις της *Ηλέκτρας* στην πόλη του Γκαίτε πραγματοποιήθηκαν στις 26 και 27 Ιουνίου του 1939⁷⁷ στο κρατικό θέατρο της Φρανκφούρτης (*Frankfurter Schauspielhaus*), το οποίο επιλέχθηκε ως λύση της τελευταίας στιγμής, καθώς οι καιρικές συνθήκες δεν επέτρεψαν να γίνει η παράσταση όπως αρχικά είχε προγραμματιστεί σε εξωτερικό χώρο, την κεντρική πλατεία Roemerberg της πόλης. Ο θεατρικός αυτός χώρος είχε περιέλθει μετά το 1933 στα χέρια των Ναζί, διώκοντας το μεγαλύτερο μέρος του διοικητικού και καλλιτεχνικού προσωπικού, επειδή ήταν Εβραίοι. Η αυστηρή λογοκρισία και έλεγχος του ρεπερτορίου αποτέλεσε την νέα απόλυτη συνθήκη, με το 80% να αποτελούν επιλεγμένα γερμανικά έργα. ⁷⁸ Η αλλαγή χώρου δεν εμπόδισε 1500 θεατές να παρακολουθήσουν την παράσταση μεταξύ των οποίων πλήθος αξιωματούχων τοπικών και όμορων περιοχών, στρατιωτικών, καθηγητών των πανεπιστημίων της Φρανκφούρτης και της Χαϊδελβέργης, ηθοποιών, τουριστών και μεγάλη ομάδα δημοσιογράφων από πολλές χώρες. Ο πρωθυπουργός Μεταξάς, ο οποίος δεν ήταν παρών στην πρεμιέρα, έλαβε πολλά συγχαρητήρια τηλεγραφήματα από τη Γερμανία, εκ των οποίων ξεχώρισαν αυτό του Γενικού Διευθυντή των κρατικών σταδίων

76. Ο.π.

77. Οι παραστάσεις του *Άμλετ* πραγματοποιήθηκαν στις 29 και 30 Ιουνίου του 1939 στο ίδιο θέατρο.

78. B. Shultke, «The municipal theatre of Frankfurt of the Main: A provincial theatre under National Socialism», στο G. Berghaus, (ed.), *Fascism and Theatre: Comparative studies on the aesthetics and politics of performance in Europe, 1925- 1945*, σσ. 171-185, σ. 161, σ. 178.

της Γερμανίας Meissner και του Γενικού Πρόξενου Ρούμφ.⁷⁹ Εφημερίδα της Φραγκφούρτης έγραψε ότι η παράσταση της *Ηλέκτρας* δεν ήταν μια απλή θεατρική βραδιά, αλλά «γεγονός εκτός των συνηθισμένων για τη Γερμανία».⁸⁰ Ο Μπασσιάς που πήρε τον λόγο μετά το πέρας της παράστασης τόνισε τη σημασία των προπαρασκευαστικών ενεργειών που είχε επιτελέσει την προηγούμενη χρονιά και τον αμφίδρομο τρόπο λειτουργίας της πολιτιστικής διπλωματίας στην περίπτωση των θεατρικών ανταλλαγών: «Επίστευα και τα πράγματα με εδικαίωσαν, ότι δίχως τας παραστάσεις της Όπερας της Φραγκφούρτης εις τα Αθήνας, η περιοδεία του Βασιλικού θεάτρου εις την Ευρώπην δεν θα ήτο δυνατή. Η περιοδεία μας εις την Αγγλίαν και την Γερμανίαν είναι απότοκος των παραστάσεων σας των Αθηνών».⁸¹

Το Βερολίνο ήταν ο τελευταίος σταθμός αυτής της περιοδείας στη Γερμανία, η οποία είχε καλυφθεί οικονομικά με έξοδα των Γερμανών.⁸² Η παράσταση δόθηκε στο *Schiller Theater* στις 3 Ιουλίου του 1939 και επισφράγισε τον θρίαμβο του Βασιλικού Θεάτρου. Η παράσταση είχε τεθεί υπό την προστασία του Υπουργού προπαγάνδας Γ. Γκέμπελς:⁸³ «Τα χειροκροτήματα και αι ζητωκραυγαί διήρκεσαν επί τέταρτον της ώρας, η δε σκηνή κατεκλύσθη υπό ανθέων».⁸⁴ Τόσο ο Έλληνας πρέσβης στο Βερολίνο Ρίζος-Ραγκαβής, όσο και ο δήμαρχος του Βερολίνου, Λίπερτ, στη δεξίωση που ακολούθησε μετά την παράσταση τόνισαν τις πνευματικές σχέσεις των δύο λαών.⁸⁵ Επίσης, συνεργάτης του Χίτλερ

79. χ.σ., «Η Ηλέκτρα εν Φρανκφούρτη υπήρξε θρίαμβος του Βασιλικού θεάτρου», *Ελεύθερον Βήμα*, 28 Ιουνίου 1939, σ. 5.

80. χ.σ., «Η παράστασις της Ηλέκτρας εις την Φραγκφούρτην, υπό του θιάσου του Βασ. Θεάτρου», *Ταχυδρόμος*, 30 Ιουνίου 1939.

81. Γ. Μπασσιάς, *Κωστής Μπασσιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, Τόμ. Β', σ. 276.

82. Η ανάληψη του οικονομικού σκέλους της περιοδείας από τη Γερμανία είχε ανακοινωθεί από τον Δεκέμβριο του 1938. Στο Α. Δημητριάδης, «Αρχαίο θέατρο και ελληνική διπλωματία. Η Ηλέκτρα του Σοφοκλή από το Βασιλικό θέατρο στην Αγγλία και τη Γερμανία του 1939» στο Κ. Κυριακός (επιμ.), *Το αρχαίο ελληνικό θέατρο και η πρόσληψή του*. Πρακτικά του Δ' Πανελληνίου Θεατρολογικού συνεδρίου, Πάτρα, 26-29 Μαΐου 2011, Πανεπιστήμιο Πατρών, Τμήμα Θεατρικών Σπουδών, Πάτρα 2015, σσ. 339-349, σ. 345, σ. 346.

83. Γ. Μπασσιάς, *Ο Κωστής Μπασσιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, Τομ. Α', σ. 96.

84. χ.σ. «Η παράστασις της “Ηλέκτρας” υπό του Βασιλικού Θεάτρου: Αληθινή αποθέωσις», *Έθνος*, 4 Ιουλίου 1939, σ. 8.

85. Στο ίδιο.

έδωσε εκ μέρους αυτού το μετάλλιο του ανωτέρου Ταξίαρχου του Γερμανικού αετού στον Μπαστιά.⁸⁶ Ο ελληνικός Τύπος, εκτός από την αναπαραγωγή των διθυραμβικών κριτικών των γερμανικών εφημερίδων, δεν παρέλειπε να εκφράσει και ο ίδιος τον δικό του θαυμασμό για την πνευματική αναγέννηση της χώρας, η οποία αποκρυσταλλωνόταν στα κατορθώματα του Βασιλικού Θεάτρου, κάνοντας λόγο για μια σύγχρονη Ελλάδα, η οποία μπορεί να καυχιέται ότι είναι άξια θεματοφύλακας της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς και ότι μπορεί να συμβάλει στη σύγχρονη πνευματική δημιουργία.⁸⁷

Στο καθεστωτικό περιοδικό *Νεολαία*, όργανο προπαγάνδας συνδεδεμένο με την ΕΟΝ, γίνεται ένας απολογισμός της περιβόητης περιοδείας τον Ιούλιο του 1939 και επιτυχίας του Βασιλικού θιάσου. Το εν λόγω κείμενο στην αρχή του τεύχους θα μπορούσε να αποτελέσει ένα τεκμήριο, όπου με σαφήνεια διατυπώνεται η φιλοσοφία γύρω από αυτήν τη μεγάλη έξοδο του εθνικού θεάτρου στο εξωτερικό, η οποία συνίστατο στην προβολή του αδιάσπαστου συνεχούς του ελληνικού έθνους και πνεύματος, τα οποία συνεχίζουν να εμπνέουν τους άλλους πολιτισμούς.

«Η επιτυχία του Βασιλικού ενθουσιάζει τους Έλληνας και ο ενθουσιασμός αυτός πρέπει να χρησιμοποιηθεί διά να ενταθεί η προσπάθεια δια την αρτιωτέραν οργάνωσιν των εθνικών μας ικανοτήτων εις το επίπεδον των καλλιτεχνικών μας πραγματοποιήσεων που τόσο ήσαν άφθονοι και τόσο υψηλοί εις όλας τας περιόδους της μακράς ιστορίας του έθνους μας. Οι ξένοι μας υπενθύμισαν μόνοι των, λίαν επικαίρως, ότι κάθε τι, δια το οποίον αξίζει κανείς να ζη ή να αποθάνει, εγεννήθη εις αυτήν την γην, που ήτο, είναι και θα μείνει δική μας».⁸⁸

Ο Μπαστιάς, μετά το πέρας της περιοδείας και την προφορική δέσμευση μεταξύ των χωρών για την ανανέωση των θεατρικών ανταλλαγών, δήλωνε πολύ αισιόδοξος για το θεατρικό μέλλον της χώρας και υπογράμμιζε τον πολύ θετικό αντίκτυπο που θα είχε όλη αυτή η επιτυ-

86. χ.σ., «Η παράσταση της Ηλέκτρας από το Βασιλικό εις Βερολίνον», Ακρόπολις, 5 Ιουλίου 1939, σ. 1.

87. χ.σ., «Θρίαμβος», *Βραδυνή*, 6 Ιουλίου 1939, σ. 1.

88. χ.σ., «Οι επιτυχίαι του Βασιλικού», *Νεολαία*, φ. 38, 1 Ιουλίου 1939, σ. 1228.

χία ως προς την αύξηση του πολιτιστικού τουρισμού στην Ελλάδα και την αναμενόμενη υψηλή προσέλευση των θεατών στο επικείμενο Φεστιβάλ Αρχαίου Δράματος τον Σεπτέμβριο στο Ηρώδειο.⁸⁹ Ο Άγγελος Τερζάκης, διευθυντής δραματολογίου εκείνη την περίοδο στο Βασιλικό θέατρο, σε άρθρο του στη *Βραδυνή* στις 29 Σεπτεμβρίου του 1939 συνθέτει μέσα σε λίγες σειρές ένα σύντομο απολογισμό για την μεγάλη επιτυχία του Βασιλικού: «Οι έπαινοι και οι δάφνες, οι δίχως προηγούμενο στην ιστορία του Νεοελληνικού Θεάτρου, που έδρεψε η Κρατική μας Σκηνή κατά τη διάρκεια της θερινής στο Εξωτερικό περιόδους της, είναι γνωστές σ' όλους, και η παγκόσμια αναγνώριση έχει στέφει πια κατά τρόπον αναμφισβήτητο την εθνική της πρωτοβουλία για την παράσταση των Αρχαίων τραγωδιών.»⁹⁰ Η παράσταση της *Ηλέκτρας* μετά τον θρίαμβο στο εξωτερικό επαναλήφθηκε για λίγες παραστάσεις και την επόμενη θεατρική περίοδο τον Οκτώβριο του 1939.⁹¹ Μέχρι τον θάνατο του Μεταξά άλλες δύο τραγωδίες παρουσιάστηκαν από το Βασιλικό Θέατρο: Οι *Πέρσες* του Αισχύλου σε σκηνοθεσία Ροντήρη τον Οκτώβριο του 1939 στην κεντρική σκηνή του Εθνικού και σε επανάληψη τον Νοέμβριο του 1940 στο Παλλάς, και η *Αντιγόνη* του Σοφοκλή σε σκηνοθεσία Τάκη Μουζενίδη τον Σεπτέμβριο του 1940 στο Ηρώδειο στο πλαίσιο της *Εβδομάδας Αρχαίου Δράματος*.⁹²

Συμπεράσματα

Η έρευνα των τεκμηρίων που αναλύθηκαν παραπάνω επιβεβαιώνει την αρχική, διπλή υπόθεση του πονήματος αυτού, σχετικά με την επιφόρτιση του θεάτρου και δη του αρχαίου δράματος, με σειρά συνδηλώσεων του εθνικού ιδεολογήματος της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου και την ταυτόχρονη εργαλειοποίησή του στην πολιτιστική πολιτική του εντός και εκτός συνόρων, σε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας και ανασφάλειας για την Ελλάδα. Ακολουθώντας το πολιτικό παράδειγμα συγγε-

89. Γ. Μπαστιάς, *Ο Κωστής Μπαστιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου*, Τόμ. Β', σ. 285. 90. Ό.π., σ. 296.

91. Η παράσταση παίχθηκε το διάστημα 24/10/1939-29/10/1939.

92. Για τους *Πέρσες* αναλυτικά στοιχεία, βλ. <http://www.nt-archive.gr/playDetails.aspx?playID=918> και για την *Αντιγόνη* αναλυτικά στοιχεία, βλ. <http://www.nt-archive.gr/playDetails.aspx?playID=288>

νικών καθεστώτων, επανοικειοποιήθηκε την αρχαιότητα και επεξεργάστηκε τρόπους συνύφανσης της τέχνης με την προπαγάνδα. Έχοντας ως αφετηρία τα θεατρικά μνημεία της χώρας, επένδυσε τις παραστάσεις αρχαίου δράματος με το κατάλληλο για τις περιστάσεις ιδεολογικό φορτίο αυτών των μνημείων, με στόχο τη ψυχολογική και φανταστική χειραγώγηση του λαού. Ενδιαφέρον και πρωτότυπο στοιχείο των αποτελεσμάτων της παρούσης έρευνας, σε σχέση με άλλες μελέτες που έχουν προηγηθεί σχετικά με την προπαγάνδα και την πολιτική του Μεταξά αλλά και τα καλλιτεχνικά μέσα που αξιοποίησε αυτή, αποτελεί η διαύγαση των διαδρομών σύνδεσης των κειμενικών-μυθολογικών και παραστασιακών δεδομένων μιας παράστασης αρχαίου δράματος του εθνικού θεάτρου της χώρας με την έκφραση του πυρηνικού εθνικού αφηγήματος και των συνιστωσών του. Η κριτική προσέγγιση των σταδίων της διαδρομής αυτής σε συνάρτηση με τον σχεδιασμό της πολιτιστικής διπλωματίας του καθεστώτος συνεισφέρει επίσης νέα δεδομένα στο πεδίο της έρευνας σχετικά με τη δικτατορία της 4ης Αυγούστου.

Η δυνατότητα της κάθαρσης του κοινού-έστω και πρόσκαιρα-από τα μελανά σημεία της πολιτειακής κρίσης στην Ελλάδα στάθηκε πολύ χρήσιμη τη δεδομένη στιγμή. Η επαφή με το ελληνικό κοινό όμως δεν αρκούσε, καθώς η δημόσια πολιτική του Μεταξά έπρεπε να βρει λύσεις και σε επίπεδο εξωτερικής πολιτικής. Η ανάγκη για τη συμπεριλήψη της Ελλάδας στις υπολογίσιμες δυνάμεις ανάμεσα στις άλλες μεγάλες δυνάμεις που «ήλεγχαν το παιχνίδι» ιδιαίτερα στη Μεσόγειο μετουσιώθηκε σε μια καλλιτεχνική γλώσσα πίσω από την εμβληματική παράσταση του αρχαίου δράματος. Ο θαυμασμός για τον ελληνικό κλασσικό πολιτισμό στην Ευρώπη ήταν δεδομένος, οπότε η τελετουργία του αρχαίου δράματος και η σύγχρονη επιτέλεσή του έδινε μια μοναδική προοπτική στον Μεταξά να προβάλλει τον Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό και την Ελλάδα ως μια χώρα, που παρά τις αδυναμίες της, συνεχίζει να παράγει πολιτισμό, συνεχίζει να συμβάλλει στο δυτικό πνευματικό κεφάλαιο και ταυτόχρονα διαχειρίζεται με αξιοπρέπεια το παρελθόν της.

Επίσης, ειδικότερα ως προ το δεύτερο σκέλος του ερευνητικού επιχειρήματος, είναι σαφές ότι η προέλαση των φασιστικών δυνάμεων τη δεκαετία του '30 και ο επαναπροσδιορισμός των πολιτικών συσχετισμών και συμμαχιών έφερε στο προσκήνιο νέα διπλωματικά εργαλεία, όπως αυτό της πολιτιστικής διπλωματίας και πολιτιστικής προπαγάν-

δας, τα οποία μπορεί να μην εγγυόνταν τις απόλυτες ανατροπές στον πολιτικό στίβο, ωστόσο σχεδόν όλες οι χώρες διέκριναν τα οφέλη τους και έσπευσαν να τα αδράξουν, καθώς το ίδιο έκαναν και οι αντίπαλοι. Ο Μεταξάς δεν θα μπορούσε να μην ακολουθήσει αυτή την τακτική. Προκύπτει ότι το θέατρο λειτουργούσε ως ένα εργαλείο προσέγγισης μεταξύ των μεγάλων δυνάμεων σε καιρό κρίσης και ψηλάφησης δυνατοτήτων και δυναμικών, όπου δεν ακούσαν μόνο οι διπλωματικές επαφές και οι πιέσεις μεταξύ των πολιτικών. Για τη δικτατορία του Μεταξά το αρχαίο δράμα λειτούργησε ως το σύμβολο μιας πολιτισμικής, εθνικής ταυτότητας στο εσωτερικό και το εξωτερικό.

Η μελέτη αυτή για το εθνικό ιδεολόγημα του μεταξικού καθεστώτος, την πολιτιστική του διπλωματία και την επιτελεστική αξία του αρχαίου δράματος στο διάστημα 1936-41, αποπειράθηκε να προσεγγίσει ένα ερευνητικό πεδίο που είναι αρκετά ευρύ και θα μπορούσε στο μέλλον να διευρυνθεί διεξοδικότερα. Πρωτογενείς αρχειακές πηγές, όπως τα κρατικά αρχεία, μπορούν να επιτρέψουν εμπειριστατωμένη μελέτη της κρατικής πολιτικής και των εμπλεκόμενων θεσμών και προσώπων από τον Αύγουστο του 1936 και μέχρι τον θάνατο του Μεταξά.

ΔΥΟ ΑΦΑΝΗ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ, ΜΙΑ
ΠΑΡΕΜΠΟΔΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΘΕΣΗ ΚΙ ΕΝΑ ΑΠΕΙΛΟΥΜΕΝΟ
ΔΟΓΜΑ ΑΠΟΤΡΟΠΗΣ ΣΤΟΝ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ²

I. Εισαγωγικά

Σοβαρός λόγος για τον οποίο παραμελήθηκε επί δεκαετίες από πλευράς μελετητών η υποενότητα «κατά θάλασσαν ανταγωνισμοί Αθήνας – Κορίνθου πριν το ξέσπασμα του κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου», υπήρξε κάποια ευφυής, πλην άστοχη, ερμηνευτική απόπειρα του βρετανού κλασικιστή και ακαδημαϊκού F. M. Cornford, ο οποίος στο έργο του *Thucydides Mythistoricus* (London: E. Arnold, 1907) υποστήριξε ότι τα κίνητρα του αθηναϊκού επεκτατισμού θα έπρεπε να αποδοθούν σε οικονομικούς σκοπούς και μάλιστα με υπαίτιους τους εύπορους μετόικους εμπόρους του Πειραιά που, επιστρατεύοντας παρασκηνιακές μεθόδους, επέτυχαν να ρυμουλκήσουν τον Περικλή και τον Δήμο στη σύγκρουση με την Πελοποννησιακή Συμμαχία, στο πλαίσιο του ανταγωνισμού τους με τους ομολόγους τους της Κορίνθου. Η ανωτέρω θέση κρίθηκε υπερβολική και αστήρικτη, με αποτέλεσμα να μην εμφανιστούν επί ικανό χρονικό διάστημα ερμηνείες για τα αίτια του Πολέμου που να αποπειρώνται εξέταση της συνολικής θαλάσσιας στρατηγικής: συγκεκριμένα, δεν εξετάστηκε η παράμετρος της ναυτικής στρατηγικής που θα μπορούσε να έχει οδηγήσει την Αθήνα σε παρεμποδιστική σκοποθεσία, με επίκεντρο το κορινθιακό πρόγραμμα ναυτικού επανεξοπλισμού.

Το ζήτημα συγκεντρώνει ενδιαφέρον αν επιχειρηθεί η κατηγοριοποίησή του στα βαθύτερα αίτια ή τις επίσημες αφορμές που υιοθετεί ως επεξηγηματικό εργαλείο ο Θουκυδίδης. Όπως είναι γνωστό, οι αντί-

1. Υποψήφιος Δρ. Ιστορίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Πάντειου Παν/μίου. Υπότροφος ΙΚΥ. Διδάσκων Ιστορία στις Σχολές Πολέμου του ΠΝ και της ΠΑ.

2. Ο τίτλος συνίσταται από θεμελιώδεις όρους της Στρατηγικής. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς την κυρία Άννα Ραμού - Χαψιάδη, ομότιμη καθηγήτρια Αρχαίας Ιστορίας του τμήματος Ιστορίας – Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, για τις παρατηρήσεις και τις επισημάνσεις της. Κάθε λάθος ή παράλειψη βαραίνει τον συγγραφέα αποκλειστικά.

στοιχοί όροι έχουν τύχει αποδόσεων διαφορετικού εννοιολογικού περιεχομένου από τους φιλολόγους και τους ιστορικούς διεθνώς. Καθώς λ.χ υπενθυμίζει ο S.C. Todd, δύο από τους σημαντικότερους μελετητές του Πελοποννησιακού Πολέμου (αναφερόμενος στους D. Kagan και Ste. Croix) διερμήνευσαν διαφορετικά τους Θουκυδίδειους όρους «αληθεστάτη πρόφασις» και «αιτία» όταν ανέλυαν τα ουσιώδη ελατήρια πίσω από την απόφαση για την έναρξη του «κυρίως» Πελοποννησιακού Πολέμου, ο μεν πρώτος κάνοντας λόγο για υποκειμενικούς εν αντιθέσει με τους προφανείς λόγους, ο δε δεύτερος αντιδιαστέλλοντας τα πραγματικά αλλά απόρρητα κίνητρα προς τα επίσημα και τυπικά προσχήματα.³

Η αξιολόγηση της βαρύτητας των τριών ζητημάτων που τέθηκαν στη διάρκεια των τελικών και αποτυχημένων διαπραγματεύσεων μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας συνδέεται στενά με το υπό μελέτη θέμα: τα αρχικά προβλήματα αφορούσαν στην Κέρκυρα, στην Ποτίδαια και στα Μέγαρα, ωστόσο κατά το έσχατο στάδιο των διαπραγματεύσεων η Σπάρτη περιόρισε τις απαιτήσεις της στη διευθέτηση του Μεγαρικού ζητήματος και συγκεκριμένα στην άρση του ομώνυμου Ψήφισματος.

Ο Θουκυδίδης κατέταξε τα θέματα εκείνα στις επίσημες αιτίες (δηλαδή τα υποβάθμισε μάλλον στις αφορμές) του Πολέμου, ενώ κατονόμασε ως ουσιώδες αίτιο το σπαρτιατικό άγχος που απέρρεε από την άνοδο της αθηναϊκής ισχύος. Επιπλέον, συνέδεσε αιτιωδώς τα Κερκυραϊκά με τη διένεξη για την Ποτίδαια κατά τρόπο γραμμικό, ο οποίος παρέπεμπε μεθοδολογικά σε Ηροδότειο ερμηνευτικό σκεπτικό. Αφιέρωσε μεγαλύτερη έκταση στην αφήγηση των Κερκυραϊκών απ' ό,τι στα Ποτειδεατικά και το Μεγαρικό Ψήφισμα –παραδέχθηκε ωστόσο ότι το τελευταίο υπήρξε το επίκεντρο του σπαρτιατικού τελεσίγραφου. Αν και ο Θουκυδίδης υπογράμμισε τον καίριο ρόλο της επίμαχης αθηναϊκής επιλογής στη συσσώρευση παραγόντων που λειτούργησαν περαιτέρω επιβαρυντικά ως προς την ήδη σχεδόν εδραιωμένη αντίλη-

3. Θουκυδίδης A.23:5-6. S. C. Todd, *Αθήνα και Σπάρτη*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2005, σσ. 97-100. Το ζήτημα έχει εύλογα θεωρηθεί κομβικής σημασίας γι' αυτό και έχει προσελκύσει το αδιάπτωτο ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας διεθνώς (βλ. ενδεικτικά: R. Sealey *The Causes of the Peloponnesian War*, *CPh*, Vol. 70, No. 2 (Apr., 1975), σσ. 90-93, P. J. Rhodes, *Thucydides on the Causes of the Peloponnesian War*, *Hermes*, 115. Bd., H. 2 (2nd Qtr., 1987), σσ. 159-160, J. de Romilly, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός: η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2000, σσ. 33-56.

ψη μεταξύ των ομάδων λήψης αποφάσεων εντός της Πελοποννησιακής Συμμαχίας αναφορικά με την διαρκή άνοδο της αθηναϊκής ισχύος, απέφυγε να εμβαθύνει αναλυτικά στην παράμετρο Μεγαρικό Ζήτημα και δη στα πιθανώς αφανή αίτια, αλλά και στις επιπτώσεις του Μεγαρικού Ψήφισματος. Η αντίφαση αυτή έχει αποδοθεί σε συνειδητή προσπάθεια του ιστορικού να γίνει πιστευτός από τους συγχρόνους του, οι οποίοι γνώριζαν εμπειρικά τα γεγονότα, αλλά και την κατάληξή τους κι έτειναν ευήκοον ους σε κάθε επιστημονικού χαρακτήρα εξήγηση των όσων είχαν ζήσει, ειδικά σε όποια άποψη θα προσέγγιζε κριτικά και ίσως πιο πειστικά τα διαδραματισθέντα.⁴

Ο δίκην προΐδεασμού υπότιτλος της παρούσης εργασίας θα μπορούσε να διατυπωθεί στην εξής σύνοψη: «Αυτοεγκλωβισμοί, ή το όντως αναπόδραστο μίας σύρραξης; Πολιτικές αποφάσεις και η αξιολόγηση της ιστορικής αφήγησης ως πρωτογενούς πηγής. Η περίπτωση των κατά θάλασσα εξοπλιστικών ανταγωνισμών πριν το ξέσπασμα της α' φάσης του 'κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου' και η διερεύνηση του ρόλου τους στην πρόκληση του Αρχιδάμειου Πολέμου». Βάση της ερευνητικής υπόθεσης στην οποία στηρίζεται το κείμενο αποτελεί η παραδοχή ότι σε κινήσεις παρεμποδιστικού χαρακτήρα και οποιωνδήποτε μέσων (οικονομικών/διπλωματικών/στρατιωτικών/συνδυασμού τους) προβαίνουν οντότητες ευνοημένες από το υπάρχον *status*, όταν θεωρούν ότι απειλείται η ανατροπή του.

4. Τα χωρία και εδάφια στο έργο του Θουκυδίδη σχετικά με το Μεγαρικό Ψήφισμα είναι: A.67:4, 139:1-2, 140:3-4, 144:2 (Θουκυδίδη, *Ιστορίες*, Πρώτος Τόμος, Πελοποννησιακός Πόλεμος, Βιβλίο Α', Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2005). Για τον σχολιασμό βλ., R. Sealey *ibid* σ. 95, P. J. Rhodes *ibid* σ. 157, Δ. Ι. Τσιμπουκίδης, *Αρχαία Ελληνική Ιστορική Σκέψη*, Αθήνα: Εντός, 1999, σσ. 55-56, 66-69, D. Kagan, *Θουκυδίδης, ο αναμορφωτής της Ιστορίας*, Αθήνα: Ωκεανίδα, 2011, σσ. 70-71, 78. Γενικά για την άποψη ότι οι προθέσεις του Θουκυδίδη υπέστησαν μετασχηματισμό και ειδικά σε ό,τι αφορά στη σταδιακή υποχώρηση του ιδεώδους της αντικειμενικότητας στο έργο του προς όφελος της αφηγηματικής αρτιότητας, βλ., E. Badian, *Thucydides and the Outbreak of the Peloponnesian War: A Historian's brief*, στη συλλογή κειμένων του *From Plataea to Potidaea / Studies in the History and Historiography of the Pentecontaetia*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1993, σσ. 125-163.

[Στη συνέχεια του κειμένου, οι πρωτογενείς πηγές θα παρατίθενται μόνον την πρώτη φορά με τα πλήρη στοιχεία της έκδοσης που αξιοποιήθηκε. Σε κάθε επόμενη αναφορά, αυτή θα περιορίζεται στο όνομα του συγγραφέα, το έργο, το βιβλίο και τα αρμόδια χωρία ή εδάφια της εκάστοτε παραπομπής.]

*Το πλαίσιο των γεγονότων και
των εξελίξεων που προηγήθηκαν*

Η Πεντηκονταετία που μεσολάβησε μεταξύ της λήξης των Μηδικών και της έναρξης του κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου χαρακτηρίστηκε από την αλματώδη άνοδο της αθηναϊκής ισχύος, η οποία σχεδόν δεν ανακόπηκε (παρά τις δαπανηρές και αποτυχημένες εκστρατείες στην ανατολική Μεσόγειο), τη μετάπτωση της Δηλιακής συμμαχίας σε αθηναϊκή ηγεμονία και την παραδειγματική καταστολή κατά καιρούς αποστασιών από αυτήν ισχυρών μελών (Νάξος, Θάσος, Σάμος). Η σπαρτιατική απόκριση προς τον πρόδηλο αθηναϊκό επεκτατισμό όλο εκείνο το διάστημα υπήρξε συγκρατημένη, με εξαίρεση περιπτώσεις στις οποίες η διακυβευση κρινόταν ως ζωτικής σημασίας, όπως λ.χ. όταν τα φιλοπελοποννησιακά Μέγαρα αποσχίρτησαν από τη συμμαχία που ηγείτο η Σπάρτη. Αρκετοί σχολιαστές της στάσης της Σπάρτης έχουν κατά καιρούς κάνει λόγο για την εγγενή εσωστρέφεια των πολιτών της, ενώ ο Θουκυδίδης αναφέρθηκε στην εύλογη ανασφάλεια από την οποία διακατέχονταν εξ αιτίας της κοινωνικής τους διάρθρωσης και της επιβολής τους επί πληθυσμιακών ομάδων εντός της κρατικής τους επικράτειας, η οποία επιτυγχανόταν οριακά μόνον και διά της διαρκούς άσκησης φυσικής βίας. Τις αμέσως επόμενες των Μηδικών εξάλλου δεκαετίες οι Σπαρτιάτες αντιμετώπισαν εγγύς απειλές: την πρώτη φορά από το ισχυρό Άργος, το οποίο συνέπραξε με την εξίσου υπολογίσιμη στρατιωτικά Τεγέα και τη δεύτερη από όλες σχεδόν τις Αρκαδικές πόλεις. Οι πολιτικές έριδες και οι διχασμοί στο εσωτερικό των σπαρτιατικών ομάδων λήψης αποφάσεων έχουν χαρακτηριστεί επιπλέον βασικοί λόγοι για εκείνη την εκ πρώτης όψεως αναποφασιστικότητα κι αδράνεια: οι Έφοροι, που προστέθηκαν στο σπαρτιατικό οργανόγραμμα -αν και χωρίς στρατιωτική εξουσία- ώστε να αποτελέσουν αντίβαρο προς τη δισυπόστατη βασιλική εξουσία (αφού η αντίστοιχη της αθηναϊκής Εκκλησίας του Δήμου σπαρτιατική Απέλλα εδικαιούτο μόνον να υπερψηφίζει ή να καταψηφίζει προτάσεις της Γερουσίας, δεν αποτελούσε δηλαδή βήμα για εισηγήσεις), μετεξελίχθηκαν σε ανταγωνιστικό προς τους εκάστοτε δύο βασιλείς πόλο παραγωγής εξουσίας. Στο κρίσιμο ειδικά θέμα της εξωτερικής πολιτικής απέναντι στην Αθήνα, οι Έφοροι μετέβαλλαν στάση καθ' όλη την περίοδο της Πεντηκονταετίας, με αποκλειστικό κριτήριο τη διαιώνιση του ελέγχου στην εσωτερική πολιτική

σκηγή που είχαν επιτύχει. Όταν συνυπήρχαν με βασιλείς εξωστρεφείς κι επεκτατικούς, λειτούργησαν κατευναστικά, ενώ αργότερα, όταν στον θρόνο συμβασίλευσαν ηγέτες με επικρατέστερο στοιχείο κάποιους πιο συγκρατημένους, οι Έφοροι μεταστράφηκαν σε φιλοπόλεμους.⁵ Πράγματι, η εξωτερική πολιτική των Σπαρτιατών αμφιταλαντεύθηκε συχνά μεταξύ διαλλακτικών και φιλοπόλεμων (παρεμποδιστικών ή προληπτικών) προθέσεων, όπως άλλωστε φαίνεται από τις σχέσεις τους σχετικά με τη Σαμιακή αποστασία του 440 π.Χ. και κυρίως τη στάση τους απέναντι στην εξέγερση της Θάσου το 465, προς την οποία είχαν εκδηλώσει πρόθεση αρωγής και δη εγκαίρως (ασχέτως αν τελικά αυτή μεταιώθηκε λόγω του έκτακτου γεγονότος των καταστροφικών σεισμών του επόμενου έτους).

Προανάγκρουσμα του κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου αποτέλεσε η πρώτη ομώνυμη σύγκρουση, η οποία εκτυλίχθηκε μεταξύ 460 και 446-5 π.Χ. σε πολλά μέτωπα, σχετικά με το παρόν κείμενο όμως, επίκεντρό της είχε -όχι εξ αρχής- τα Μέγαρα. Ο Πόλεμος εκείνος έχει χαρακτηριστεί παρεμποδιστικός από πλευράς Σπάρτης (θα μπορούσε να είναι, αν αποδεικνυόταν ότι η Αθήνα σκόπευε να αδρανοποιήσει τη Βοιωτία και να επεκταθεί προς το Μακεδονικό Βορρά και προς Δυσμάς), με βεβαιότητα πάντως η Σπάρτη τον διεξήγαγε σκοπεύοντας στην αποκατάσταση του *status quo ante*, αφότου α) η Αθήνα διέλυσε τη συμμαχία μαζί της και συνήψε άλλη, με το πάντοτε επίφοβο Άργος, παραδοσιακό αντίπαλο της Σπάρτης και β) τα Μέγαρα αποσχίρτησαν από την Πελοποννησιακή Συμμαχία και συμάχησαν με την Αθήνα (αναλυτικά επ' αυτού παρακάτω). Στη διάρκειά του η Αθήνα υπέπεσε στο σφάλμα να εμπλακεί ταυτόχρονα σε χερσαίους κυρίως αγώνες κατά των αντιπάλων της πόλεων-κρατών στο εγγύς ελληνικό χώρο και σε διακλαδικές επιχειρήσεις στο περιφερειακό περιβάλλον εναντίον της Περσίας (σε Αίγυπτο και Κύπρο). Αποτέλεσμα ήταν να διασπαστούν

5. G. Dickins, *The True Cause of the Peloponnesian War*, *CQ*, Vol. 5, No. 4 (Oct., 1911), σσ. 241-244, P. A. Brunt, *Spartan Policy and Strategy in the Archidamian War*, *Phoenix*, Vol. 19, No. 4 (Winter, 1965), σσ. 258, σσ. 278-280, J. F. Lazenby, *The Peloponnesian War/A Military Study*, London - N. York: Routledge, 2004, σσ. 6-7. Σχετικά με τον ρόλο των Εφόρων στη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της Σπάρτης, η Α. Ραμού - Χαψιάδη εκτιμά ότι ναι μεν δεν την καθύβησαν, αλλά πως εξέφραζαν τις απόψεις της πλειοψηφίας των πολιτών: Α. Ραμού - Χαψιάδη, *Αρχίδαμος ο Ζευξιδάμου και η εξωτερική πολιτική της Σπάρτης επί της βασιλείας του*, Διατριβή επί υφηγεσία, Αθήναι, 1978, σσ. 17-18.

οι δυνάμεις της και να κορεστούν οι δυνατότητές της. Οι συγκρούσεις όμως εκείνες είχαν αφ' ετέρου το θετικό παρεπόμενο να συσσωρευτεί κρίσιμος όγκος εμπειρίας για το αθηναϊκό ναυτικό, το οποίο ειδικά στις συχνές και μεγάλες ναυμαχίες με τους υπό περσική διοίκηση πολεμικούς στόλους της ανατολικής Μεσογείου, αποκόμισε πολύτιμα διδάγματα και οικοδόμησε την ποιοτική υπεροχή που θα ρευστοποιούσε με απaráμιλλο τρόπο στη μεγάλη ενδοελληνική σύρραξη μετά από λίγες δεκαετίες.⁶

Στην πρώτη εκείνη σύγκρουση ήρθαν στην επιφάνεια όλες οι Κρίσιμες Τρωτότητες που ταλάνιζαν τους αντιμαχόμενους: η μεν Αθήνα απέτυχε να διασφαλίσει τον έλεγχο του Νοτιοανατολικού Σιτοβολώνα (της Αιγύπτου) και υποχρεώθηκε να στραφεί προς τα βορειοανατολικά έκτοτε, ενώ προοδευτικά αντιμετώπισε επίσης αποσχιστικές τάσεις συμμάχων (και δη οικονομικά στρατηγικής σημασίας, όπως της Εύβοιας), η δε Σπάρτη αποδείχθηκε α) εξαρτημένη από την προϋπόθεση (με όρους Θεωρίας της Επιχειρησιακής Τέχνης: *Κρίσιμη Απαίτηση*)⁷ δυνατότητας απρόσκοπτης προέλασης προς την Αττική μέσω ασφαλώς κατεχόμενου και εύχρηστου χερσαίου δρομολογίου, ώστε η Αποτροπή της απέναντι στην Αθήνα να συνεχίσει να διαθέτει λειτουργική υπόσταση· παράλληλα δε β) ευάλωτη σε επιθέσεις πλησίον του δικού της Κέντρου Βάρους (ενοιώντας τις πηγές ισχύος της που βρίσκονταν εγγύς γεωγραφικά στην κρατική της επικράτεια). Ιδιαίτερα αγχωτικές ήταν για τη Σπάρτη οι προεκτάσεις των εισβολών εκείνων, δηλαδή η απειλή δημιουργίας εχθρικού θύλακα εντός των κρατικών της ορίων ή στις

6. Ο D. Kagan υποστήριξε ότι οι καταστροφικές εμπειρίες των αιγυπτιακών εκστρατειών των Αθηναίων υπήρξαν τραυματικές για τον Περικλή και λειτούργησαν καταλυτικά ως προς την απομάγευσή του σχετικά με τις προοπτικές της απεριόριστης επέκτασης της επιρροής της Πόλης του: D. Kagan, *Pericles, Thucydides, and the Defense of Empire*, στο V. D. Hanson (επιμέλ.), *Makers of Ancient Strategy, / From the Persian War to the fall of Rome*, Princeton and London: Princeton University Press, 2010, σ. 54. Βλ. επίσης Α. Ραμού – Χαφιιάδη 1978 *ibid* σ. 36.

7. Οι όροι Κρίσιμη Απαίτηση, Κρίσιμη Τρωτότητα, Κρίσιμη Δυνατότητα, Κέντρο Βάρους περιγράφουν θεμελιώδεις έννοιες της Θεωρίας Επιχειρησιακής Τέχνης, η οποία αποτελεί μεθοδολογικό και αναλυτικό εργαλείο σχεδιασμού στρατιωτικών επιχειρήσεων, που αξιοποιείται από πλήθος Σχολών Πολέμου και Σχολών Διοίκησης – Επιτελών σε Ένοπλες Δυνάμεις παγκοσμίως. Θεωρείται ότι το νοηματικό τους περιεχόμενο καθίσταται σαφές εκ των κατά τόπους συμφραζομένων και για λόγους οικονομίας δεν παρατίθενται περαιτέρω διασαφητικές επεξηγήσεις τους.

παρουφές τους, ως πιθανού λίκνου εξεγερσιακών κινήσεων ειλωτών ή Μεσσήνιων πρωτίστως. Αυτό αποδείχθηκε κατά τις αμφίβιες κρούσεις του Τολμίδη, τόσο στο ναύσταθμο του Γυθείου, όσο και -κυρίως- με την πρόσκαιρη κυρίευση της μεσσηνιακής Μεθώνης και την κατάληψη των Κυθήρων, μια πρώιμη μορφή εξ αποστάσεως επιτειχισμού. Ο Τολμίδης συνέχισε την εντυπωσιακή πορεία του, σαρώνοντας στη συνέχεια τη δυτική-βορειοδυτική ακτογραμμή της Πελοποννήσου, προσβάλλοντας την απέναντι αιτωλική ακτή και καταλαμβάνοντας επίσης τις Ζάκυνθο – Κεφαλονιά, αλλά και τη Ναύπακτο. Ο Περικλής επανέλαβε τις επιτυχημένες εκείνες επιδρομές με πολυάριθμα πλοία στην ευρύτερη περιοχή το επόμενο διάστημα.⁸ Το οδυνηρό μήνυμα της Αθήνας έφτασε τότε και στην Κόρινθο. Ο Πόλεμος εκείνος διέθετε και άλλο ουσιώδες περιεχόμενο: την αδρανοποίηση της αντι-αθηναϊκής Αίγινας, υπολογίσιμης μέχρι τότε ναυτικής και εμπορικής δύναμης στο εγγύς περιβάλλον της Αθήνας. Έληξε όταν οι δύο πλευρές απειλήθηκαν να φθάσουν στο *Σημείο Κορύφωσης* των επιθετικών και αμυντικών τους δυνατοτήτων, κανένα όμως πολιτικό περιεχόμενο (πρόθεση πραγματικής εξομάλυνσης των διαφορών) δεν φάνηκαν να διαθέτουν οι Τριακονταετείς Σπονδές που κήρυξαν τη λήξη του.⁹

Οπωσδήποτε, πολλά στοιχεία για τη μεσοπολεμική περίοδο της Πεντηκονταετίας παρέμειναν στο περιθώριο της αφήγησης του Θουκυδίδη, ο οποίος ενδέχεται να σκόπευε σε επανασυγγραφή τμημάτων και κυρίως των παρεκβάσεων του αρμόδιου Βιβλίου του έργου του (Βιβλίο Α'), προτού καταλήξει στο ερμηνευτικό σχήμα που τελικά επέλεξε να αναδείξει: εκείνο του σπαρτιατικού άγχους εξ αιτίας της ανόδου της αθηναϊκής ισχύος. Έτσι, ο ιστορικός του Πελοποννησιακού Πολέμου έριξε το βάρος της αφήγησής του σε συγκεκριμένους κύκλους γεγονότων (τα Κερκυραϊκά, τα Ποτειδαιατικά) και παραμέλησε άλλους (τα της Αίγινας, τα Μεγαρικά).¹⁰

8. Θουκυδίδης Α.111:2-3. Βλ. παρακάτω (υποσημ. 8) για τα προβλήματα στις λεπτομέρειες των συμβάντων.

9. Την αύξηση της εκατέρωθεν καχυποψίας έκτοτε, μεταξύ Σπάρτης Αθήνας, με μόνους ενοημένους από τους όρους της ειρήνευσης τους συμμάχους της Σπάρτης επισημαίνουν πολλοί μελετητές.

10. Για την υπόθεση και τις πιθανότητες ευστάθειάς της, βλ., A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, vol I, London et al: Oxford University Press, 1959,

**Ο Μεγαρικός Παράγοντας
και η παραδοσιακή στρατιωτική του σημασία**

Όπως είναι γνωστό, τα Μέγαρα ανήκαν κατά βάση στις φιλικές προς τη Σπάρτη πόλεις· είχε ωστόσο εχθρικές σχέσεις με αμφότερες Αθήνα και Κόρινθο, εδραζόμενες σε πολυετείς οικονομικούς ανταγωνισμούς. Ειδικά, οι προστριβές με τη δεύτερη, διαθέτοντας και εδαφική διάσταση, έτυχαν επιδέξιας διπλωματικής εκμετάλλευσης από τον Περικλή, με αποτέλεσμα να οδηγήσουν ακόμη και στην απόσχιση των Μεγάρων από την Πελοποννησιακή Συμμαχία (460/459 π.Χ.).

Η εξέλιξη υπήρξε βεβαίως πρόσκαιρη. Πάντως, έφερε σε δύσκολη θέση τη Σπάρτη, η οποία αρχικά επέλεξε να μην εμπλακεί στη διαμάχη μεταξύ των δύο εξίσου σημαντικών συμμάχων της, με παρεπόμενο την επικράτηση των ισχυρότερων Κορινθίων. Οι Μεγαρείς, μνησικακώντας, εκδικήθηκαν την Πελοποννησιακή Συμμαχία, μη περιοριζόμενοι στην αποχώρηση από αυτή, αλλά και προχωρώντας λίγο αργότερα στη σύναψη αμυντικών δεσμών με την Αθήνα. Οι Αθηναίοι απέστειλαν εκστρατευτικό σώμα, το οποίο συνέδραμε επιτυχώς τους Μεγαρείς στην άμυνα τους απέναντι στους εχθρούς τους και μάλιστα προχώρησαν στην οικοδόμηση τειχών που συνέδεσαν την πόλη με το επί του Σαρωνικού λιμάνι των Μεγάρων (τη Νίσαια), ώστε να ανεφοδιάζονται απρόσκοπτα διά θαλάσσης. Επίσης, αξιοποίησαν επιθετικά στο έπακρο το άλλο λιμάνι των Μεγάρων, τις επί του Κορινθιακού Παγές: από εκεί ξεκί-

(πρώτη έκδοση 1945, αναθεωρημένη 1950, ανατύπωση 1959), σσ. 465-467. Α. Σ. Βλάχος, *Μεροληψίες του Θουκυδίδη*, Αθήνα: ΕΣΤΙΑ, 1974, σσ. 219-220, σσ. 248-249. Έχει διατυπωθεί και η αντίστροφη άποψη, ότι αρχικά ο Θουκυδίδης είχε επικεντρωθεί στις διαφορές Αθήνας - Κορίνθου (στην πρωτόλεια μορφή του έργου του), πριν στραφεί στην υιοθέτηση του προσφιλούς του σχήματος, το οποίο προτίμησε επειδή κάλυπτε ικανοποιητικά με εξηγήσεις το σύνολο της σύρραξης και όχι απλά την Αρχιδάμειο φάση -στην οποία σαφώς προεξείχαν τα προβλήματα μεταξύ της Αθήνας και της Κορίνθου: P. J. Rhodes op. cit. σ. 158. H J. de Romilly (op. cit. σσ. 55-56), αναπτύσσοντας ένα σύνθετο σκεπτικό, εισηγήθηκε ότι η μεν παρέμβαση της γεμάτης πολεμικά γεγονότα Πεντηκονταετίας ήταν «παρενθετική ...περισσεύει ...υστερόχρονη» και χρησίμευσε στην αφήγηση του Θουκυδίδη ως επεξήγηση της σύστασης της αθηναϊκής ισχύος, ενώ στην άλλη παρέμβαση του Α' Βιβλίου, την Αρχαιολογία, ο ιστορικός ασχολήθηκε με την περιγραφή της αθηναϊκής ισχύος καθαυτήν. Η J. de Romilly γενικά θεώρησε πως ο Θουκυδίδης έμεινε πιστός στις πρώτες του ερμηνείες, αλλά ότι μετέβαλε τις διατυπώσεις τους. Για το ίδιο θέμα βλ. Β. Πόθου, *Θουκυδίδου Αρχαιολογία και Πεντηκονταετία*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2012, ειδικά σσ. 25-97 του πρώτου και σσ. 25-63 του δεύτερου βιβλίου της ίδιας εργασίας.

νησε τις δικές του επιδρομές ο Περικλής το 455/454/453-2 π.Χ. (ενώ ο Τολμίδης είχε μάλλον αποπλεύσει από τον Πειραιά, περιπλέοντας την Πελοπόννησο). Επίσης, κατ' αυτόν τον τρόπο δόθηκε στους Αθηναίους η δυνατότητα άμεσης υποστήριξης του στρατηγικού ερείσματος που είχαν αποκτήσει την ίδια εποχή στη Ναύπακτο (το ταξίδι Παγών-Ναυπάκτου διαρκούσε μόλις μία ημέρα, ενώ εκείνο Πειραιά-Ναυπάκτου 8-10). Βέβαια, η εκμετάλλευση των Παγών, έστω και για στρατηγικών διαστάσεων πειρασμούς του τύπου «ολοκληρωτική σφράγιση του Κορινθιακού» μέσω των δύο λιμανιών (Παγών – Ναυπάκτου) είχε τα όριά της: σαφώς οι Αθηναίοι έσπευσαν να καταστήσουν τις Παγές ορμητήριο σημαντικών ναυτικών δυνάμεων (50 τριήρων, ενώ δεν αποκλείεται κατά στιγμές ακόμη και 100, για επιχειρήσεις σε *ad hoc* βάση), όμως οι Παγές ήταν προσπελάσιμες από την Αθήνα πρωτίστως διά ξηράς κι αυτό τις καθιστούσε ευάλωτες για μετάπτωση σε απομονωμένο θύλακα παρ' όλη την οχύρωσή τους. Η μετατροπή των Παγών σε δεύτερο αθηναϊκό ναύσταθμο επομένως αποκλείστηκε ως ριψοκίνδυνη και ούτως ή άλλως η μόνιμη μεταστάθμευση εκεί ισχυρών ναυτικών μοιρών θα συνεπαγόταν στρατηγικά εσφαλμένη διάσπαση δυνάμεων ακόμη και σε επίπεδο διάταξης.¹¹

Υπενθυμίζεται ότι Κόρινθος και Μέγαρα υπήρξαν και οι δύο «αμφιθαλάσσιες», προικισμένες δηλαδή με δίδυμες στρατιωτικοοικονομικές πύλες: διέθεταν λιμάνια τόσο επί του Σαρωνικού (τη Νίσαια τα Μέγαρα και τις Κεγχρεές η Κόρινθος), όσο κι επί του Κορινθιακού (τις Παγές τα πρώτα και το Λέχαιο η δεύτερη). Τα ανατολικά λιμάνια και

11. Θουκυδίδης Α.103:4, 108:5, 111:2-3, Διοδώρου Σικελιώτου, *Ιστορική βιβλιοθήκη*, Βιβλίον ΙΑ'.84, 85, 88:1-2, εισαγωγή - μετάφρασις - σχόλια Απ. Παπανδρέου, [Αθήνα]: Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, [196-;], σσ. 89-93, *Πλουτάρχου, Βίοι Παράλληλοι*, Περικλής – Φάβιος Μάξιμος, Περικλής, XIX.2, Αθήνα: Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1954, σσ. 46-47. Οι επιδρομές του Περικλή (δύο· ενδέχεται να ήταν μόνο μία) εκτελέστηκαν είτε με 50 (σύμφωνα με το Διόδωρο) είτε με 100 (κατά τον Πλούταρχο) τριήρεις, ενώ επίσης παρουσιάζονται και προβλήματα στη χρονολόγησή τους/της: ανάγονται (ή ανάγεται) στο 455 ή στο 454 ή στο 453/2: Α. W. Gomme *ibid* σσ. 304-305, σσ. 324-325, R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford et al: Oxford University Press, 1972, σ. 100, σ. 122, σ. 456, σ. 470, G.E.M. de Ste. Croix, *Τα Αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2005, σσ. 294-296, σ. 309, σ. 490, T. T. B. Ryder, *Thucydides and Athenian Strategy in the Early 450s: A Consensus of Mistranslations*, G&R, Second Series, Vol. 25, No. 2 (Oct., 1978), σσ. 121-124, S. Hornblower, *A Commentary on Thucydides*, Volume I: Books I-III, Oxford – N. York et al: Oxford University Press, 1991, σσ. 178-179.

των δύο βρίσκονταν υπό τη στενή αθηναϊκή επιτήρηση που επέτρεπε η ισχυρή κατοχή της Σαλαμίνας. Το νησί είχε υπάρξει μεγαρικό αρχικά, έπειτα αντικείμενο διαμάχης μεταξύ Μεγάρων και Αθήνας, με τη δεύτερη να το κερδίζει οριστικά μετά τα μέσα του βου αιώνα, εκτός από σύντομα διαστήματα ανάκτησής του από τα Μέγαρα.¹²

Η στροφή στον εξωτερικό προσανατολισμό των Μεγάρων διήρκεσε επί δωδεκαετία περίπου (459/8-446 πΧ), μέχρις ότου οι Μεγαρείς υπαναχώρησαν (εικάζεται λόγω συσσωρευμένης δυσαρέσκειας από τον αθηναϊκό αυταρχισμό που οδήγησε σε επικράτηση της ολιγαρχικής και φιλοπελοποννησιακής παράταξης, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται ακόμη και η συμμετοχή των δημοκρατικών της πόλης στην κίνηση της αποτίναξης της αθηναϊκής «προστασίας», εξ αιτίας της απώλειας της πολιτικής αυτονομίας των Μεγάρων εν τω μεταξύ και της δορυφοροποίησής τους από την Αθήνα¹³). Οι Μεγαρείς μάλιστα κατέσφαξαν αιφνιδιαστικά το ευρισκόμενο στην πόλη τους αθηναϊκό στράτευμα, τροπή που αποτέλεσε αιτία έκτοτε μεγάλης αθηναϊκής εχθρότητας. Επρόκειτο για μία ιδιαίτερα δυσμενή συγκυρία, καθώς εκτυλίχθηκε παράλληλα με την ευβοϊκή επανάσταση, δίνοντας στα γεγονότα ένα χαρακτήρα «επίθεσης κορεσμού». Οι Αθηναίοι πάντως κατάφεραν να διατηρήσουν υπό τον έλεγχό τους τα δύο λιμάνια των Μεγάρων μέχρι τη σύναψη των Τριακονταετών Σπονδών το 445 π.Χ. (οπότε και υποχρεώθηκαν βάσει των όρων της ειρήνης να τα επιστρέψουν πίσω στους κυριάρχους τους).¹⁴

Οι Σπαρτιάτες διαπίστωσαν το μέγεθος του προβλήματος της απώλειας πρόσβασης στη Μεγαρίδα, όταν, κατά τη διάρκεια του «Πρώτου Πελοποννησιακού Πολέμου», χρειάστηκε να περαιώσουν συμμαχικό στράτευμα διά θαλάσσης (μέσω Κορινθιακού Κόλπου) κι έπειτα, λόγω ναυτικής αντίδρασης των Αθηναίων που πλέον κατείχαν το Μεγαρικό

12. A. A. Trever, *The Intimate Relation between Economic and Political Conditions in History, as Illustrated in Ancient Megara*, *CPh*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1925), σ. 122, S. Hornblower *ibid* σσ. 161-162, I. Λουκάς, *Αιγαίο Πέλαγος/Ιστορία και γεωπολιτική του ελληνισμού από την προϊστορία ως τους αλεξανδρινούς χρόνους*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1993, σ. 137.

13. Η κοινωνία των Μεγάρων υπήρξε βαθύτατα διαιρεμένη, στο όριο του διχασμού, επί μακρότατο διάστημα, λόγω οικονομικής αστάθειας που παρήγαγε έντονες ανισότητες: A. A. Trever *ibid* σσ. 125-128.

14. Θουκυδίδης Α.114, P. A. Brunt *op cit* σσ. 264-265, R. P. Legon, *Megara and Mytilene*, *Phoenix*, Vol. 22, No. 3 (Autumn, 1968), σσ. 211-213, G.E.M. de Ste. Croix *op cit* σ. 310.

λιμάνι των Παγών, να επιστρέφουν με κίνδυνο διασχίζοντας το μόνο διαθέσιμο αλλά και δυσπροσπέλαστο χειρσαίο πέρασμα, μέσω των Γεραναίων Ορέων, ύστερα από τη μετά δυσκολίας νικηφόρα γι' αυτούς αμφίροπη μάχη της Τανάγρας (457 π.Χ.). Παραλίγο να αποκλειστούν στη Στερεά Ελλάδα τότε, χωρίς βέβαια αυτό να συνεπάγεται κίνδυνο εξόντωσής τους, αλλά μάλλον δημιουργώντας ένα σημαντικό κενό στην εσωτερική ασφάλεια του σπαρτιατικού κράτους.¹⁵

Οι σταθμοί στον δρόμο προς την τελική σύγκρουση

Η δεκαετία στο τέλος της οποίας ξεκίνησε ο Πόλεμος έβριθε από ποικίλης προέλευσης κι έντασης προτροπές ή ακόμη κι εκκλήσεις προς την ηγέτιδα δύναμη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας να μην αποφύγει την παρεμποδιστική/εξισοροπητική/τιμωρητική/απελευθερωτική σύγκρουση με τη φθίνουσα δημοτικότητα κηδεμόνα της Δηλιακής Συμμαχίας: η πλούσια σε πόρους κάθε είδους (μεταξύ άλλων την πολύτιμη στρατηγικά ναυπηγήσιμη ξυλεία) Μακεδονία υπό τον (ένεκα δυναστικών ερίδων) καχύποπτο προς την Αθήνα βασιλιά Περγάμω Β', η διαθέσιμα ευμεγέθη στόλο και πάντοτε έτοιμη να αποστατήρει από τη Δηλιακή Συμμαχία Λέσβος, η έμπειρου ναυτικού πληθυσμού και αγωνιούσα για την επιβίωσή της Αίγινα (που είχε περιπέσει σε φόρου υποτελή της Αθήνας, χάνοντας το στόλο και τα τείχη της απ' το 457/6 π.Χ.), πίεσαν τη Σπάρτη να κηρύξει πόλεμο στην πόλη της Παλλάδας. Στο ευρύτερο περιφερειακό περιβάλλον, στη μεν Ανατολή τον περσικό θρόνο κατείχε ακόμη ο Αρταξέρξης, ο οποίος είχε αποδειχθεί διατεθειμένος να προμηθεύσει τη Σπάρτη με χρήμα κατά τον πρώτο Πελοποννησιακό Πόλεμο· στη δε Δύση υπήρχαν οι πλούσιες και ισχυρές, δωρικής κυρίως καταγωγής πόλεις της Σικελίας, οι οποίες λόγω οικονομικών και πολιτισμικών δεσμών με τη Σπάρτη, αναμενόταν να μην αρνηθούν στη συνεισφορά προς την Πελοποννησιακή Συμμαχία, κατά προτεραιότητα μάλιστα σε ναυτικά μέσα. Ειδικά, προσβλέποντας στη βοήθεια από τη Σικελία και σχεδόν προεξοφλώντας την, που μάλιστα ήλπιζαν να φτάσει σε ύψος τις 200 τριήρεις, η προσδοκία των Σπαρτιατών να αποκτήσουν στόλο 500 σκαφών φαντάζει μεν ευσεβής πόθος, όχι πάντως τελείως εκτός

15. Θουκυδίδης Α.107:2-3, Διόδωρος ΙΑ'.79:1-4, 80, G.E.M. de Ste. Croix ibid σσ. 299-301, J. F. Lazenby op. cit. σ. 19.

πραγματικότητας.¹⁶

Τη διετία 438-437 ο Περικλής ανάλαβε εκστρατείες επίδειξης δύναμης και κατοχύρωσης της αθηναϊκής στρατιωτικής παρουσίας στον Εύξεινο Πόντο με διφυείς εμπορικούς και στρατιωτικούς σκοπούς. Ζητούμενο της Αθήνας δεν ήταν απλά η προνομιακή πρόσβαση στο «Βορειοανατολικό Σιτοβολώνα» της Σκυθίας αλλά και ο σταδιακός παραγκωνισμός των μητροπόλεων όλων των ελληνικών αποικιών στην ευρύτερη Μαύρη Θάλασσα. Ναι μεν αφορμή για τις εκστρατείες εκείνες υπήρξε έκκληση επέμβασης από πλευράς της Σινώπης (αποικίας της Μιλήτου), ωστόσο στις δεκάδες πόλεις-κράτη που επιδίωξαν την αθηναϊκή «προστασία» σπεύδοντας να συνδεθούν αμυντικά μαζί της, περιλαμβάνονταν επίσης αποικίες άλλων οντοτήτων, ανταγωνιστικών προς την Αθήνα, που κινδύνευαν με οικονομική περιθωριοποίηση από την εξέλιξη. Εκτός αυτού, από την περιοχή δεν προέρχονταν μόνο σιτηρά, αλλά και πρόσθετα, κρίσιμης σημασίας αγαθά για την πολιτική και την πολεμική Οικονομία. Τα Μέγαρα είχαν ήδη πληγεί πολιτικοοικονομικά από αυτή τη διαδικασία νωρίτερα, από τότε που είχε ξεκινήσει η ένταξη ορισμένων δικών τους αποικιών στη Δηλιακή Συμμαχία¹⁷ (χωρίς εντούτοις αυτό να συνεπάγεται θραύση των δεσμών τους με τη μητρόπολή τους -στοιχείο με σημασία, η οποία θα σχολιαστεί).

Η ιστορία του κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου εκκινεί μεν το 431 π.Χ., όμως το ένα προανάκρουσμά του υπήρξε ναυτικό και χρωματίστηκε έντονα από τη σύγκρουση της Κέρκυρας με την μητρόπολή της Κόρινθο. Αυτή εκτυλίχθηκε μεταξύ 435 και 433 π.Χ., με επίδικο τον έλεγχο της κερκυραϊκής αποικίας της Επιδάμνου που βρισκόταν στις ιλλυρικές ακτές (σημερινό Δυρράχιο) και κορυφώθηκε στις ναυμαχίες οι οποίες συνήφθησαν σε δύο γειτονικές τοποθεσίες: τη Λευκίμμη (τον Ιούλιο/Αύγουστο του 435) και τα Σύβοτα (δύο χρόνια αργότερα). Η

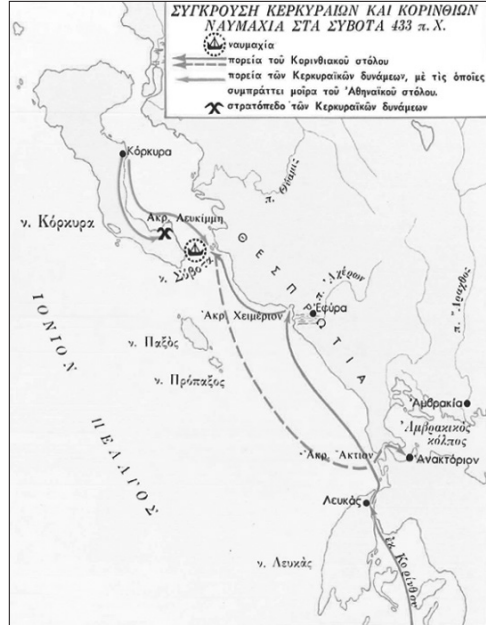
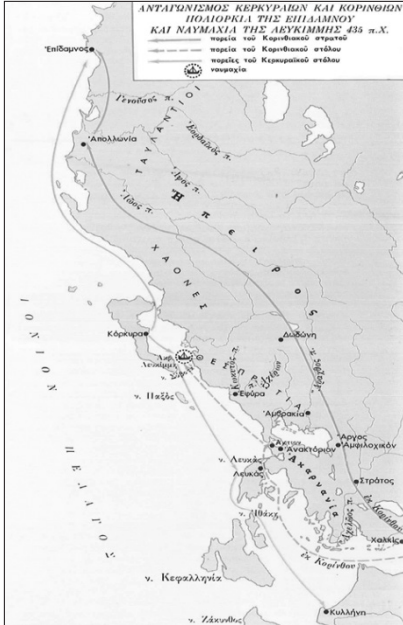
16. Θουκυδίδης Β.7:2, Διόδωρος ΙΒ'.41:1, A. W. Gomme op. cit. σ. 244, T. Kelly, *Thucydides and Spartan Strategy in the Archidamian War*, *AHR*, Vol. 87, No. 1 (Feb., 1982), σ. 33.

17. Πλούταρχος, Περικλής, XIX, XX, A. W. Gomme ibid σσ. 367-368, D.Kagan, *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca & London: Cornell University Press, 1969, σσ. 387-389, G.E.M. de Ste. Croix op. cit. σ. 490, R. Meiggs 1972 op. cit. σσ. 197-199, B. R. McDonald, *The Megarian Decree*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 32, H. 4 (4th Qtr., 1983), σ. 401.

Κέρκυρα υπήρξε νικήτρια στην πρώτη σύγκρουση (παράλληλα επέτυχε να θέσει υπό τον έλεγχο της και την Επίδαμνο), ενώ η δεύτερη αποδείχθηκε αμφίροπη μετά την ανάμιξη της μικρής αθηναϊκής μοίρας που παρίστατο και κυρίως μετά την έγκαιρη άφιξη της διπλάσιου μεγέθους δεύτερης, που απεστάλη λίγο αργότερα, προς όφελος των συμμάχων τους Κερκυραίων: οι Κορίνθιοι επικράτησαν στη ναυμαχία, αλλά η αθηναϊκή επέμβαση αποσόβησε την απόβαση των Κορίνθιων στην Κέρκυρα.¹⁸ Ύστερα από τη νίκη τους στη Λευκίμμη οι Κερκυραίοι έδειξαν επιθετικό πνεύμα εκμετάλλευσης της κυριαρχίας που επέτυχαν, διεξάγοντας καταστροφικές επιδρομές στη Λευκάδα και στην Κυλλήνη (το λιμάνι των Ηλείων), αμφότερων συμμάχων της Κορίνθου, αναγκάζοντας τους Κορίνθιους να οχυρώσουν το Άκτιο και το θεσπρωτικό ακρωτήριο του Χειμερίου. Ο Θουκυδίδης (Α.55:2) αποκάλεσε τα Κερκυραϊκά «πρώτη αφορμή του πολέμου των Κορινθίων εναντίον των Αθηναίων».

Οι Κορίνθιοι υπέστησαν βαρύτερες απώλειες στη Λευκίμμη (η συμμαχία τους απώλεσε τις 35 από τις 75 συνολικά τριήρεις που παρέταξαν και οι κορινθιακές που γλύτωσαν ήταν μόλις 15, το 50% της δικής της ναυτικής παρουσίας στη ναυμαχία). Στο σύνολό του ο Κορινθιακός στόλος της εποχής δεν ξεπερνούσε τα 40 πλοία γραμμής.

18. Πριν την πρώτη ναυμαχία, οι Κορίνθιοι απέρριψαν κερκυραϊκές προτάσεις παραπομπής του θέματος σε διαιτησία, οι οποίες είχαν συνοδευτεί ακόμη από σπαρτιατική διαμεσολάβηση (Θουκυδίδης Α.28:1). Ο πληρέστερος σχολιασμός της σύγκρουσης στα Σύβοτα απαντάται στο: E. Foster, *Thucydides, Pericles, and Periclean Imperialism*, Cambridge, N. York et al: Cambridge University Press, 2010, σσ. 68-79. Ο Α. J. Papalas επισήμανε ότι η παρατήρηση του Θουκυδίδα περί κατάμεστων από μαχητές κορινθιακών πλοίων κατά τη σύγκρουση στα Σύβοτα αποτέλεσε σαφή ένδειξη περί των αποβατικών προθέσεων των Κορίνθιων: με λίγα λόγια, ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση χρησιμοποίησαν τις τριήρεις τους ως πλοία μάχης και οπλιταγωγά συνάμα: Α. J. Papalas, *The development of the Trireme*, *The Mariner's Mirror*, Vol. 83, No. 3 (Aug. 1997), υποσημ. 26, σ. 270. Η καταχρηστική απόδοση του διπλού ρόλου στα σκάφη δεν φάνηκε να επηρεάζει την έκβαση της ναυμαχίας, λόγω της απουσίας υψηλού επιπέδου στις γνώσεις ελιγμών μάχης που ταλάνιζε αμφοτέρους τους αντιμαχόμενους σύμφωνα με την περιγραφή του Θουκυδίδα. Και οι Κερκυραίοι άλλωστε είχαν ενισχυμένα αγήματα Επιβατών (πεζοναυτών). Σε ό,τι αφορά στην παρούσα εν πρώτοις αθηναϊκή μοίρα, όπως εύστοχα σημείωσε ο J. Nash, η διοίκηση τόσο μικρού αριθμού σκαφών (10) από δυσανάλογα μεγάλο αριθμό ανώτατων διοικητών (3 στρατηγών), υπογράμμιζε την διπλωματική μάλλον παρά στρατιωτική υφή της αποστολής τους. Οι 3 στρατηγοί είχαν σαφείς οδηγίες να μην προκαλέσουν και ει δυνατόν να μην εμπλακούν στη σύγκρουση, ώστε να μην εκληφθεί η δράση τους ως ευθεία καταπάτηση των Τριακονταετών Σπονδών που ήταν σε ισχύ: J. Nash, *Sea Power in the Peloponnesian War*, *Naval War College Review*, Vol. 71, No. 1 (Winter 2018), σ. 22.

Ναυτικές επιχειρήσεις στη Δυτική Ελλάδα πριν την έναρξη του Αρχιδάμειου Πολέμου.

Πηγή: Ιστορία Ελληνικού Έθνους, τ.Γ1

Τα υπόλοιπα σκάφη τα είχαν συνεισφέρει οι Λευκαδίτες, οι Μεγαρείς, οι Αμβρακιώτες, οι Ηλείοι, οι Επιδαύριοι, οι Κεφαλλήνες, οι Τροιζήνιοι και οι Ερμιονείς).¹⁹ Εκείνη τη στιγμή (θέρος του 435) ο κερκυραϊκός στόλος αριθμούσε 120 σκάφη, μία όντως υπολογίσιμη δύναμη, που λάμβαναν υπόψη εχθροί και φίλοι –και χάρη στην οποία κατάφεραν να διαθέσουν 40 πλοία για την πολιορκία της Επιδάμνου, ενώ ήταν σε θέση να παρατάξουν τα υπόλοιπα 80 για να ανασχέσουν τους εχθρούς τους. Οι Κορίνθιοι πάντως δεν καταλήφθηκαν από ηττοπάθεια· αντίθετα, το ναυτικό πρόγραμμα επανεξοπλισμού στο οποίο επιδόθηκαν με αξιοσημείωτο ζήλο μεταξύ 435 και 433 απέδωσε εντυπωσιακό αριθμό ετοιμοπόλεμων πλοίων, καθώς στα Σύβοτα παρέταξαν τις 90 από τις

19. Θουκυδίδης Α. 27:2. Όπως επισημαίνει η Ε. Foster, είναι οφθαλμοφανής η εξάρτηση των Κορίνθιων από την έστω πολυμερή συμμαχική αρωγή σε τριήρεις το 435 π.Χ.: Ε. Foster op. cit. σσ. 52-53.

150 τριήρεις του συμμαχικού στόλου του οποίου ηγούνταν), ενώ εξίσου αυξήθηκε γεωμετρικά και η ναυτική δύναμη των Αμβρακιωτών από 8 σε 27 τριήρεις μεταξύ των δύο ναυμαχιών με την Κέρκυρα.²⁰

Μεταξύ των δύο ναυμαχιών ήταν που έλαβαν χώρα στην Αθήνα οι γνωστές επιχειρηματολογικές αντιπαραθέσεις ανάμεσα σε Κορίνθιους και Κερκυραίους, με τους πρώτους να επικαλούνται πολιτικά και ηθικά δεδομένα και τους δεύτερους να κραδαίνουν ωμά την αξία του στόλου τους ως πολύτιμου συμμάχου, ειδάλλως ανεπιθύμητου εχθρού, ώστε αντίστοιχα είτε να αποφευχθεί η αθηναϊκή ανάμιξη είτε να αποσπασθεί συμμαχική δέσμευση στην ως τότε διμερή αντιπαλότητα Κέρκυρας – Κορίνθου, με σκοπούς εξισορρόπησης της αυξημένης πια κορινθιακής δύναμης. Οι Κερκυραίοι συμπλήρωναν ότι το νησί τους ήταν σε ευνοϊκή θέση για να ελέγχει τις μετακινήσεις πολεμικών πλοίων μεταξύ Πελοποννήσου και Ιταλίας-Σικελίας.²¹ Η παρατήρηση έχει μεγάλη σημασία, διότι πράγματι, τα πολεμικά πλοία της εποχής, με το εξαιρετικά μικρό τους βύθισμα και τις ανύπαρκτες ενδιαιτήσεις, προτιμούσαν τους παράκτιους πλόες. Η Κέρκυρα εν ολίγοις α) διέθετε το δεύτερο μεγαλύτερο πολεμικό στόλο στον ελλαδικό χώρο, και β) συνιστούσε εξίσου επιθετικό και αμυντικό γεωγραφικό έρεισμα για στόλους.

20. Θουκυδίδης, Α.25:4, 29:4, 31, 46, A. W. Gomme op. cit. σσ. 190-198 (ο οποίος εξήγησε για ποιούς λόγους είναι δύσκολο να αξιοποιηθεί ως πηγή ο Διόδωρος αναφορικά με τη χρονολογική ένταξη της δικής του αφήγησης των Κερκυραϊκών, καθώς και ότι ο μεταγενέστερος ιστορικός χρησιμοποίησε το έργο του Θουκυδίδη στα συγκεκριμένα γεγονότα και όχι το απολεσθέν έργο του Εφόρου), G.E.M. de Ste. Croix op. cit. σσ. 494-495, R. P. Legon, The Megarian Decree and the Balance of Greek Naval Power, *CPh*, Vol. 68, No. 3 (Jul., 1973), σσ. 161-162, T. Kelly 1982 op. cit. σ. 32, S. Hornblower 1991 op. cit. σσ. 66-67. Η L. Kallet-Marx επισήμανε τη σαφώς υποδεέστερη οικονομικά θέση της Κορίνθου σε σχέση με την Κέρκυρα το 435 π.Χ.: L. Kallet-Marx, *Money, Expense, and Naval Power in Thucydides' History 1-5.24*, Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1993, σσ. 73-74. Ο H. T. Wallinga υπολόγισε, συγκρίνοντας τα δημογραφικά δεδομένα με τις απαιτήσεις επάνδρωσης των τριήρων, ότι μέρος του νέου στόλου των Αμβρακιωτών είχε ναυπηγηθεί «καθ' υπόδειξιν και προς όφελος» της Κορίνθου (H. T. Wallinga, *Trireme and History*, *Mnemosyne*, Vol. XLIII, Fasc. 1-2, 1990, σ. 139).

21. Θουκυδίδης Α.32-43, G.E.M. de Ste. Croix op. cit. σ. 128, Αθ. Πλατιάς, *Διεθνείς σχέσεις και Στρατηγική στο Θουκυδίδη*, Αθήνα: ΕΣΤΙΑ, 1999, σσ. 36-39, σ. 51. Ο κερκυραϊκός στόλος, αμφίβολης μαχητικής αξίας όπως αποδείχθηκε, αξιοποιήθηκε από την Αθήνα μόνο στο δυτικό θέατρο επιχειρήσεων κατά τον κυρίως Πελοποννησιακό Πόλεμο και ουδέποτε κλήθηκε να συμμετάσχει σε επιχειρήσεις στο Αιγαίο. Τότε πια η σχέση τους είχε μετεξελιχθεί από την αρχική αμυντική επιμμαχία σε συμβατική συμμαχία (G.E.M. de Ste. Croix *ibid* σ. 115).

Στην περίπτωση του κερκυραϊκού αιτήματος ο Περικλής επέλεξε το καινοτόμο μέτρο της σύναψης συμμαχίας ενδιάμεσου χαρακτήρα (αμυντικού αποκλειστικά, με τον όρο επιμαχία), αποδεικνύοντας ότι επιδίωξή του υπήρξε η εξασφάλιση του πολιτικού σκοπού (να παραμείνει η Κέρκυρα και ο υπολογίσιμος πολεμικός της στόλος εκτός ελέγχου από την Πελοποννησιακή Συμμαχία, χωρίς ταυτόχρονα να χρειαστεί να παρασπονδήσει η Αθήνα και εν τέλει να εμπλακεί σε πόλεμο με αυτήν). Η αμοιβαία φθορά μεταξύ των αντιμαχόμενων ώστε να εξασθενίσουν και έτσι να αμβλυνθεί η απειλή που θα συνιστούσε ακόμη και κάποια μελλοντική τους σύμπραξη κατά της Αθήνας, υπήρξε ένας ακόμη υπολογισμός που οδήγησε στην τελική αθηναϊκή απόφαση. Επίσης, είναι πιθανό η επιμαχία να συνάφθηκε ως συμπληρωματικό (διότι μάλλον λήφθηκε λίγο νωρίτερα και άλλο, που αναλύεται παρακάτω) μέτρο αντίδρασης προς το ήδη ορατά εξελισσόμενο κορινθιακό ναυπηγικό πρόγραμμα. Ο αθηναϊκός Δήμος εξάλλου αμφιταλαντευόταν μεταξύ της φιλοπόλεμης μερίδας και των πιο διαλλακτικών.²² Οι Σπαρτιάτες θεώρησαν ότι οι εξελίξεις τούς αφορούσαν στον βαθμό που απειλείτο το κορινθιακό εμπόριο (μείζων πυλώνας των πελοποννησιακών διεθνών συναλλαγών) και κυρίως η προοπτική της δυναμικής εισόδου του άξονα Αθήνας-Κέρκυρας στα πράγματα της Μεγάλης Ελλάδας, γι' αυτό άλλωστε κι επιχείρησαν να μεσολαβήσουν αρχικά στη διένεξη. Σε ένα ευρύ φάσμα, από την προνομιακή πρόσβαση στον δυτικό σιτοβολώνα της Σικελίας μέχρι την αγορά ναυπηγήσιμης ξυλείας, το εμπόριο της Μεγάλης Ελλάδας με την Αθήνα θα σημείωνε υψηλό όγκο συναλλαγών, τον οποίο αναπόφευκτα θα στερούσε από την Πελοποννησιακή Συμμαχία.²³ Πολλά λοιπόν ακόμη σημεία εκείνου του χρονικού διαστήματος χρήζουν προσεκτικής και λεπτομερούς διερεύνησης, την οποία θα παρουσιάσουμε στις επόμενες σελίδες.

22. Θουκυδίδης Α.44, Πλούταρχος: Περικλής, XXIX, R. Sealey op. cit. σ. 98, D. Kagan, 1969 op. cit. σσ. 237, σσ. 241-242, J. V.A. Fine, *The ancient Greeks: a critical history*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1983, σ. 449, D. Kagan 2011 op. cit. σ. 95, σσ. 99-102.

23. G. Dickins op. cit. σ. 245.

II. Η αξιολόγηση της ναυτικής παραμέτρου στην επικείμενη σύγκρουση. Ορισμένες ειδικές παρατηρήσεις

Για να αξιολογηθεί ο παράγοντας «εξοπλιστικοί ανταγωνισμοί στο ναυτικό πεδίο αναφοράς» ως δύναμει αποσταθεροποιητικός ως προς την τρέχουσα ισορροπία δυνάμεων μεταξύ 435 και 431, θα πρέπει να εξεταστούν συγκεκριμένα στοιχεία αναφορικά με τις συγχρονικές προθέσεις και τις ενέργειες τριών οντοτήτων, της Σπάρτης, της Αθήνας και της Κορίνθου και να επιχειρηθεί συσχετισμός τους.

Οι Σπαρτιατικές σκέψεις και κινήσεις

Το καλοκαίρι του 432 συνήλθαν διαδοχικά: πρώτα «άτυπη σύνοδος» των δυσαρεστημένων με την Αθήνα συμμάχων της Σπάρτης (τον Ιούλιο, στη Σπάρτη), με την Απέλλα να συνεδριάζει έπειτα «κεκλεισμένων των θυρών» (χωρίς την παρουσία αλλοδαπών), ενώ εν συνεχεία, τον Αύγουστο, συγκεντρώθηκαν εκ νέου τα μέλη της Συμμαχίας (όχι σε ολομέλεια). Σε εκείνες τις κρίσιμες συσκέψεις αποφασίστηκε, με απροθυμία από πλευράς αρκετών Πελοποννησίων, η ολίσθηση στον Πόλεμο.²⁴

Κατά την πρώτη από τις συνελεύσεις ακούστηκαν οι αγορεύσεις των Μεγαρέων, των Κορίνθιων και των Αθηναίων πρεσβευτών, ενώ στην Απέλλα η σπαρτιατική ηγεσία παρουσιάστηκε διχασμένη μεταξύ όσων τάσσονταν υπέρ της άμεσης προσφυγής σε πολεμικά μέσα (μίλησε ο έφορος Σθενελαΐδας) και όσων -όπως ο βασιλιάς Αρχίδαμος- σύστηναν αυτοσυγκράτηση, νηφαλιότητα και ψυχραιμία.²⁵

Καθώς είναι γνωστό, οι προτάσεις του Σπαρτιάτη βασιλιά κακώς ταυτίστηκαν με την πρόταξη του ιδεώδους της ειρήνης αποκλειστικά, ενώ αυτές αποτελούσαν ένα νουνεχές μίγμα προτροπής για σωφροσύνη, με σκοπό είτε να μην κηρυχθεί ένας πόλεμος που θα μπορούσε να αποφευχθεί, είτε να δημιουργηθούν προηγουμένως ευνοϊκές συνθήκες για τη διεξαγωγή του, ώστε να έχει σοβαρές πιθανότητες επιτυχούς

24. Οι διαπραγματεύσεις συνεχίστηκαν τους επόμενους μήνες, παρά τις αρχικές πελοποννησιακές αποφάσεις, ένα δείγμα της σοβαρότητας με την οποία αντιμετωπιζόταν η κατάσταση και μια ένδειξη ότι υπήρχε επίγνωση του τί ύψους θυσίες θα συνεπάγονταν η επερχόμενη σύρραξη. Για το θέμα, βλ. αναλυτικά A. W. Gomme op. cit. σσ. 421-424, σσ. 466-467.

25. Θουκυδίδης A.67-88.

έκβασης. Οι επισημάνσεις του Αρχίδαμου κρίθηκαν εκ των υστέρων απόλυτα εύστοχες, αφού αφ' ενός μεν εντόπισε τα αθηναϊκά Κέντρα Βάρους (α. όλων των κατηγοριών πρόσοδοι, οι οποίες ανενόχλητα συσσωρεύονται στην Πόλη, λόγω β. ναυτικής κυριαρχίας στηριζόμενης σε ποιοτική και ποσοτική υπεροχή έμφυχου και άψυχου υλικού που απέφερε έλεγχο των σημαντικότερων Θαλάσσιων Οδών Διέλευσης), ενώ επίσης σκιαγράφησε τα προαπαιτούμενα αμφισβήτησης της ισχύος του αντιπάλου της Σπάρτης, ανάγοντας τις εχθρικές *Κρίσιμες Απαιτήσεις* και *Δυνατότητες* σε Αντικειμενικούς Σκοπούς της φίλιας προσπάθειας (σε αυτό το σημείο χρησιμοποιούνται καταχρηστικά όροι από τη θεωρία της Επιχειρησιακής Τέχνης για να περιγραφούν όψεις Στρατηγικού Σχεδιασμού). Σαφώς ο Αρχίδαμος συνέδεσε την οικονομική με τη ναυτική ισχύ, υπογραμμίζοντας την ύπαρξη της πρώτης ως προϋπόθεση για τη δεύτερη.²⁶ Παρεμφερούς εξάλλου περιεχομένου (αντ)επιχειρήματα αξιοποίησε και ο Περικλής τη ίδια περίοδο, ²⁷ όπως φρόντισε να τονίσει ο Θουκυδίδης, μετερχόμενος την προσφιλή του μέθοδο των αντιθετικών δημηγοριών.

Όπως έχει σημειωθεί, οι σπαρτιατικές προθέσεις κατά το εναρκτήριο έτος του πολέμου αφορούσαν στην απόκτηση ενός εντυπωσιακού συμμαχικού στόλου, συνολικής δύναμης 500 σκαφών. Οι προϋποθέσεις απόκτησης ναυτικής δύναμης τέτοιου μεγέθους ήταν σωρευτικές: έπρεπε να βρεθούν επαρκείς οικονομικοί πόροι (περσικής ή/και σικελικής προέλευσης), να προστεθούν στις φιλικές δυνάμεις η Κέρκυρα κι η Λέσβος (για την πρώτη υφίσταντο μεθοδικές προσπάθειες προσεταιρισμού της από την Κόρινθο οι οποίες δεν ανακόπηκαν ούτε μεταξύ 435-433, με μοχλό την παράταξη των ολιγαρχικών της νησιωτικής πόλης-κράτους), να ανακτήσει την ελευθερία της η Αίγινα και να υλοποιηθεί ένα εθνικό (της Σπάρτης) ταχύ ναυπηγικό πρόγραμμα, ώστε να μην φαντάζει χιμαιρική η πρόθεση απόκτησης στόλου των διαστάσεων που

26. Θουκυδίδης Α.81-83, L. Kallet-Marx op. cit. σσ. 81-86. Κάπως ακριβέστερη περιγραφή του φαινομένου που αδρομερώς περιέγραψε ο Αρχίδαμος έχει ως εξής: η οικονομική ισχύς επιτρέπει την απόκτηση αμυντικής ισχύος, αλλά και την επιβάλλει για λόγους αυτοπροστασίας (ώστε η οικονομική ισχύς να προφυλάσσεται έναντι ένοπλων σφετεριστών).

27. Θουκυδίδης Α.142-143, Β.13, L. Kallet-Marx ibid σσ. 93-96. Βλ. και παρακάτω, αναλυτικότερα.

είχε εξαγγελθεί.²⁸ Η απόκτηση λοιπόν ναυτικής δύναμης απαιτούσε αυτόν τον δυσχερώς επιτεύξιμο συγκερασμό κινητοποίησης εσωτερικών κι εξωτερικών πόρων,²⁹ επίκεντρό της πάντως ήταν αναμφισβήτητα οι 200 τριήρεις της Μεγάλης Ελλάδας, καθιστώντας τον όλο υπολογισμό από υπεραισιόδοξο έως αίολο. Ακόμη σοβαρότερο σπαρτιατικό σφάλμα αποδείχθηκε η υποτίμηση του παράγοντα «ναυτοσύνη» κι ευρύτερα της εμπειρίας στη διεξαγωγή του κατά θάλασσα αγώνα. Οι Σπαρτιάτες φάνηκαν απρόθυμοι να αντιληφθούν και να αποδεχθούν τη σημασία της ποιοτικής υπεροχής σε έμφυχο υλικό των αντιπάλων τους σε όλα τα επίπεδα (ηγεσίας και πληρωμάτων, σχεδιασμού κι εκτέλεσης των επιχειρήσεων), καθώς τα πρώτα χρόνια έτειναν να αποδίδουν τις ήττες τους σε αβελτηρίες τακτικού χαρακτήρα.³⁰ Οι Κορίνθιοι δεν βοήθησαν καθόλου τα υπόλοιπα μέλη της Συμμαχίας σε εκείνη την περίπτωση: είναι άγνωστο αν έφτασαν σε σημείο να παραπλανήσουν σκόπιμα τους συμμάχους τους με σκοπό να τους πείσουν να εισέλθουν σε πόλεμο ενάντια στην Αθήνα σύμφωνα με τις δικές τους επιθυμίες. Πάντως στην αγόρευση των αντιπροσώπων τους κατά την κρίσιμη τελευταία συνέλευση της Πελοποννησιακής Συμμαχίας παραποίησαν δύο δεδομένα σχετικά με τη ναυτική ισχύ: υποστήριξαν ότι η απόκτηση ναυτοσύνης

28. T. Kelly op. cit. σσ. 33, σ. 35.

29. Αθ. Πλατιάς 1999 op. cit. σσ. 52-53. Τελικά οι Πέρσες αποτόλμησαν ενεργό ανάμιξη στον Πόλεμο μόνον μετά την καταστροφή που υπέστη η Αθήνα στη Σικελία, ενώ εξίσου φρούδες αποδείχθηκαν οι αρχικές ελπίδες αποστολής βοήθειας από τη Μεγάλη Ελλάδα. Αμφότεροι και οι δύο υποψήφιοι χρηματοδότες – σύμμαχοι της Σπάρτης παρείχαν την αναμενόμενη βοήθειά τους μετά τη δραματική απομείωση της αθηναϊκής ισχύος (P. A. Brunt op cit σ 262, Αθ. Πλατιάς ibid σσ. 127, σσ. 159-160, σ. 165).

30. T. Kelly op. cit. σσ. 35-36. Η υπερτροφική αυτοπεποίθηση των σπαρτιατών Ομοίων, επαγγελματιών και όντως ειδημόνων του πολέμου (του χερσαίου όμως!) πράγματι μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για τη δυσπροσαρμοστικότητα που συχνά επιδείκνυαν, όπως και για την -παρεπόμενη εθιμικής κρυψίνουας- δυσκολία να αναλύσουν με ειλικρίνεια τα σφάλματα στα οποία υπέπιπταν συχνά τα πρώτα χρόνια του πολέμου, ειδικά όταν είχαν να σχεδιάσουν και να εκτελέσουν ή να αντιμετωπίσουν αμιγώς ναυτικές ή διακλαδικές επιχειρήσεις. Οι στρεβλώσεις εκείνες είχαν εν τέλει ως συνέπεια την ελλειμματική αυτεπίγνωση, που αποτυπωνόταν συχνά σε αποσπασματική αντίληψη της κατάστασης. Σε σχέση με τα ανωτέρω, όσα γενικά τους καταμαρτύρησαν οι Κορίνθιοι το 432 π.Χ. (Θουκυδίδης Α.69-72) μπορεί κανείς να παρατηρήσει ότι ευσταθούσαν ειδικά σε θέματα «επιχειρησιακής κουλτούρας», κατά την εναρκτήρια πάντοτε φάση του πολέμου. Από τη Νικίειο ειρήνη κι έπειτα, αποδείχθηκαν σαφώς φιλομαθέστεροι απ' ό,τι το συνήθιζαν (το παροιμιώδες πάθημα στην Πύλο και την Σφακτηρία τούς προσέφερε μη παρακάμφιμα διδάγματα).

δεν ήταν ακατόρθωτη μεσοπρόθεσμα, καθώς και ότι η Αθήνα βάσιζε το ναυτικό της σε «αγορασμένη δύναμη», ενώ δεν υφίσταται καμία μαρτυρία ότι ο «φυσικός πολλαπλασιαστές ισχύος» των τριήρων, οι κυβερνήτες τους (οι υπεύθυνοι για τους ελιγμούς μάχης πηδαλιούχοι) προέρχονταν από οπουδήποτε αλλού πλην της Αθήνας. Αντίθετα, ο Περικλής αυτές ακριβώς τις παραμέτρους υπεροχής ήταν που υπογράμμισε με ακρίβεια όταν απευθύνθηκε στους συμπολίτες του: η ναυτοσύνη αποκτάται βαθμιαία μόνον, η ποσοτική υπεροχή του αθηναϊκού ναυτικού δεν θα επέτρεπε στους αντιπάλους του την απόκτηση εμπειρίας (σε εκείνο το σημείο ο Περικλής περιέγραψε αναλυτικά την απαγόρευση εκπαίδευσης των αντιπάλων αλλά και την αποφυγή σύναψης αποφασιστικής ναυμαχίας ως τα προϊόντα της ποσοτικής υπεροχής του αθηναϊκού ναυτικού), «...και -το σπουδαιότερο απ' όλα- οι κυβερνήτες των πολεμικών μας είναι πολίτες Αθηναίοι» (προσθέτοντας ότι οι πολίτες μαζί με τους μετοίκους θα αρκούσαν για την πλήρη επάνδρωση ικανού ποσοστού των ειδικοτήτων που απαιτούσαν τα πλοία).³¹ Κατά τα άλλα όμως, οι Κορίνθιοι παραδέχθηκαν εμμέσως ότι η Συμμαχία υστερούσε ως προς το οικονομικό προαπαιτούμενο της οικοδόμησης ναυτικής ισχύος, διότι εισηγήθηκαν εκτός της δέσμευσης ικανών συμμαχικών πόρων στο προτεινόμενο ναυτικό πρόγραμμα να προσφύγουν και σε δανεισμό (από την Ολυμπία και τους Δελφούς). Οι Κορίνθιοι ομολογούσαν ότι η ενίσχυση του πελοποννησιακού ναυτικού απαιτούσε διαρκή ροή κεφαλαίων, τόσο για την αρχική πρόσκτηση κύριου υλικού και τη ναυτολόγηση πληρωμάτων, όσο και για τη συντήρηση – εκπαίδευση αλλά και για την επιχειρησιακή διαθεσιμότητα του στόλου.³²

Ο Πελοποννησιακός Στόλος τις παραμονές του Πολέμου συνίστατο από τις δυνάμεις που συνεισέφεραν οι παραθαλάσσιες πόλεις της συμμαχίας και κυρίως 7: η Κόρινθος, τα Μέγαρα, η Ήλιδα, η Αμβρακία, η Λευκάδα, η Πελλήνη και η Σικυώνα. Οι 5 πρώτες παρέταξαν τα 149 από τα 150 συνολικά πλοία που μετείχαν στη ναυμαχία στα Σύβοτα το

31. Θουκυδίδης, Α. 121:3-5, 142-3, E. Foster op. cit. σσ. 136-138. Υφίσταται εμπειρικός κανόνας υπολογισμού του ποσοστού των πληρωμάτων που προερχόταν από τους πολίτες και τους μετοίκους (περίπου 70% για τη μελετώμενη περίοδο): V. Gabrielsen, *Financing the Athenian Fleet/Public Taxation and Social Relations*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994, υποσημ. 10 σ. 249.

32. Θουκυδίδης, Α.121:3-4, L. Kallet-Marx op. cit. σσ. 89-91.

433 πΧ (η 150ή ανήκε στο Ανακτόριο). Ο Θουκυδίδης δεν παραθέτει αριθμούς για τη ναυτική δύναμη της ίδιας της Σπάρτης, ή της Πελλήνης και της Σικυώνας κατά το εναρκτήριο έτος του πολέμου (αναφέρει όμως ότι τα Μέγαρα διέθεταν 40 τριήρεις τότε, έστω και κακοσυντηρημένες προφανώς λόγω υποχρεωτικής απραξίας αφού ήταν πρακτικά αποκλεισμένες στη Νίσαια, ενώ το 433 είχαν στείλει ως βοήθεια στους Κορίνθιους μόλις 12). Είναι επίσης πιθανό άλλα μέλη της συμμαχίας όπως η Επίδαυρος, η Τροιζήνα και η Ερμιόνη να διέθεταν μικρό αριθμό πολεμικών πλοίων, τα οποία οπωσδήποτε θα προσμετρώνταν στη συνολική δύναμη του Πελοποννησιακού Στόλου (οι τρεις προαναφερθείσες πόλεις είχαν αποστείλει 8 τριήρεις ως βοήθεια στην Κόρινθο, όταν συγχρούστηκε για πρώτη φορά με την Κέρκυρα στη ναυμαχία της Λευκίμμης το 435 π.Χ.). Καθώς τα σκάφη που παρέμειναν εν ενεργεία μετά τη ναυμαχία στα Σύβοτα (έστω κι αν είναι συζητήσιμος ο βαθμός της επιχειρησιακής τους διαθεσιμότητας) ήταν 120, είναι εύκολο να υπολογίσει κανείς αδρομερώς τον αρχικό αριθμό τριήρων της συμμαχίας το 431 π.Χ. στα τουλάχιστον 150 πλοία γραμμής. Επιβεβαιωτικά προς τον ανωτέρω υπολογισμό προστίθεται ότι για τη μεγάλη ναυτική επιδρομή κατά της Ζακύνθου το θέρος του 430 π.Χ. ρίχτηκαν στη θάλασσα 100 τριήρεις, ενώ δεν συμμετείχαν οι 40 των Μεγάρων που ναυλοχούσαν στη Νίσαια.³³ Οι δυνάμεις εκείνες ήταν γεωγραφικά διασπασμένες, ποικίλης κατάστασης και ποιότητας κύριου υλικού και προσωπικού.

Η Κορινθιακή παράμετρος: ενέργειες και οι ανησυχίες που υπέβαλαν στην Αθήνα από τα μέσα της Πεντηκονταετίας μέχρι την έναρξη του Πολέμου

Είναι γνωστή η παράδοση που θέλει τους Κορίνθιους πρωτοπόρους, όχι μόνον στην εισαγωγή σε υπηρεσία του τύπου της τριήρους, αλλά και στην οργάνωση του πολεμικού τους ναυτικού «κατά τρόπο περίπου όμοιο με το σημερινό» (της εποχής του Θουκυδίδα).³⁴

33. Θουκυδίδης Α.27, 46.1, 54.2, Β.66, 93-95, Τ. Kelly op. cit. σσ. 31-32. Οι 40 μεγάριτες τριήρεις υπήρξαν εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν στην παράτολμη επιχείρηση «υποστρατηγικού αιφνιδιασμού» από τους Βρασίδα και Κνήμο το 429 πΧ, με αρχικό στόχο τον Πειραιά και περιοριζόμενη τελικά στη λεηλασία της Σαλαμίνας.

34. Θουκυδίδης Α.13:2, D. Kagan 2011 op. cit. σ. 53.

Αργότερα η Κόρινθος, ακολουθώντας το αθηναϊκό πρότυπο, προχώρησε στην κατασκευή των δικών της «Μακρών Τειχών», μήκους 2.300 μ. Στην κορινθιακή εκδοχή επιλέχθηκε η σύνδεση του άστεως με τον εμπορικό λιμένα και το ναύσταθμο του Λεχαίου, τη δυτική δηλαδή «πύλη» της ζωής της πόλης (που ήταν εξάλλου πλησιέστερα προς αυτήν, συγκριτικά με το ανατολικό λιμάνι των Κεγχρεών από το οποίο απέιχε 13,5 χλμ). Το έργο έχει χρονολογηθεί στα τέλη της δεκαετίας 450-440 π.Χ., φανερώνοντας ότι α) η Κόρινθος προβληματίστηκε γόνιμα αλλά κι έγκαιρα επί της αθηναϊκής πρωτοβουλίας που είχε μόλις προηγηθεί, β) η πρόθεσή της ήταν να λειτουργήσει στον Κορινθιακό Κόλπο κατά τρόπο ανάλογο με εκείνον της Αθήνας στο Σαρωνικό. Ούτως ή άλλως, το λιμάνι του Λεχαίου υπήρξε εν μέρει τεχνητό, ένα σύγχρονων προδιαγραφών και δαπανηρό έργο υποδομής που η πρώτη φάση κατασκευής του αναγόταν στις αρχές του βου π.Χ. αιώνα, καταδεικνύοντας τον πολυετούς συνέπειας (και έλλογο από πολλές απόψεις) προς δυσμάς στρατηγικό προσανατολισμό της Κορίνθου.³⁵ Το Λέχαιο ήταν επίσης ο κύριος ναύσταθμος της πόλης. Ωστόσο, οι ιδιαίτεροι γεωγραφικοί παράγοντες του Κορινθιακού δεν λήφθηκαν υπόψη, με αποτέλεσμα ο Κόλπος να ελεγχθεί αποτελεσματικά -και μάλιστα κατά τρόπο οικονομικό- από τους Αθηναίους, όταν οι τελευταίοι κατέλαβαν και οχύρωσαν τη Ναύπακτο, τής εξασφάλισαν αξιόπιστη φρουρά (τους εξεγερθέντες Μεσσήνιους που μετεγκατέστησαν εκεί έπειτα από τη συμφωνημένη απαγκίστρωση των τελευταίων από την Ιθώμη) και νωρίς μετά την έναρξη των κυρίως εχθροπραξιών διέταξαν τη μεταστάθμευση της ολιγάριθμης αλλά αποτελεσματικής μοίρας που υπό το Φορμίωνα απαγόρευσε την ελευθεροπλοΐα καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια του πολέμου, σχεδόν ακυρώνοντας τελικά την αξία των κορινθιακών «Μακρών Τειχών» και του λιμανιού του Λεχαίου.³⁶

35. Ε. Δ. Νελλόπουλος, *Η ελληνική Τριήρης*, Αθήνα: Φλώρος 1999 (;), σσ. 234-235, S. Stiros-P. Pirazzoli-R. Rothaus-S. Papageorgiou- J. Laborel-M. Arnold, On the Date of Construction of Lechaion, Western Harbor of Ancient Corinth, Greece, *Geoarchaeology: An International Journal*, Vol. 11, No. 3, 1996, σσ. 251-263, C. Constantakopoulou, *The Dance of Islands / Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford – N. York et al: Oxford University Press, 2007, σσ. 154-155.

36. Θουκυδίδης, Α.103, Διόδωρος, ΙΑ'.84:7-8. Για το θέμα της ακριβούς χρονολόγησης της κατάληψης της Ναυπάκτου από τους Αθηναίους και της εγκατάστασης εκεί των Μεσσήνιων το 456 ή λίγο νωρίτερα ή μεταγενέστερα, για πώς κατάφεραν να την

Μη-προικισμένη με μεγάλη δάση και υλοτομημένη ήδη στο έπακρο, η Κόρινθος εξαρτάτο για την κατασκευή των στόλων της από την εισαγωγή ναυπηγήσιμης ξυλείας, κυρίως από τη βορειοδυτική της περιφέρεια (Ηπειρος – Ιλλυρία), όπως ακριβώς η Αθήνα εισήγαγε την αντίστοιχη ξυλεία από τον Θρακομακεδονικό χώρο. Η εκκίνηση του μείζονος ναυτικού προγράμματος των Κορινθίων τοποθετείται μετά την ταπεινωτική τους ήττα από τον κερκυραϊκό στόλο στα Σύβοτα το 435 π.Χ. Εικάζεται βάσιμα πως έναρξή του έγινε αντιληπτή από την Αθήνα με διαφορά ορισμένων εβδομάδων, το πολύ μηνών: το αργότερο την άνοιξη του 434.³⁷ Οι αθηναϊκές αντιδράσεις θα αναλυθούν παρακάτω.

Το 433 το κορινθιακό πρόγραμμα ναυτικής μεγέθυνσης βρισκόταν σε πλήρη εξέλιξη, όπως προκύπτει από τις κερκυραϊκές καταγγελίες ότι οι αντίπαλοί τους είχαν επιδοθεί σε γιγαντιαίας κλίμακας ναυτολόγηση πληρωμάτων από όλον τον ελλαδικό χώρο, μεταξύ πόλεων της Πελοποννησιακής και της Δηλιακής Συμμαχίας αδιακρίτως.³⁸

Η Αθηναϊκή ναυτική δύναμη σε αριθμούς τις παραμονές του 431 π.Χ.

Για να εξεταστεί η περίπτωση της αξιολόγησης του κορινθιακού ναυτικού προγράμματος ως ζωτικής απειλής από πλευράς Αθήνας, είναι αναπόφευκτο να αναφερθούν οι υπολογισμοί των ναυπηγήσεων πολεμικών σκαφών της ίδιας της Αθήνας. Σύμφωνα με την επικρατέστερη εκδοχή, την αμέσως επόμενη του τέλους των Μηδικών περίοδο η Αθήνα μάλλον ενέτασσε σε υπηρεσία περί τις 20 τριήρεις ετησίως, ενώ κατά το μέσο και ύστερο διάστημα της Πεντηκονταετίας ο ρυθμός επιβραδύνθηκε περαιτέρω, περικόπτοντας τον αριθμό αυτό κατά 50% (~10

εκπορθήσουν, αν και πρόσφατα οχυρωμένη από τους Οζολούς Λοκρούς (μάλλον με αμφίβια κρούση) και πώς διαχειρίστηκαν το θέμα της συμβίωσης των Μεσσήνιων με ορισμένους από τους προηγούμενους κατοίκους, βλ. S. Hornblower op. cit. σσ. 160-161, G.E.M. de Ste. Croix op. cit. σ. 309, E. Badian, Athens, the Locrians and Naupactus στη συλλογή κειμένων του *From Plataea to Potidaea ...* op. cit. σσ. 163-169. Όμως για το ότι οι Αθηναίοι καθυστέρησαν να καταστήσουν τη Ναύπακτο ορμητήριο έστω και μικρής (αλλά ιδιαίτερα αποτελεσματικής όπως αποδείχθηκε) ναυτικής δύναμης, βλ.: Θουκυδίδης B.69 (μόλις τον χειμώνα του 430-429 π.Χ.).

37. R. P. Legon 1973 op. cit. σ. 168.

38. Θουκυδίδης, A.34 - 35.

νέες τριήρεις ετησίως). Στους υπολογισμούς οροφής των ανά πάσα στιγμή διαθέσιμων επιχειρησιακά σκαφών οφείλουν να ληφθούν υπόψη οι εξής συντελεστές: α) σε ό,τι αφορά στη στελέχωση, η δυνατότητα παροχής μισθοδοσίας σε αθηναϊκά πληρώματα ή επιστράτευσης κωπηλατών από συμμαχικές πόλεις ή ακόμη και η προσφυγή σε μισθοφόρους κωπηλάτες όταν παρίσταντο έκτακτες ανάγκες ή/και ο πληθυσμός της Πόλης δεν αρκούσε, β) σχετικά με το κύριο υλικό, οι ακόλουθες παράμετροι: η συντήρηση κι εν γένει τα λειτουργικά έξοδα των ενεργών σκαφών (μετά το 450 π.Χ. στο μεγαλύτερο μέρος τους καλύπτονταν από τις εισφορές των συμμάχων), η απόσυρση λόγω μεγάλων φθορών ή γήρανσης ορισμένων από αυτά, οι απώλειες σε πολεμικές περιόδους (στις επιχειρήσεις του Κίμωνα σε Αίγυπτο και Κύπρο τη δεκαετία 460-450 π.Χ, η Αθήνα απώλεσε συνολικά περί τα 180-190 σκάφη), οι κατασχέσεις/επιτάξεις και τροποποιήσεις πλοίων από συμμαχικές ή ουδέτερες πόλεις-κράτη (ως αποτέλεσμα της κατάπνιξης των αποστασιών της Θάσου το 465 οι Αθηναίοι κατέλαβαν 33 πλοία των Θάσιων και κατάσχασαν τα υπόλοιπα· πιθανώς την ίδια τύχη είχε προηγουμένως και ο μικρός στόλος της Νάξου αφότου καταπνίγηκε η δική της εξέγερση το 470/467 π.Χ., ενώ μετά τη ναυμαχία στην Κεκρυφάλεια το 458-7 π.Χ. και τη διαδοχική τους επιβολή στην Αίγινα οι Αθηναίοι απέκτησαν ως πολεμική λεία 70 τριήρεις από τους αντιπάλους τους, καθώς επίσης και τον στόλο που απέμεινε στους Σάμιους έπειτα από τρεις συγκρούσεις κατά την αποτυχημένη τους απόσχιση απ' τη Δηλιακή Συμμαχία το 440 π.Χ.), τα εχθρικά πολεμικά σκάφη – λάφυρα που εν συνεχεία εντάχθηκαν στην υπηρεσία του αθηναϊκού πολεμικού ναυτικού (στις αντιπερσικές επιχειρήσεις της περιόδου 460-450 π.Χ. οι Αθηναίοι κατέλαβαν κατ' ελάχιστον ισάριθμα με τις δικές τους απώλειες πλοία από τους αντιπάλους τους), γ) οι περίοδοι επιχειρήσεων, που ήταν κυμαινόμενης διάρκειας κι έντασης.

Εν πάση περιπτώσει, η παρατακτή δύναμη τριήρων της Αθήνας τις παραμονές του 431 υπολογίζεται σε άνω των 300, με δυνατότητα ταυτόχρονης στελέχωσης τουλάχιστον των 200 από αυτές.³⁹ Ο S. K. Eddy

39. Πρωτογενείς πηγές: Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, Πράξις Β', στίχος 545 (Αριστοφάνους *Αχαρνής*, αρχαίον κείμενον - εισαγωγή - μετάφρασις - σημειώσεις Φ. Γιοφύλλη, Εν Αθήναις: Πάπυρος, 1963, σ. 40, Θουκυδίδης 2.13.8, Ψευδο-Ξενοφών, III:4 στο Αριστοτέλη, I. *Αθηναίων Πολιτεία*, II. ΨευδοΞενοφών («Γερο-Όλιγαρχικός»), *Το πολίτευμα*

εισηγήθηκε μεγάλη προσοχή στους διογκωμένους αριθμούς, επισημαίνοντας με σχολαστικότητα το πόσο δαπανηρός ήταν εκ φύσεως και σε κάθε του λειτουργική διάσταση ο κλάδος του Ναυτικού κατά την επίμαχη περίοδο, ακόμη κι αν υπολογιστεί ο αριθμός των άμεσα ή έμμεσα μισθοδοτούμενων ανδρών στους «μόλις» 191 ανά πλήρωμα τριήρους.⁴⁰ Οπωσδήποτε πάντως, η εν καιρώ ειρήνης ενεργός δύναμη του αθηναϊκού ναυτικού στελεχωνόταν κατ' αποκλειστικότητα από αθηναϊκής καταγωγής άνδρες και μάλιστα επιδεικνυόταν ιδιαίτερη αυστηρότητα από αυτήν την άποψη κατά τη ναυτολόγηση εκείνου του πυρήνα των πλέον εκπαιδευμένων πληρωμάτων.⁴¹

III. Το δίδυμο πρόβλημα του Μεγαρικού Ψήφισματος: η χρονολόγηση και οι σκοποί του

Το «κυρίως Μεγαρικό Ψήφισμα» ενεργοποιήθηκε λίγο πριν την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου, ενώ είναι εξαιρετικά πιθανό να επιβλήθηκε σε πρωτόλεια μορφή στο πλαίσιο της διάλυσης της συμμαχίας των Μεγάρων με την Αθήνα το 446 π.Χ. ή της Σαμιακής αποστασίας του 440 π.Χ. (επειδή σε αυτή συμμετείχε και η στρατηγικής σημασίας Μεγαρική αποικία του Βυζαντίου, η οποία είχε εν τω μεταξύ συνδεθεί αμυντικά με την Αθήνα). Το σκεπτικό της πρώτης εκείνης εκδοχής του οδήγησε μελετητές να το ερμηνεύσουν ως προληπτική κίνηση αποτρο-

των Αθηναίων, παρουσίαση – μετάφραση Α.Σ. Βλάχος, Αθήνα: ΕΣΤΙΑ, 1980, Διόδωρος, IB'. 40: 4. Βλ. επίσης: D. Blackman, The Athenian Navy and Allied Naval Contributions in the Pentecontaetia, GRBS, Vol. 10, No. 3, 1969, σσ. 193-214, R. Meiggs 1972 op. cit. σσ. 329-441, V. Gabrielsen op. cit. σσ. 134-136 και υποσημ. 24 σσ. 254-255. Ειδικά για την αναφορά στο έργο του ΨευδοΞενοφώντα, σημειώνεται ότι κατ' αρχάς ορίζονταν 400 τριήραρχοι με σκοπό μάλλον τη δημιουργία μίας πρώτης δεξαμενής υποψήφριων χρηματοδοτών του στόλου των 300 τριήρων, καθώς προεξοφλείτο ότι ένα ποσοστό από αυτούς θα δήλωναν αδυναμία ανταπόκρισης στο ιδιαίτερα δαπανηρό έργο που τους ανατίθετο (V. Gabrielsen ibid σ 187). Τις συνολικές ανά πηγή προσόδους της Αθήνας που σχετίζονταν με τη ναυτική της ισχύ καθ' όλο το διάστημα της Πεντηκονταετίας μέχρι τις παραμονές του κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου, περιέγραφε αναλυτικά η L. Kallet-Marx (op. cit. σσ. 37-69, 96-108). Ο Τσιμπουκίδης (op. cit. σ. 53) επισήμανε ότι ο Θουκυδίδης απέφυγε να παραθέσει με ακρίβεια το τελικό άθροισμα των αθηναϊκών απωλειών κατά τις αιγυπτιακές εκστρατείες, είτε σε τριήρεις είτε σε βοηθητικά σκάφη. 40. S. K. Eddy, Athens' Peacetime Navy in the Age of Perikles, GRBS, Vol. 9, No. 2, 1968, σσ. 141-156.

41. J. R. Hale, Οι άρχοντες των θαλασσών, Αθήνα: Ψυχογιός, 2010, σ. 197.

πής παρόμοιων ανατρεπτικών κινήσεων, λαμβάνοντας ως δεδομένη την παρασκηνιακή ανάμιξη των Μεγάρων στα του Βυζαντίου (θεωρώντας δηλαδή πως υπήρξε πράγματι τέτοια προτροπή από τη μητρόπολή του).⁴² Οι πρωτογενείς πηγές που το αναφέρουν περιλαμβάνουν, εκτός του ίδιου του Θουκυδίδη, τον Πλούταρχο, τον Διόδωρο (που υποστήριξε ότι αξιοποίησε το έργο του Εφόρου), αλλά και τον Αριστοφάνη (για τα ακριβή αποσπάσματα των έργων τους βλ. υποσημ. 43). Οι όροι του προέβλεπαν τα εξής: αποκλεισμό των Μεγαρέων εμπόρων και «όσων ζούσαν στα Μέγαρα» (χωρίς να είναι πολίτες τους) από την αθηναϊκή αγορά και τα λιμάνια της αθηναϊκής ηγεμονίας. Το Ψήφισμα υπήρξε πνευματικό τέκνο του Περικλή, ο οποίος και το πρότεινε. Σαφώς έπληττε έμμεσα κάθε άλλη πόλη –της Δηλιακής συμμαχίας συμπεριλαμβανομένης- που συναλλασσόταν εμπορικά με τα Μέγαρα.⁴³

Αναφορικά με την ακριβή χρονολόγηση του «κυρίως Ψηφίσματος», οι περισσότεροι μελετητές το έχουν τοποθετήσει στο καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 433 π.Χ., ή και ένα έτος αργότερα. Υπάρχει όμως μία ενδιαφέρουσα όσο κι ασαφής νύξη σε αγόρευση των Κορινθίων όταν επιχειρούσαν να αποδομήσουν την κερκυραϊκή βεβαιότητα περί αναπόδραστης πορείας προς τον πόλεμο, η οποία υποβάλλει διαφορετικές εκτιμήσεις. Το σχετικό εδάφιο (Α.42:2) έχει σχολιαστεί από όλους τους ιστορικούς και φιλόλογους διεθνώς ως δυσνόητο κι αμφιλεγόμενο: «... τῆς δὲ ὑπαρχούσης πρότερον διὰ Μεγαρέας ὑποψίας». Είναι γεγονός ότι αρκετοί σοβαροί μελετητές προτίμησαν κατά καιρούς παλαιότερα να το ερμηνεύσουν ως υπαινιγμό για τα όσα είχαν συμβεί στις σχέσεις Μεγαρέων-Αθηναίων στη διάρκεια του Α' Πελοποννησιακού Πολέμου, ενώ από άλλα μέλη της επιστημονικής κοινότητας έχει θεωρηθεί εξίσου πιθανό οι Κορίνθιοι να υπονοούσαν αίτημα ακύρωσης του Μεγαρικού Ψηφίσματος, το οποίο είχε θεσπισθεί «από παρανόηση» –σύμφωνα πάντοτε με τους Κορίνθιους, αλλά πάντως μάλλον βρισκόταν σε ισχύ τη στιγμή της δημηγορίας.⁴⁴ Εφ' όσον ισχύει η δεύτερη ανάγνωση, συν-

42. Αυτήν την υπόθεση υποστηρίζει κι αναπτύσσει ο B. R. McDonald op. cit. Για τις διάφορες εκδοχές του Ψηφίσματος, βλ. ενδεικτικά: A. W. Gomme op. cit. σσ. 447-448, G.E.M. de Ste. Croix op cit σσ. 356-358, σσ. 386-394. Ο F. M. Cornford έκανε λόγο για αρχικά αυθόρμητα μπουκοτάζ μεγαρικών προϊόντων από τους Αθηναίους.

43. R. Meiggs 1972 op. cit. σ. 266, R. Sealey op. cit. σσ. 103-105.

44. Ενδεικτικά: A. W. Gomme op. cit. σσ. 175-176, D. Kagan 1969 op. cit. σσ. 254-261,

εκδοχικά το «κυρίως Μεγαρικό Ψήφισμα» (ή η αναβίωση της ισχύος του) χρονολογείται μεταξύ εκπνοής του θέρους του 434 και της άνοιξης του 433.⁴⁵ Το ζήτημα απαιτεί περαιτέρω διερεύνηση και δημιουργεί σχέψεις σχετικές με τις προεκτάσεις του προβλήματος, οι οποίες εκτίθενται παρακάτω.

Για την ανίχνευση και τον εντοπισμό των βαθύτερων αιτιών που εξώθησαν τον Περικλή να το εισηγηθεί και τον αθηναϊκό Δήμο να το υπερψηφίσει, οι ερμηνείες υπήρξαν ποικίλες, λόγω εν πολλοίς και των διαφορετικών πληροφοριών των πρωτογενών πηγών επ' αυτού: λέχθηκε ότι ο Περικλής ήταν ήδη πεπεισμένος για το αναπόφευκτο της σύγκρουσης με τη Σπάρτη, όπως επίσης κι ότι αναζητούσε τρόπους ανανέωσης της «λαϊκής εντολής» (της συναίνεσης των συμπολιτών του και συνάμα ληπτών αποφάσεων) επί της άκαμπτης πολιτικής απέναντι στην Πελοποννησιακή Συμμαχία και κατ' επέκταση της αναζωογόνησης της δημοτικότητας του ίδιου, ως εκφραστή της πολιτικής εκείνης. Έχει ακόμη αναφερθεί ότι ο Περικλής, ευρισκόμενος σε δεινή θέση λόγω υποψίας οικονομικής ατασθαλίας που τον βάραινε από παλαιότερα κι επανήλθε στο προσκήνιο (υπεξαίρεση συμμαχικών κεφαλαίων), αλλά και εξ αιτίας πολιτικών και ηθικών κατηγοριών με στόχο πρόσωπα του άμεσου περιβάλλοντός του, επιχείρησε να αποπροσανατολίσει την αθηναϊκή κοινή γνώμη με το να προβάλλει ένα ζήτημα εξωτερικής πολιτικής. Ο Θουκυδίδης απέρριψε τις ανωτέρω αλλά κι απέφυγε άλλες, εμβριθέστερες ερμηνείες (και κατ' αυτόν τον τρόπο, εμμέσως, και τη βαρύτητα του Μεγαρικού Ψήφισματος), λόγω της δημοσιότητας που είχε λάβει συγχρονικά η άποψη ότι ο Περικλής ευθυνόταν (με βάση τις παραπάνω αιτιάσεις) για το Ψήφισμα και άρα σε μεγάλο βαθμό για το

R. Meiggs 1972 *ibid* σ. 202, σσ. 430-431, Α. Ραμού – Χαφιιάδη 1978 *op. cit.* σσ. 58-59, C. Tuplin, Thucydides 1.42.2 and the Megarian Decree, *CQ*, New Series, Vol. 29, No. 2 (1979), σσ. 301-307, S. Hornblower *op cit.* σ. 86.

45. R. P. Legon 1973 *op. cit.* σσ. 163-168. Πρόσφατα, όλο και περισσότεροι μελετητές διεθνώς κλίνουν στο ίδιο συμπέρασμα, να χρονολογήσουν δηλαδή το Ψήφισμα ότι προϋπήρχε της επιμαχίας Αθήνας-Κορίνθου. Ενδεικτικά αναφέρεται ο J. E. Lendon, ο οποίος τοποθετεί την επανενεργοποίησή του το 435: J. E. Lendon, Athens and Sparta and the coming of the Peloponnesian War, στο L. J. Sammons II (επιμέλ.), *The Cambridge Companion to the Age of Pericles*, Cambridge – N. York et al: Cambridge University Press, 2007, σ. 270 και υποσημ. 41 σσ. 280-281.

ξέσπασμα των κυρίως εχθροπραξιών.⁴⁶

Υφίσταται βέβαια η προφανής εξήγηση σύμφωνα με την οποία η Κόρινθος και η Σπάρτη εξέλαβαν αμφότερες το Ψήφισμα ως μοχλό πίεσης, με σκοπό τον εξαναγκασμό των Μεγάρων να μεταβάλλουν και πάλι την εξωτερική τους πολιτική σε φιλοαθηναϊκή, όπως είχε συμβεί εν μέσω του Α΄ Πελοποννησιακού Πολέμου.⁴⁷ Κατ' επέκταση, παράγοντας που συσκότισε τις προσπάθειες εντοπισμού των αθηναϊκών κινήτρων πίσω από τη θέσπιση του Ψηφίσματος υπήρξε η παραδοσιακή αξία της Μεγαρίδας ως κύριου χερσαίου άξονα για τις εισβολές των Σπαρτιατών στην Αττική. Αυτή η αξία υπήρξε τόσο μεγάλη και προφανής όσο και η θέση της στους σπαρτιατικούς στρατιωτικούς σχεδιασμούς, ακόμη και μετά την έναρξη του πολέμου (σταδιακά μόνον, κατέστη προφανές ότι οι εισβολές είχαν πάψει να λειτουργούν αποτρεπτικά ως απειλή αποτελεσματικής τιμωρίας για την Αθήνα), ώστε κάθε άλλη εξήγηση για το Ψήφισμα να θεωρηθεί περιττή. Καθώς η διακύβευση για τη Σπάρτη ήταν ζωτικής σημασίας (μέσω της Μεγαρίδας μπορούσε να προωθηθεί ταχέως, με άνεση και ασφάλεια από χερσαίο δρομολόγιο όποιο στράτευμα επιχειρούσε εισβολή στην Αττική έχοντας ως αφετηρία την Πελοπόννησο όπως αναφέρθηκε), στοιχείο που ήταν εν γνώσει των Αθηναίων, μία κίνηση που θα πίεζε οικονομικά την πόλη-κράτος η οποία ήλεγχε το κρίσιμο πέρασμα, αναμενόταν να πυροδοτήσει ισχυρές

46. Αριστοφάνης, *Αχαρνής*, Πράξις Β΄ op. cit. στίχοι 515-556 σσ. 39-40, πλέον απερίφραστη αναφορά στη μεταγενέστερη κωμωδία (διδάχθηκε το 421 π.Χ.) *Ειρήνη*, στίχοι 605-611 (Αριστοφάνους *Ειρήνη*, αρχαίον κείμενον - μετάφρασις - σχόλια Κ. Βάρναλη, Αθήνα: Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1956, σσ. 70-71), Πλούταρχος, *Περικλής*, XXIX-XXXII, Διόδωρος ΙΒ΄.38:2-41:1, Α. W. Gomme op. cit. σ. 466, R. P. Legon 1968 op. cit. σ. 213, D. Kagan 1969 op. cit. σ. 271, R. Meiggs 1972 op. cit. σ. 203, Α. Ραμού - Χαφιάδη, *Το Μεγαρικό Ψήφισμα και η Σπάρτη, Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών*, (Μολάοι, 5-7 Ιουνίου 1982), Αθήνα, 1983, σσ. 217-218, S. Hornblower op. cit. σσ. 110-112, D. Kagan 2011 op. cit. σσ. 68-70, 179-172. Η Ε. Foster (op cit σ 119) προχώρησε σε περιληπτική αναφορά όσων μελετητών ορθά επισήμαναν την επιλεκτική από πλευράς Θουκυδίδη αποσιώπηση των προσωπικών ευθυνών του Περικλή σε ότι αφορούσε στο ξέσπασμα του Πολέμου. Η μόνη σχεδόν άμεση επίρριψη ευθυνών στον Περικλή στην οποία προχώρησε ο αρχαίος ιστορικός σχετικά με τη σταθερά αντιλακεδαιμονιακή αλλά και τη φιλοπόλεμη στάση του ινδάλματός του, απαντάται στο Α.127:3

47. R. J. Bonner, *The Megarian Decrees*, *CPh*, Vol. 16, No. 3 (Jul., 1921), σσ. 239-240. Ο Ste. Croix υποστήριξε ότι η γενικότερη αδράνεια που έδειξαν οι Σπαρτιάτες κατά τον πρώτο Πελοποννησιακό Πόλεμο θα μπορούσε να αποδοθεί στην πρόσκαιρη απώλεια των Μεγάρων: G.E.M. de Ste. Croix op. cit. σσ. 307-308.

αντιδράσεις της Σπάρτης και των συμμάχων της –όντως, αυτό έγινε.

Πάντως, με το Ψήφισμα πλήττονταν σοβαρά και οι εισαγωγές σιτηρών των Μεγάρων αλλά και ολόκληρης της Πελοποννησιακής Συμμαχίας από τη Μαύρη Θάλασσα: ναι μεν το εισαγωγικό εμπόριο σιτηρών από τις συγκεκριμένες περιοχές μονοπωλείτο σχεδόν από τη Δηλιακή Συμμαχία και σαφώς η βορειοανατολική Θαλάσσια Οδός Διέλευσης (Εύξεινος-Προποντίδα-Αιγαίο) ελεγχόταν από την Αθήνα, ωστόσο ορισμένες εισαγωγές της κατηγορίας των επίμαχων επισιτιστικών αγαθών αφορούσαν συμπληρωματικά και στον αντίπαλο συνασπισμό, ειδικά μέσω του Βυζαντίου που ήταν αποικία των Μεγάρων. Το πιθανότερο είναι η Πελοπόννησος να είχε επιτύχει οριακά σιτάρχεια και να κάλυπτε τις επιπλέον ανάγκες της από τον φιλικό σικελικό σιτοβολώνα: τα Μέγαρα πάντως, μη διαθέτοντας επαρκείς αρόσιμες γαίες, σαφώς πλήττονταν αποφασιστικά από αυτήν την άποψη, αφού τα δικά τους σιτηρά τα εισήγαγαν μέσω του Βυζαντίου αλλά και των υπόλοιπων αποικιών τους στις ακτές της Προποντίδας και της Μαύρης Θάλασσας (της Χαλκηδόνας, του Αστακού, της Μεσημβρίας, της Ποντικής Ηράκλειας).⁴⁸ Υπήρξαν υπαινιγμοί της κορινθιακής αντιπροσωπείας στη Σπάρτη το θέρος του 432 π.Χ. κατά τη διάρκεια και των δύο συμμαχικών διασκέψεων, ότι κάποιες αθηναϊκές ενέργειες (χωρίς να αναφερθεί τότε ευθέως το Μεγαρικό Ψήφισμα, παρά μόνον η Ποτίδαια) συνιστούσαν έμμεσα πράξεις που στρέφονταν εναντίον της Πελοποννησιακής Συμμαχίας συνολικά.⁴⁹

Αυτό συντείνει στην παραπάνω (περί δημιουργίας εισαγωγικών-εξαγωγικών προβλημάτων) ερμηνεία, ενδέχεται όμως οι Κορίνθιοι να μην εννοούσαν μόνον γενικά την παρακώλυση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Πελοποννήσου-Αιγαίου-Ευξείνου Πόντου, αλλά να είχαν κατά νου κάτι πολύ πιο συγκεκριμένο, σχετιζόμενο με τις πολεμικές προετοιμασίες του φίλιου συνασπισμού και μάλιστα τις δικές τους. Ότι

48. Τα Μέγαρα ήταν μητρόπολη 11 συνολικά αποικιών στην ευρύτερη περιοχή (Α.Α. Trever 1925 op. cit. σσ. 118-119, Ε. Δ. Νελλόπουλος op. cit. σ. 36). Το συγκεκριμένο πρόβλημα (κάλυψης των διατροφικών αναγκών των Μεγαρέων λόγω της ευρύτερα εχθρικής στάσης της Αθήνας) έγινε αντικείμενο εκτεταμένου αρνητικού σχολιασμού και διακωμώδησης από τον Αριστοφάνη στους *Αχαρνές* του που συμμετείχαν στις διδασκαλίες του 425 π.Χ.: Πράξις Γ', στίχοι 719-762 και 819-835.

49. Θουκυδίδης Α 68:3, Α. Ραμού – Χαφιιάδη 1978 op. cit. σ. 71.

ο Θουκυδίδης δεν το διευκρινίζει κατά τρόπο αδιαμφισβήτητο, αποδίδεται στην αφηγηματική του προσήλωση προς το μείζον ερμηνευτικό σχήμα που έπεισε τον ίδιο και το οποίο απέδωσε στον Περικλή, ότι δηλαδή α) ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος και β) ότι προκλήθηκε από την αλματώδη αύξηση της αθηναϊκής ισχύος που οδήγησε τους Σπαρτιάτες να τον ξεκινήσουν βάσει παρεμποδιστικής λογικής.⁵⁰ Επισήμως, ο Θουκυδίδης θεώρησε το Μεγαρικό Ψήφισμα υπερεκτιμημένο πρόσχημα. Στον επιστημονικό χώρο πάντως, τόσο η άκαμπτη στάση του Περικλή και του αθηναϊκού Δήμου (για ποιο λόγο π.χ. δεν επιδιώχθηκε εγκαίρως και απερίφραστα η παραπομπή της διμερούς διαφοράς σε διαιτησία), όσο και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που εξέφρασαν οι Κορίνθιοι για την άρση των όρων του Ψήφισματος,⁵¹ ήγειραν ερωτηματικά σχετικά με την ύπαρξη βαθύτερων λόγων που ώθησαν την Αθήνα στην υιοθέτηση του μέτρου και στην επιμονή σε αυτό, αλλά και για το διακριτικά διατυπωμένο μεν, εντοπίσιμο δε κορινθιακό άγχος που το Ψήφισμα παρήγαγε.

Επιπροσθέτως, εφ' όσον οι κύκλοι των διαπραγματεύσεων Σπαρτιατών-Αθηναίων και οι όροι που έθεσαν οι μεν στους δε εντός του πλαισίου τους συνιστούν μία ακόμη (ισχυρότατη μάλιστα) ένδειξη του τί επιδίωκε να επιτύχει και τί να αποφύγει η κάθε πλευρά τις παραμονές του πολέμου, αξίζει να προσεχθεί ότι στο προτελευταίο στάδιο ανταλλαγής προτάσεων, οι Σπαρτιάτες απέσυραν τις υπόλοιπες απαιτήσεις τους, περιοριζόμενοι αποκλειστικά σε εκείνην που αναφερόταν στην ανάκληση του Μεγαρικού Ψήφισματος. Μετά από εισήγηση του Περικλή, η πρόταση απορρίφθηκε εμμέσως: για να γίνει δεκτή, αντιπροτάθηκε από τον αθηναϊκό Δήμο ως όρος να καταργηθεί σοβαρό σπαρτιατικό θέσμιο με πολιτικό (και πιθανόν συμπληρωματικά οικονομικό) περιεχόμενο: συγκεκριμένα η απομάκρυνση αλλοδαπών από τη σπαρτιατική επικράτεια η οποία λάμβανε χώρα περιοδικά (ξενηλασία)

50. R. P. Legon 1973 op. cit. σσ. 170-171.

51. R. J. Bonner op. cit. σ. 248. Οι προτροπές της Αθήνας να παραπεμφθούν οι διαφορές σε διαιτησία (προβλεπόμενη ούτως ή άλλως από τη Συνθήκη του 445 πΧ δικλείδα εκτόνωσης διαφορών), σημειώθηκαν η μεν πρώτη σε καίριο χρονικό σημείο αλλά (μάλλον επί τούτω) ασαφώς διατυπωμένη σχετικά με το Μεγαρικό Ψήφισμα ειδικά, η δε δεύτερη όταν πια οι διαπραγματεύσεις είχαν επί της ουσίας καταρρεύσει: Θουκυδίδης Α.78:4, 140:2.

και αφορούσε ειδικά σε όσα άτομα θεωρούνταν πολιτική απειλή για τη Σπάρτη⁵². Η αθηναϊκή αντιπρόταση απορρίφθηκε όπως ήταν αναμενόμενο, οι διαπραγματεύσεις κατέρρευσαν και τα πράγματα πήραν την άγουσα για την έναρξη των εχθροπραξιών. Η εξομοίωση πάντως του Ψηφίσματος με την Ξενηλασία συνιστά μία ακόμη ένδειξη περί του πώς αντιλαμβάνονταν οι Αθηναίοι το περιεχόμενο του πρώτου.

Επιφανείς μελετητές του Θουκυδίδη, του βελγικού του G.E.M. de Ste. Croix, εισηγήθηκαν ερμηνείες του Ψηφίσματος δίδοντας βάση στο επίσημο σκεπτικό της επιβολής των περιορισμών που συνεπάγονταν, με άξονα δηλαδή την επίκληση θρησκευτικών παραβιάσεων από πλευράς Μεγαρέων στην οποία προσέφυγαν οι Αθηναίοι· εν τούτοις ο ισχυρισμός των Αθηναίων έχει αξιολογηθεί από την πλειοψηφία των ιστορικών ως προσχηματικού χαρακτήρα και η έμφαση σε αυτή τη διάσταση εσφαλμένη. Στο μείζον έργο του ο Ste. Croix αφιέρωσε περί τις 100 σελίδες συνολικά στο θέμα του Μεγαρικού Ψηφίσματος επιχειρηματολογώντας εκτεταμένα υπέρ της δικής του ανάγνωσης, αλλά όχι πειστικά, σε ένα από τα ελάχιστα σημεία του έργου του (κατά τα άλλα σταθμός στη μελέτη του Θουκυδίδη) που παρουσιάζει αδυναμίες.⁵³

Ο συγκεκριμένος ιστορικός προσπάθησε να υποβαθμίσει την οικονομική – πολιτική – στρατηγική σκοποθεσία του Ψηφίσματος, επισημαίνοντας ότι αυτό δεν αφορούσε σε όσους εκτός Μεγάρων ευρισκόμενους δραστηριοποιούνταν εμπορικά προς όφελός τους, καθώς και ότι δεν απαγόρευε τη διεξαγωγή εμπορίου μεταξύ Μεγάρων και Αττικής γενικά, παρά μόνο σε τμήμα της κύριας τοποθεσίας όπου διεξαγόταν οι εμπορικές συναλλαγές της Αθήνας (το Ψήφισμα κατονόμαζε την πολιτική Αγορά που ήταν συνάμα ιερός χώρος, ισοδύναμος λατρευτικού και στον οποίο απαγορευόταν η είσοδος σε άτομα βαρυνόμενα με τέλεση αδικημάτων οποιασδήποτε κατηγορίας από ποινικά μέχρι πολιτικά, τονίζοντας το θρησκευτικό στοιχείο που επικαλέστηκαν οι Αθηναίοι). Σημαντικότερη όλων κρίνεται η παρατήρηση του Ste. Croix ότι οι πρόνοιες του Ψηφίσματος δεν περιελάμβαναν ρητή απαγόρευση της χρήσης του ίδιου του λιμανιού του Πειραιά, ούτε και απαγόρευαν τις συναλλαγές μέσω πιο άβολων διαδικασιών (π.χ. μεταφοράς των

52. Θουκυδίδης A.139:1, B. R. McDonald op. cit. σ. 408.

53. S. C. Todd op. cit. σσ. 100-101.

εμπορευμάτων από τα πλοία σε ακτές, με λέμβους).⁵⁴

Ο D. Kagan, αποφεύγοντας να διεισδύσει σε εξέταση λεπτομερειών που ίσως θα τον είχαν διαφωτίσει και θα είχαν ενδυναμώσει με αποδεικτικά στοιχεία τις υποψίες του, κινήθηκε με πιο κριτική διάθεση απ' ό,τι ο Ste. Croix και πλησίασε περισσότερο στην ουσία του πράγματος. Στο πρώτο μείζον έργο του ο Kagan, ανήκοντας σε εκείνους που χρονολόγησαν το «κυρίως Μεγαρικό Ψήφισμα» ως επακόλουθο της επιμαχίας και της σύγκρουσης στα Σύβοτα, έκανε λόγο για ενδιάμεσης έντασης τιμωρητική στάση απέναντι στα Μέγαρα λόγω της συμμετοχής τους στη ναυμαχία του 433 π.Χ. (ενδιάμεση μεταξύ των επιλογών της πλήρους απραξίας και της κήρυξης πολέμου στα Μέγαρα, που θα σήμαινε πόλεμο ενάντια ολόκληρη την Πελοποννησιακή Συμμαχία).⁵⁵

Όταν αργότερα συνέγραψε πραγματεία για τον Περικλή, φιλοτέχνησε έμμεσα το πορτραίτο ενός ηγέτη σχεδόν τραγικών διαστάσεων, περιγράφοντάς τον ως άτεγκτο, που επίσημα επιδίωξε να αποφύγει την εκπομπή κατευναστικών μηνυμάτων επειδή θα εκλαμβάνονταν από τη σπαρτιατική ηγεσία ως στάση υποχωρητικότητας, αλλά που κατά βάθος επιδίωξε τη σύγκρουση διά της επιμονής στο Μεγαρικό Ψήφισμα. Ο Περικλής προεξόφλησε και προξένησε την σπαρτιατική αντίδραση -σύμφωνα με τον Kagan- όντας πεπεισμένος ότι ο χρόνος κυλούσε εις βάρος της Αθήνας: καθώς θα περνούσε ο καιρός, η φιλοπόλεμη εγρήγορση των Αθηναίων θα αμβλυνόταν, «...η τεράστια υπεροχή της Αθήνας σε πλοία και χρήμα θα μειωνόταν», ενώ τον ίδιο, τον πλέον κατάλληλο (σύμφωνα με τη δική του άποψη) στο πηδάλιο της πόλης για να διεξαχθεί ο επερχόμενος, αναπόφευκτος πόλεμος, θα τον κατέβαλε σταδιακά το γήρας (η ηλικία του Περικλή υπερέβαινε το 60ό έτος την εποχή των εξεταζόμενων εξελίξεων). Σκιαγραφώντας ένα χαρακτήρα κατατροχόμενο από λανθάνοντα ναρκισσισμό, που ταύτιζε το βιολογικό του κύκλο με την ειμαρμένη της πόλης, ο Kagan καταμαρτύρησε (με ηπιότητα και τον οφειλόμενο σεβασμό προς τον Θουκυδίδη) σοβαρές ευθύνες στον αθηναίο ηγέτη για τις προσωπικές του εκτιμήσεις που τον οδήγησαν να ρυμουλκήσει τη στάση της Αθήνας στον δρόμο της τελικής

54. G.E.M. de Ste. Croix op. cit. σσ. 394-449, κυρίως: σσ. 395-408, σσ. 417-426, σσ. 444-447. Συνολικά, οι σελίδες 17-19, 114, 355-449.

55. D. Kagan 1969 op. cit. σσ. 264-266, σ. 307, σ. 352.

σύγκρουσης.⁵⁶ Εν τούτοις, οι απόψεις του Kagan για το Μεγαρικό Ψήφισμα και την εμμονή του Περικλή με αυτό, σε μεταγενέστερα έργα του παρουσίασαν ίδιων διαστάσεων αδυναμίες με εκείνες του Ste. Croix.⁵⁷ Σε ένα εκτενές σχόλιο ευρύτερου ορίζοντα η de Romilly θεώρησε πως τα χωρία για τον Περικλή συντάχθηκαν (και ορισμένα ξαναγράφηκαν) σε διαφορετικές περιόδους, ώστε να τονιστούν οι αρετές του και ότι ο Θουκυδίδης στάθηκε υμνητικός προς τον Περικλή λόγω νοσταλγίας προς ένα οριστικά πια χαμένο κλέος (εκείνο της εποχής που ο ηγέτης άσκησε εξουσία), ουσιαστικά μεροληπτώντας.⁵⁸

Μπορεί ο Θουκυδίδης να υποτίμησε σκόπιμα τη σημασία της επίμαχης ενέργειας (του Μεγαρικού Ψηφίσματος) προφανώς σε μία προσπάθεια να αποδείξει την ευστάθεια των προαναφερθέντων σκεπτικών που προτίμησε, ωστόσο αρκετά στοιχεία υποβάλλουν προτροπές για την επανεξέταση του όλου θέματος. Πριν σχεδόν έναν αιώνα εξάλλου, εμφανίστηκε μελετητής που συνέδεσε τη δυσερμήνευτη αλλιώς ναυτική αδράνεια του πλέον φιλοπόλεμου από τα μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, δηλαδή της Κορίνθου, όχι μόνον με τον επιτυχή αποκλεισμό του Κορινθιακού Κόλπου από τους Αθηναίους αλλά και με την αδυναμία επέκτασης του δικού της στόλου λόγω έλλειψης ναυπηγήσιμης ξυλείας. Ο ίδιος ερευνητής υπενθύμισε ότι όταν ο σπαρτιάτης στρατηγός Βρασίδης ξεκίνησε την εντυπωσιακή του προς βορρά προέλαση το 428 π.Χ., αφού αποκατέστησε τους δεσμούς των Μεγάρων με την Πελοποννησιακή Συμμαχία, κινήθηκε μέσω Θεσσαλίας προς τη

56. D. Kagan, *Περικλής ο Αθηναίος και η γέννηση της δημοκρατίας*, Αθήνα: Ωκεανίδα, 2005, σσ. 419-427. Είναι ακριβώς το σκεπτικό που αποδίδουν οι Πλατιάς – Κολιόπουλος, Λίτσας και πλήθος συγγραφέων διεθνώς στη Σπάρτη, μεταφέροντας την ερμηνευτική προσέγγιση του Θουκυδίδα για τα αίτια του «κυρίως Πελοποννησιακού Πολέμου», ο οποίος τον ανέγνωσε ως παρεμποδιστικό από πλευράς Σπάρτης: A. G. Platias – C. Koliopoulos, *Thucydides on Strategy/Athenian and Spartan grand strategies in the Peloponnesian War and their relevance today*, Athens: Eurasia, 2006, σσ. 198-199, 201. Σπ. Λίτσας, *Πόλεμος και Ορθολογισμός*, Αθήνα: Ποιότητα, 2010, σσ. 341, 346.

57. D. Kagan 2011 op. cit. σσ. 106-108.

58. J. de Romilly op. cit. σσ. 155-214. Στο ίδιο πνεύμα, προηγούμενος μάλιστα (ήδη το 1962), ο F. Chatelet έγραψε για το συνολικότερο πεσιμισμό που αποπνέει στο τέλος του το έργο του Θουκυδίδα, για τη θέαση της πτώσης της Αθήνας (ως αποτυχίας της Περίκλειας εκδοχής της δημοκρατίας και του ορθολογισμού εξίσου), να ενώσουν την Ελλάδα: F. Chatelet, *Η γέννηση της Ιστορίας/Η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Σμίλη, 2001, σσ. 147-233.

Μακεδονία, με σκοπό όπως υποστήριξε μεταξύ άλλων τη ναυπήγηση ευμεγέθους στόλου τριήρων στο Στρυμόνα.⁵⁹ Παρ' όλο που οι αρχαίες πηγές είναι ελάχιστα διαφωτιστικές ως προς το ζήτημα της πρόσβασης των μελών της Πελοποννησιακής Συμμαχίας σε ναυπηγήσιμη ξυλεία μετά την έναρξη του κυρίως Πολέμου, εικάζεται ότι η ξυλεία του όρους Κυλλήνη και της αχαϊκής ακτογραμμής θα αρκούσε τουλάχιστον για τη συντήρηση και τις επισκευές του στόλου της Κορίνθου, της Πελλήνης και της Σικυώνας, ώστε κατ' ελάχιστον να διατηρούνται στην ενέργεια τα υπάρχοντα καράβια, ενώ για τον μικρό στόλο της Ήλιδας θα έφταναν τα αρκαδικά δάση.⁶⁰ Όμως, για ένα ναυπηγικό πρόγραμμα απαιτούνται πολλά περισσότερα και πρωτίστως η απόκτηση επαρκών ποσοτήτων ώριμης (στεγνής και σκληρής) ξυλείας, κατάλληλης για την κατασκευή πολεμικών πλοίων. Το ζήτημα της ηλικίας του ξύλου αποτελούσε πρόσθετη έγνοια, ειδικά για όποιον βιαζόταν να δημιουργήσει στόλο. Η πρόσβαση σε δάση ιδιαίτερα μεγάλης έκτασης κρίνεται και αυτή απαραίτητη, ώστε από αυτά να εξαχθεί επαρκές ποσοστό υλοτομήσιμης για τη συγκεκριμένη ανάγκη ξυλείας. Σημειώνεται πως η ξυλεία γενικά κατά την Αρχαιότητα υπήρξε «ημιπολύτιμο αγαθό», με την έννοια ότι ήταν μαζικά απαραίτητη για την κάλυψη τόσο οικιακών, όσο και βιοτεχνικών αναγκών: αξιοποιείτο για τη θέρμανση και την παρασκευή τροφής σε καθημερινή βάση, καθώς και ως καύσιμη ύλη στα ορυχεία, τα βαφεία, την κεραμοποιία, τη μεταλλουργία, την αρχιτεκτονική (οι στέγες οικιών και ναών ήταν όλες ξύλινες), εκτός βέβαια από τη σχολιαζόμενη ναυπήγηση πλοίων (εμπορικών και πολεμικών). Η νότια ηπειρωτική Ελλάδα του 5ου π.Χ. αιώνα εθεωρείτο ήδη δασικά αποψιλωμένη λόγω υπερπληθυσμού και των δραστηριοτήτων που προαναφέρθηκαν· ήταν επομένως εξαρτημένη από εισαγωγές, με περιφερειακές πηγές προέλευσης τα βορειοδυτικά (Ηπειρο – Ιλλυρία), τα βόρεια-βορειοανατολικά (Μακεδονία, Θράκη, Άνω Μυσία) και τα ανατολικά (τις μικρασιατικές δασώσεις Κάρια και Τρωάδα).⁶¹

59. Διόδωρος ΙΒ'. 68:4, A. C. Johnson, *Ancient Forests and Navies*, *TAPhA*, Vol. 58 (1927), σσ. 203-204.

60. R. Meiggs, *Trees and Timber in the ancient Mediterranean World*, Oxford et al: Oxford University Press, 1982, σσ. 129-130.

61. A. Bresson, *Η οικονομία στις ελληνικές πόλεις-κράτη: τέλη 6ου-1ος αι. π.Χ.*, Αθήνα: Πατάκης, 2010, σσ. 63, σσ. 111-112.

Το αφανές περιεχόμενο του Μεγαρικού Ψηφίσματος που εικάζεται λοιπόν, συνδέθηκε από μελετητή (τον R. P. Legon) με συγκεκριμένη στρατηγική επιλογή, παρεμποδιστικής απόκλισης: μέχρι την δυσμενή για την Κόρινθο τροπή των Κερκυραϊκών, η πόλη εισήγαγε τη ναυπηγήσιμη ξυλεία της (και άλλα χρειώδη για έναν στόλο, όπως υλικά σχοινοποιΐας, πίσσα κλπ) από τις περιοχές της Ηπείρου και της Ιλλυρίας.⁶² Έπειτα από την ήττα στη Λευκίμμη το 435, όταν το ναυπηγικό πρόγραμμα της Κορίνθου απέκτησε επείγοντα και υπαρξιακό χαρακτήρα, η πόλη βρέθηκε σε εμπόλεμη κατάσταση με εκείνη την οντότητα (την

62. Για τα ξύλινα, μεταλλικά κλπ υλικά κατασκευής, βαφής, σκευής, εξάρτησης κι εξοπλισμού της τριήρους, βλ. ενδεικτικά: Μ-Μ. Σίμφας, *Το Ναυτικό στην Ιστορία των Ελλήνων*, τ. Α', Αθήνα: ΠΝ/ΥΙΝ 1982 (ανατύπ. 2006) σσ. 124-132, Μ.-C. Amouretti - F. Ruzé, *Κοινωνία και πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Πατάκης, 2004, σσ. 127-132, V. Gabrielsen *op. cit.* σσ. 227-228, J. R. Hale *op. cit.* σσ. 59-69, Ε. Δ. Νελλόπουλος *op. cit.* σσ. 77-94. Ο ίδιος συμπληρώνει χαρακτηριστικά ότι «...οι Κορίνθιοι εκμεταλλεύονταν πάντοτε μονοπωλιακώς όλον τον ορεινό όγκο της Πίνδου» και υπογραμμίζει επίσης την αξιοποίηση των ποτάμιων οδών για την κάλυψη μεγάλων αποστάσεων κατά τη μεταφορά ειδικά των βαρύτερων φορτίων (Ε. Δ. Νελλόπουλος *ibid* σσ. 120-121).

Κέρκυρα) η οποία επέβλεπε τις κρίσιμες Θαλάσσιες Οδούς Διέλευσης που τής ήταν μεταξύ άλλων απαραίτητες όχι μόνον για τη συνέχιση των διά θαλάσσης εμπορικών της δραστηριοτήτων γενικά, αλλά και για την ταχεία ναυπήγηση του αναγεννώμενου πολεμικού της στόλου. Ακόμη χειρότερα, τις ίδιες μέρες με την ήττα στη Λευκίμμη, οι Κερκυραίοι έθεσαν υπό τον έλεγχό τους την Επίδαμνο, η σημασία της οποίας –εφ’ όσον φωτισθεί υπ’ αυτό το πρίσμα- αναλύεται ως εκείνης του εμπορικού λιμένα (μεταφοράς της ναυπηγήσιμης ξυλείας ιλλυρικής προέλευσης) και πολεμικού (βάση μοιρών που θα το φύλασσαν, θα προστάτευαν τα μεταγωγικά και θα ασκούσαν έλεγχο-επιτήρηση των ιλλυρικών ακτών). Μεταξύ 435 και 433 π.Χ., λοιπόν, η Κόρινθος βρέθηκε αποκλεισμένη από τις ως τότε κύριες πηγές των βασικών υλικών με τα οποία θα επιχειρούσε να αποκαταστήσει τη ναυτική ισορροπία στο Ιόνιο.

Η Κόρινθος επιδίωξε να αποκριθεί στον ανωτέρω δυσμενή συνδυασμό δεδομένων μέσω ενός μίγματος ενεργειών υπέρβασης του αδιεξόδου. Σε ό,τι αφορούσε στην κερκυραϊκή παράμετρο, μετά τα Σύβοτα, μακράν του να αποδεχθούν την εχθρότητα της παλιάς αποικίας τους ως μη αναστρέψιμης, οι Κορίνθιοι επιδόθηκαν σε προσπάθειες παρασκηνιακού επηρεασμού του εξωτερικού προσανατολισμού της Κέρκυρας, επιστρατεύοντας πολλά υπόγεια μέσα και εκμεταλλευόμενοι τους πολιτικούς – ιδεολογικούς διχασμούς της κερκυραϊκής κοινωνίας. Οι κινήσεις εκείνες απαντήθηκαν αναλόγως από τους Αθηναίους.⁶³ Η σκιαμαχία ανατροφοδότησε τη διαιώνιση της τοπικής πόλωσης με τα γνωστά, πολυαίμακτα αποτελέσματα λίγο αργότερα, κατά τον Αρχιδάμειο Πόλεμο. Φυσικά, οι Κορίνθιοι δεν περιορίστηκαν στην προσπάθεια ανατροπής των πολιτικών και διπλωματικών δεδομένων, αλλά παράλληλα προχώρησαν και στην εκπόνηση του μεγάλου ναυτικού τους προγράμματος, με προφανή στόχο την απόκτηση του ανάλογου βραχίονα ισχύος. Μέχρι -και εφ’ όσον επιτυγχανόταν- να μεταβληθεί η εξωτερική πολιτική της Κέρκυρας, έπρεπε να αναζητηθούν διαθέσιμοι τόποι και τρόποι εξασφάλισης των υλικών πόρων για την υλοποίηση του ναυτικού επανεξοπλισμού της Κορίνθου.

63. Το θέμα αναλύει εναργώς ο Α. Γερολυμάτος στην εργασία του *Κατασκοπεία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Κάκτος, 2001, σσ. 83-95, σσ. 108-110.

Εναλλακτικές λύσεις θα μπορούσαν να αποτελέσουν η Ιταλία με τη Σικελία και οι παράκτιες περιοχές του βορείου Αιγαίου. Από τις πρώτες τα υλικά θα μπορούσαν να μεταφερθούν διά θαλάσσης με τα μεγάλα εμπορικά πλοία που είχαν ικανότητες να πελαγοδρομήσουν (να διαπλεύσουν το ανοικτό Ιόνιο πέλαγος), όμως τα επίμαχα φορτία (πρωταρχικά η μονοκόμματη ξυλεία των δρύινων κορμών για τις τρόπιδες) αποτελούνταν από υλικό εκ φύσεως επίμηκες, ογκώδες και σχετικά βαρύ (ακόμη και το ελαφρύτερο ξηρό)· κατ' επέκταση είχε ιδιαίτερες απαιτήσεις για τη μεταφορά του και οι ναύλοι ήταν ιδιαίτερα υψηλοί. Φαίνεται ότι η οικονομική κατάσταση της Κορίνθου δεν τής επέτρεπε ταχεία μίσθωση πολλών και μεγάλων εμπορικών πλοίων γι' αυτόν τον σκοπό, ούτε και διέθετε η ίδια σε αριθμητική επάρκεια τέτοια πλοία για τη μαζική μεταφορά των φορτίων αυτής της κατηγορίας. Η λύση της ναυπήγησης των πλοίων στη Σικελία και ακολούθως του πλου τους απευθείας στην Κόρινθο παρουσίαζε τα εξής προσκόμματα: με το μικρό τους βύθισμα, οι τριήρεις θα είχαν να διασχίσουν ανοικτή θάλασσα σε ένα επικίνδυνο ταξίδι απόστασης άνω των 100 ναυτικών μιλίων, όμως ούτως ή άλλως, με τη Ζάκυνθο ως ακρότατο σημείο επιτήρησης προς Δυσμάς και τη Ναύπακτο υπό κατοχή να εποπτεύει την δυτική είσοδο του Κορινθιακού Κόλπου (ακόμη και να παρακωλύει τους πλόες στον Πατραϊκό -τότε Καλυδώνιο- Κόλπο), μία τέτοια κίνηση δεν θα περνούσε απαρατήρητη από τους Αθηναίους.

Το δίλημμα σε εκείνη την περίπτωση θα ήταν αν οι τελευταίοι θα προχωρούσαν σε προληπτική επίθεση εναντίον εκείνου του στόλου, αναλαμβάνοντας ουσιαστικά το κόστος της κατάφωρης παραβίασης των Τριακονταετών Σπονδών και της κήρυξης Πολέμου που θα συνεπαγόταν· το σενάριο όμως παρουσίαζε τις εγγενείς δυσχέρειες που μόλις παρατέθηκαν και εν πάση περιπτώσει δεν υλοποιήθηκε. Οι παράκτιοι πλόες από τις Σικελία-Ιταλία αποκλείονταν για τον ίδιο λόγο που απαγορευόταν η πρόσβαση στην ξυλεία Ηπειρωτικής και Ιλλυρικής προέλευσης: την Θαλάσσια εκείνη Οδό Διέλευσης ήλεγχε πια η αντίπαλος Κέρκυρα. Αν συνυπολογιστεί ότι οι Κορίνθιοι αναζητούσαν ήδη εναγωνίως πληρώματα για τον υπάρχοντα στόλο τους ανά το Πανελλήνιο, μάλλον δεν θα εξετάστηκε καν η σκέψη μεταφοράς Κορίνθιων στις Σικελία-Ιταλία ώστε να επανδρώσουν ένα στόλο που έστω θα μπορούσε να κατασκευαστεί εκεί για να επιχειρούσε στη συνέχεια τη βίαια,

παράκτια κάθοδό του στην πατρίδα με τα νέα του πλοία. Η Μεγάλη Ελλάδα επίσης δεν φάνηκε διατεθειμένη να αναμιχθεί ούτε αργότερα στον κυρίως Πελοποννησιακό Πόλεμο (μέχρι που εκείνος τής χτύπησε κυριολεκτικά την πόρτα, πάντως όχι με πρωτοβουλία των δικών της πόλεων). Δεν υφίστατο λοιπόν θέμα εκμίσθωσης -εκτός οικονομικής δυνατότητας της Κορίνθου έτσι και αλλιώς- ή πολύ περισσότερο παραχώρησης σκαφών, στελεχωμένων ή μη, από εκεί.

Σε ό,τι αφορούσε στον προσπορισμό ξυλείας από τη Μακεδονία, υπήρχαν μεν οι ισχυροί πολιτικοοικονομικοί δεσμοί με την Ποτίδαια· ωστόσο δεν υφίστανται ενδείξεις ότι επιχειρήθηκε να αξιοποιηθεί η Ποτίδαια είτε ως πηγή είτε ως λιμάνι φόρτωσης τέτοιων υλικών (δεν αποκλείεται όμως, η επιμονή της Αθήνας να διακοπούν οι σχέσεις της Ποτίδαιας με τη μητρόπολή της να είχαν και τέτοιο σκοπό προληπτικά). Επιπλέον, η παρουσία του κορινθιακού εμπορίου (εμπόρων ή/και πλοίων) στο Αιγαίο ήταν από πολλών ετών ιδιαίτερα ισχνή. Η Κόρινθος διέθετε βέβαια κι εκείνη ανατολικό λιμάνι, τις Κεγχρεές, ενώ τα δύο της λιμάνια συνδέονταν με τη Διόλκο, η οποία αξιοποιείτο πρωτίτως για τη μετάγχιση φορτίων μεταξύ Σαρωνικού – Κορινθιακού (εκφόρτωση-μεταφορά-επαναφόρτωση). Η ναυπηγήσιμη όμως ξυλεία ήταν λόγω διαστάσεων, όγκου και βάρους, ένα γενικά δύσχρηστο φορτίο καθώς έχει ήδη αναφερθεί. Ασφαλώς η διαδικασία που θα ενέπλεκε τα δύο κορινθιακά λιμάνια δεν ήταν ανέφικτη από τεχνικής πλευράς (άλλωστε συχνά υπερνεωλκούνταν μέσω της Διόλκου ακόμη και μικρά πλοία, κυρίως τα ελαφρύτερα πολεμικά),⁶⁴ αλλά οι Κορίνθιοι κατά πάσα βεβαιότητα απέφυγαν να αξιοποιήσουν οφθαλμοφανώς τις δικές τους υποδομές ώστε να κινήσουν τις λιγότερες δυνατές αθηναϊκές υποψίες. Επίσης, η Αθήνα ήλεγχε το εμπόριο κάθε είδους αγαθών των συμμάχων της αλλά και συνολικά των πόλεων-κρατών του Αιγαίου, τόσο μεταξύ τους, όσο και με κάθε άλλη πολιτική οντότητα, επιβάλλοντας ελέγχους στη μεταφορά και περιορισμούς στους υποψήφιους πελάτες, που όφειλαν να τυγχάνουν της αθηναϊκής έγκρισης.⁶⁵

Το αθηναϊκό μονοπώλιο (στρατιωτικής ισχύος που μετεγγραφόταν και στο πεδίο της Οικονομίας) θα κινείτο ακαριαία, επιβάλλοντας

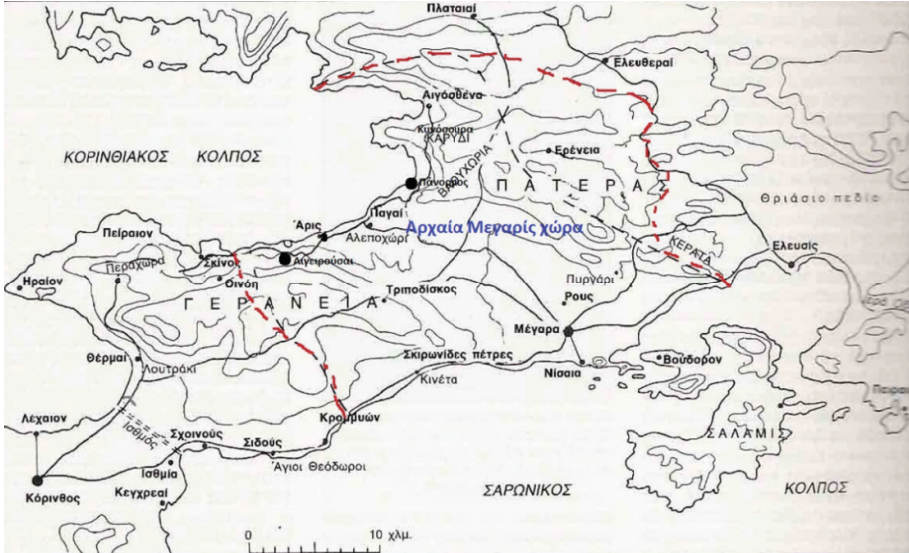
64. A. Bresson op. cit. σσ. 143-145, E. Δ. Νελλόπουλος op. cit. σσ. 237-251.

65. Ψευδο-Ξενοφών, II:3, 11-12, R. Sealey op. cit. σσ. 101-102

απαγόρευση της πώλησης και μεταφοράς υλικών για τη ναυπήγηση του κορινθιακού πολεμικού στόλου. Συνυπολογίζοντας όλους τους παραπάνω παράγοντες, η μόνη διαθέσιμη εναλλακτική για την Κόρινθο, αν ήθελε να συνεχίσει την υλοποίηση του ναυπηγικού της προγράμματος, ήταν τα Μέγαρα: αυτά, ήταν εχθρικά προς την Αθήνα, διέθεταν μεγάλο εμπορικό στόλο και ακμαία παρουσία εμπόρων στο βόρειο Αιγαίο, ενώ επίσης είχαν το ανατολικό τους λιμάνι (τη Νίσαια) στο Σαρωνικό. Τα Μέγαρα θα ήταν σε θέση να μεταφέρουν ξυλεία όχι μόνον από τη Μακεδονία, αλλά και από τις νοτιοανατολικές ακτές της Μαύρης Θάλασσας: διέθεταν τις αποικίες που αναφέρθηκαν, αφ' ενός μεν στρατηγικά τοποθετημένες (Βυζάντιο - Χαλκηδών στον αμφίγειο βρόγχο του Βοσπόρου), ενώ αφ' ετέρου ευρισκόμενες κοντά σε περιοχές ονομαστές για τη ναυπηγήσιμη ξυλεία τους (πλησίον των Σινώπης κι Αμισού, αποικιών της Μιλήτου, ενώ υπήρχε και η δική τους Ηράκλεια Ποντική). Μπορεί αυτές να είχαν ενταχθεί προ πολλού (εκούσες-άκουσες) στο αθηναϊκό αμυντικό δίκτυο, όμως εμπορικά διατηρούσαν σημαντικό ύψους συναλλαγών σχέσεις με τα Μέγαρα.⁶⁶ Η πορεία λοιπόν μεταφοράς της ναυπηγήσιμης ξυλείας για την Κόρινθο που εικάζεται, αφορά στα επιμέρους δρομολόγια: Αιγαίο-Νίσαια, Νίσαια-Κεγχρεές, υπερνεώλκηση μέσω της Διόλκου στο Λέχαιο. Οι τριήρεις θα ναυπηγούνταν στις ακτές του Κορινθιακού Κόλπου. Η υπόθεση η οποία αναλύθηκε ανωτέρω, δεν έγινε αντικείμενο επαρκών επιστημονικών εκτιμήσεων και, έστω και εάν δεν κρίθηκε πειστική απ' όσους τουλάχιστον την εξέτασαν, η απόρριψή της παρουσίασε εξίσου σοβαρά προβλήματα.⁶⁷

66. R. Meiggs 1982 op. cit. σ. 393. Αυτό δεν σήμαινε ότι τα Μέγαρα ήλεγχαν τα Στενά: η Αθήνα κατείχε το Σίγειο στον Ελλήσποντο ήδη απ' τα τέλη του 7ου αι. και είχε σπεύσει να εντάξει τις περισσότερες μεγαρικές αποικίες στο δικό της «σύστημα συλλογικής ασφάλειας» ήδη στη διάρκεια της Πεντηκονταετίας, όπως αναφέρθηκε: A. A. Trever op. cit. σ. 124, I. Λουκάς op. cit. σ. 137. Ακόμη κι όσοι επιχειρήσαν να δώσουν τέτοιο πολιτικοοικονομικό νόημα στο Ψήφισμα, ότι δηλαδή επιχειρήθηκε πρόληψη αποφυγής της επανάληψης της αποστασίας του Βυζαντίου –π.χ.: B. R. McDonald op. cit. σ. 400- παραδέχθηκαν ότι από στρατιωτικής άποψης η Αθήνα διέθετε ήδη καταθλιπτική υπεροχή στην περιοχή, επομένως η κατάπνιξη οποιασδήποτε αποσχιστικής κίνησης θα ήταν εύκολη, αφ' ετέρου όμως ότι οι Μεγαρείς έμποροι δεν είχαν εξοβελιστεί από την οικονομική ζωή εκείνων των αποικιών.

67. Ο R. Meiggs λ.χ. που το αντιλήφθηκε και το σχολίασε (R. Meiggs 1982 op. cit. υπομ. 50, σσ. 492-493), παρατήρησε ότι τα μόνα άλλα δάση με ξυλεία κατάλληλη για ναυπηγήσεις πολεμικών σκαφών (που να ήταν προσπελάσιμα στα μέλη της

Οι διπλοί λιμένες Μεγάρων και Κορίνθου:
 Νίσαια στον Σαρωνικό – Παγές στον Κορινθιακό
 και Λέχαιο στον Κορινθιακό – Κεγχριές στον Σαρωνικό αντίστοιχα.

Η λεπτομερής αναδίφηση στα γεγονότα που προηγήθηκαν, στις περί απειλής προσλήψεις της αθηναϊκής κοινωνίας και ειδικά η προσέγγιση του ναυτικού προγράμματος της Κορίνθου ως αποσταθεροποιητικού παράγοντα για την ηγεμονία του «κλεινού άστεως» ασφαλώς οδηγεί σε εικονοκλαστικές επανεκτιμήσεις αναφορικά με την ευστάθεια των Θουκυδίδειων ερμηνειών. Συγκεκριμένα, υποβάλλει την επανεξέταση του θέματος της ευθύνης για το ξέσπασμα του Πολέμου. Αν η άνοδος της αθηναϊκής ισχύος άγχωσε τους Σπαρτιάτες σε βαθμό να αποδεχθούν την προοπτική της σύραξης, το ίδιο μπορεί κάλλιστα να υποθεθεί και για τους Αθηναίους, οι οποίοι με το Μεγαρικό Ψήφισμα

Πελοποννησιακής συμμαχίας), υφίσταντο στην ενδοχώρα της Αμβρακίας, ο ίδιος όμως αποδέχθηκε επίσης τη δραματική αύξηση του στόλου των Αμβρακιωτών τη διετία 435-433. Είτε οι τελευταίοι δέσμευσαν και χρησιμοποίησαν προς δικό τους αποκλειστικά όφελος το σύνολο της άμεσα αξιοποιήσιμης ξυλείας της πλησίον τους περιοχής, είτε μέρος του νέου τους στόλου διατέθηκε στην Κόρινθο όπως έχει υποθεθεί: με βεβαιότητα οι ναυπηγικοί πόροι της περιοχής είχαν τύχει της μέγιστης δυνατής εκμετάλλευσης κατά τη δεδομένη συγκυρία.

απέδειξαν ότι θορυβήθηκαν αναλόγως, εξ αιτίας της επικείμενης απόκτησης υπολογίσιμης ναυτικής ισχύος από πλευράς Κορίνθιων.⁶⁸

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Το πότε και γιατί οι κοινωνίες προσφεύγουν στο έσχατο μέσο επίλυσης των διαφορών τους εξαρτάται ως γνωστόν από πληθώρα παραγόντων (ιστορικής περιόδου, οικονομικών, πολιτικών, συλλογικής ιδιοσυγκρασίας ή/και πολιτισμικών, γεωγραφικών, τεχνολογικών κλπ) συγκυριακών ή διαχρονικότερων. Το τοπίο διαλεύκανσης των αιτίων είναι ασφαλώς κατά πολύ πιο δύσβατο για τον ερευνητή όταν το αντικείμενο μελέτης αφορά σε απεριοριστο και όχι περιορισμένων σκοπών ή μέσων πόλεμο, καθώς οι αιτιακοί παράγοντες, το χρονικό σημείο έναρξης ύπαρξής τους ή ανάδυσής τους, η αλληλεπίδρασή τους και η αξιολόγησή τους αποτελούν σημεία πολλαπλών, συχνά αντιφατικών αναγνώσεων.⁶⁹ Το θέμα αποκτά πρόσθετες δυσκολίες όταν υπεισέρχεται η παράμετρος «προσωπικές προτιμήσεις, λανθάνουσες απόψεις, αυτοπροσδιορισμοί του ιστορικού». Ο Θουκυδίδης υπήρξε δεδομένα θιασώτης της Περικλείας σκέψης, απολογητής των επιλογών του αθηναίου ηγέτη και διαπνεόμενος από φιλοπατρία. Μοιραία μερολήπτησε στο ζήτημα του καταμερισμού ευθυνών σχετικά με τις ευθύνες για το ξέσπασμα του Πολέμου, καθώς και για την αρχική στρατηγική της διεξαγωγής του από πλευράς της δικής του Πόλης. Εξίσου αδιαμφισβήτητη υπήρξε η πολιτική θέση του Αριστοφάνη (όχι ιστορικού μιν, πρωτεύουσας πηγής δε), εχθρική συλλήβδην προς την παράταξη των Δημοκρατικών. Επίσης, απολεσθέντα έργα μείζονος σημασίας, όπως εκείνο του Εφόρου, υποχρέωσαν τη νεώτερη και τη σύγχρονη έρευνα να συνεχίσει να αξιοποιεί την Ιστορική Βιβλιοθήκη του Διόδωρου, παρά τα προφανή προβλήματα και τις αδυναμίες που παρουσιάζει το δικό του έργο.

Αναμφίβολα ο βασικός ερμηνευτικός κορμός που εισηγήθηκε ο Θουκυδίδης παραμένει πειστικός: το 431 π.Χ. η Σπάρτη εκτίμησε ότι ο μόνος προσφυής τρόπος να ελεγχθεί η περαιτέρω αύξηση της συνολικής αθηναϊκής ισχύος προτού εξελιχθεί σε υπαρκτική απειλή για την

68. R. P. Legon 1973 op. cit. σ. 171.

69. R. Sealey op. cit. σσ. 108-109

ίδια, υπήρξε η προσφυγή σε πόλεμο. Εν τούτοις, οι Σπαρτιάτες δεν ήταν οι μόνοι που αισθάνθηκαν απειλημένοι –κι επομένως δικαιολογημένοι στην επιλογή τους: ούτε οι Αθηναίοι κατέβαλαν προσπάθειες να αποφύγουν την κλιμάκωση της κρίσης σε σύμμετρη σύγκρουση. Στο επίκεντρο των αθηναϊκών ενεργειών που καταδεικνύουν τη δική τους απόφαση να πολεμήσουν, βρίσκεται η εμμονή στη διατήρηση σε ισχύ του Μεγαρικού Ψηφίσματος. Για την επιβεβαίωση τής παραπάνω υπόθεσης προσάγεται το τελευταίο, εφ' όσον θεαθεί ως απόπειρα τιθάσευσης του κορινθιακού ναυτικού προγράμματος, με τελικό σκοπό την επιβράδυνση ή και την ακύρωσή του. Εάν το κορινθιακό πρόγραμμα είχε ολοκληρωθεί, άμεσος καρπός του θα ήταν η κατίσχυση επί της Κέρκυρας, η ρυμούλκυσή της στην Πελοποννησιακή Συμμαχία και τελικά η αμφισβήτηση της μέχρι τότε ναυτικής υπεροχής του κλεινού άστεως. Η ανατροπή εκείνη θεωρήθηκε από τους Αθηναίους πως πιθανότατα θα επέτρεπε μεσοπρόθεσμα στον αντίπαλο συνασπισμό να επιχειρεί με αξιώσεις στο Αιγαίο και να επεμβαίνει εκεί, ενισχύοντας κάθε αποσχιστική κίνηση μελών της Δηλιακής Συμμαχίας, οδηγώντας εν τέλει αν όχι στη διάλυσή της, πάντως σίγουρα στην αποφασιστική υπονόμευση της Αθηναϊκής ισχύος η οποία αντλούσε την ελευθερία της από το συνδυασμό της ύπαρξης α) του απόρθητα οχυρωμένου συμπλέγματος Αθήνας-Πειραιά, β) των ποικίλων συμμαχικών προσόδων και γ) του ελέγχου κρίσιμων θαλάσσιων Οδών Διέλευσης μέσω του ισχυρού πολεμικού της ναυτικού και της κατοχής στρατηγικών γεωγραφικών σημείων. Όταν οι Κερκυραίοι απευθύνθηκαν στους Αθηναίους με το αίτημα της σύναψης συμμαχίας, αυτά έθεσαν εν ολίγοις: ότι οι Σπαρτιάτες τούς φοβούνταν, ότι οι Κορίνθιοι ήταν ήδη εχθροί τους, ότι οι δεύτεροι ασκούσαν μεγάλη επιρροή στους πρώτους και ότι ο πόλεμος εναντίον των Κερκυραίων δεν ήταν άλλο παρά προανάκρουσμα της αναμέτρησης με την Αθήνα.⁷⁰

Η εικασία ότι τα αθηναϊκά κίνητρα διέθεταν επιθετικό πρόσημο τίθεται εν αμφιβόλω εάν ληφθούν υπόψη τα εξής δεδομένα και υποθέσεις: κατά την Πεντηκονταετία επέδειξαν πρόθεση τήρησης του άρρητα συμφωνημένου διαμοιρασμού σε σφαίρες επιρροής, με το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο υπό το δικό τους έλεγχο και χωρίς αναθεωρη-

70. Θουκυδίδης Α.33:3, D. Kagan 2011 op. cit. σσ. 92-94.

τικές προθέσεις επέκτασης στο Ιόνιο και τη Δύση, όχι εμφανείς τουλάχιστον μέχρι σχεδόν την έναρξη του κυρίως Πολέμου. Η συμπεριφορά τους αναφορικά με την πρόσκληση για την ίδρυση πανελλήνιας αποικίας στους Θουρίους έχει δεχθεί πολλές και διαφορετικές αναγνώσεις.⁷¹ Αφ' ετέρου, η μεγαλεπήβολη σκοποθεσία που εξέθεσε ο Αλκιβιάδης περί δρεπανοειδούς κίνησης προς την Ιταλία κι εν τέλει τις βόρειες αφρικανικές ακτές μέσω του Ιονίου, ανάγεται σε μεταγενέστερο στάδιο (ενώ έχει αμφισβητηθεί ούτως ή άλλως η δυνατότητα πραγματοποίησής της).⁷²

Αν και δεν εκδηλώθηκαν άλλες άμεσες στρατιωτικές κινήσεις μέχρι την αποστολή των Λάχητα –Χαροιάδη το 427, την ανολοκλήρωτη αποστολή των Σοφοκλή – Ευρυμέδοντα το 425 και τη μεγάλη εκστρατεία του 415, το ζήτημα των αθηναϊκών επεκτατικών προθέσεων μένει ανοικτό και δεν μπορεί να αποκλειστεί, προσθέτοντας μεν βάρος στη δικαιολόγηση του κορινθιακού ναυτικού προγράμματος, αλλά και προκαλώντας για αναθεώρηση της αξιολόγησης των απώτερων αθηναϊκών στοχεύσεων. Το 433/2, εν μέσω της κρίσης Κορίνθου–Κέρκυρας, οι Αθηναίοι ανανέωσαν τις συμμαχικές τους συμφωνίες με το ιταλικό Ρήγιο και τους σικελικούς Λεοντίνους: η πρώτη πόλη επόπτευε το Στενό της Μεσσήνης, ενώ η δεύτερη κατείχε εύφορες σιτοπαραγωγές πεδιάδες μεταξύ της Αίτνας και των Συρακουσών, του ισχυρότερου φίλου της Πελοποννήσου σε ολόκληρη τη Σικελία. Ελλείπει σαφών σχολίων του Θουκυδίδη ή άλλων πηγών,⁷³ είναι δύσκολο να καταταγούν εκείνες οι

71. Κύριες πηγές για το καθεστώς της ίδρυσης των Θουρίων παραμένουν τα χωρία του Διόδωρου (ΙΒ'. 9-11). Ο Θουκυδίδης παρέλειψε τα της ίδρυσης των Θουρίων, ίσως θεωρώντας τα δεδομένη γνώση την εποχή του (A. W. Gomme op. cit. σ. 367). Βασικός εισηγητής της ανάγνωσης της αθηναϊκής στάσης ως φιλειρηνικής και υποστηρικτικής του status quo είναι ο D. Kagan (2011 op. cit. σσ. 83-85). Για πιο σύνθετες προσεγγίσεις του θέματος, βλ. ενδεικτικά: J. E. Lendon op. cit. σ. 269.

72. Ο Θουκυδίδης παραθέτει την επιχειρηματολογία του Αλκιβιάδη στο 6ο Βιβλίο του (Στ'.90). Αξίζει να σημειωθεί η έμφαση του Αλκιβιάδη στη ναυπηγική διάσταση των όσων υποστήριξε: «...κι αφού ναυπηγούσαμε πολλά καράβια, εξόν απ' τα δικά μας, μια και η Ιταλία έχει άφθονη ξυλεία»..

73. A. W. Gomme ibid σ. 67, σ. 187, σ. 198, R. Meiggs 1972 op. cit. σ. 138, σ. 320. Ο D. Kagan (1969 op. cit. σσ. 253-254) συνέδεσε το θέμα με την έκβαση της ναυμαχίας στα Σύβοτα: βλέποντας οι δύο πόλεις την πρόθεση ισχυροποίησης της αθηναϊκής παρουσίας στο Ιόνιο, έσπευσαν να εγγράψουν υποθήκες ενεργότερης ανάμιξης της Αθήνας στα πράγματα της Μεγάλης Ελλάδας προς όφελός τους. Η Αθήνα ανταποκρίθηκε, καθώς η συνέχιση της φιλειρηνικής πολιτικής απέναντι στην Κόρινθο είχε πλέον ξεπεραστεί από τα γεγονότα, υποστήριξε ο Kagan.

κινήσεις σε αμυντικογενείς (να διατηρηθούν ανοικτοί οι επικοινωνιακοί κι εμπορικοί δίαυλοι της Αθήνας με τη Μεγάλη Ελλάδα, να μην φανεί δηλαδή ότι η Αθήνα παραχωρούσε στην Πελοπόννησο αμαχητί την αποκλειστικότητα των σχέσεων με την περιοχή) ή σε δυνάμει επιθετικές (κατακτητικές).⁷⁴ Τη στιγμή της έναρξης των εχθροπραξιών, σε συνολικά στρατηγικό επίπεδο υφίστατο σχετική ισορροπία: η Αθήνα είχε αναγκαστεί να αποδεχθεί την αδυναμία ένταξης της Αιγύπτου στη δική της σφαίρα επιρροής αλλά αφετέρου η δορυφοροποίηση της βορειοανατολικής Μ. Ασίας ήταν σε πλήρη εξέλιξη. Το ζήτημα είναι αν εκείνη η περιφέρεια κρινόταν ισοδύναμης αξίας με τη Μεγάλη Ελλάδα. Οι εκ των υστέρων χαρακτηρισμοί των προθέσεων των δύο αντιπάλων συνασπισμών κρίνονται παρακινδυνευμένοι, αν υπολογιστούν ως σταθερά, θεμελιώδη κίνητρα που πρότασσαν όλες οι ελληνικές πόλεις-κράτη της εποχής τα εξής: α) η σιτάρχεια, β) η ευχέρεια διοχέτευσης πληθυσμιακής περίσσειας σε αποικίες παλιές ή νέες, με μητροπολιτικά δικαιώματα ή ακόμη και χωρίς αυτά, και γ) ο προσεταιρισμός πολυάνθρωπων πολιτειών με ανθηρή οικονομία για τη διεξαγωγή εμπορικών συναλλαγών. Κυρίως όμως, όπως έχει παρατηρηθεί, αμφοτέρους τους δύο μελλοντικούς μονομάχους της ηπειρωτικής Ελλάδας εκείνη την εποχή της διαφαινόμενης προσέγγισης της τελικής σύγκρουσης απασχολούσε το θέμα της πρόσβασης στις στρατιωτικές δυνάμεις των ελληνικών αποικιών της Μεγάλης Ελλάδας, με έμφαση στους ευμεγέθεις στόλους ορισμένων από αυτές. Οι σκοποί στο επίμαχο επίπεδο παραπέμπουν ευθέως σε παίγνια μηδενικού αθροίσματος: όποιους συμμάχους εξασφάλιζε η μία πλευρά, θα τους στερούσε από την άλλη. Σε επίπεδο θεωρητικών υπολογισμών αυτό ίσχυε, όχι όμως άνευ ποιοτικών διακρίσεων. Αποκλείεται οι Αθηναίοι να παραγνώριζαν την κλίση των περισσότερων από τις ισχυρότερες πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας (δωρικές αποικίες, αρκετές μάλιστα μεγαρικές) προς την Πελοποννησιακή Συμμαχία. Είναι επομένως δύσκολο να κρίνει κανείς αν σε εκείνη τη φάση είχαν κατακτητικούς σκοπούς ή απλά αδρανοποίησης μίας δυναμικής πηγής μεγάλης ισχύος της Πελοποννησιακής Συμμαχίας.

74. Γενικά, είναι δεκτό ότι δεν υφίστατο επεκτατική πολιτική της Αθήνας προς δυσμάς εκείνη τη στιγμή: P. A. Brunt op. cit. σ. 261, D. Kagan 1969 op. cit. σ. 240, G.E.M. de Ste. Croix σσ. 341-342, σ. 348.

Ασφαλώς -και μην παραγνωρίζοντας την εμφανή απροθυμία όλων των πόλεων-κρατών της Μεγάλης Ελλάδας να εμπλακούν στον πόλεμο των δύο μεγάλων ελληνικών συνασπισμών εκτός από τις περιπτώσεις που επιδίωξαν προνομιακή ένταξη των μεταξύ τους διαφορών σε εκείνον τον πόλεμο-, υπήρχε και άλλη, σοβαρή διαφορά αναφορικά με τις συνέπειες ένταξης στη Δηλιακή ή στην Πελοποννησιακή Συμμαχία, αφού η πρώτη απαιτούσε ποικίλων ειδών εισφορές, ενώ η δεύτερη όχι (όχι τότε ακόμη). Η Σπάρτη, εν αντιθέσει με την Αθήνα, αντλούσε τη δύναμή της από τη διαρκή αλλά κι εύθραυστη αφαιμάξη της γειτονικής της Μεσσηνίας, η οποία υπ' αυτό το πρίσμα συνιστούσε *Κέντρο Βάρους* και συνάμα δυνάμει *Κρίσιμη Τρωτότητα* για τη σπαρτιατική στρατηγική, ίσης αξίας με τον έλεγχο του Αιγαίου για την Αθήνα.

Σχετικά με το νόημα της παρεμπόδισης, έχει ορθώς παρατηρηθεί ότι γοητεύει δυνάμεις που ευνοούνται από το *status* και εκτιμούν ότι αυτό απειλείται, ενώ επίσης έχει σχολιαστεί ότι κατά βάθος υποκρύπτει ουτοπικές προθέσεις επίτευξης ολοκληρωτικής και στο διηνεκές, απόλυτης ασφάλειας (δηλώνοντας εν τέλει μάλλον ανασφάλεια). Η παρεμπόδιση αφορά κινήσεις που σκοπεύουν στην ακύρωση απειλών με μεσοπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα και δεν περιορίζεται στην εκτέλεση της μέσω αποκλειστικά πολεμικών ενεργειών.⁷⁵

Οι ρίζες του κορινθιακού ναυτικού προγράμματος βρίσκονται στην ήττα από τους Κερκυραίους το 435 π.Χ. και τις επίφοβες κερκυραϊκές επιδρομές που ακολούθησαν, με στόχους τη Λευκάδα και την Ηλεία. Οι αμφίβιες κρούσεις των Τολμίδη και Περικλή που είχαν προηγηθεί το 456-455/2, μαζί με τις αθηναϊκές προθέσεις σχετικά με τη Ζάκυνθο που είχαν ήδη εκφραστεί και την εγκατάσταση των Μεσσήνιων συμμα-

75. Για τον ακριβή ορισμό της πολεμικής υποδιαίρεσης της παρεμπόδισης «...στην ορθολογική του εφαρμογή είναι η αποδυνάμωση των πυλώνων ισχύος του αντιπάλου και η βίαιη παύση της ισχυροποίησής του στο διεθνές σύστημα. ...Όταν ο παρεμποδιστικός πόλεμος λειτουργεί με τη μορφή της προειδοποίησης, τότε αυτομάτως το κράτος που δέχεται αυτήν την περιορισμένη μορφή ανάσχεσης στη διαδικασία της ενδυνάμωσής του καλείται να επιλέξει αν θα συνεχίσει τη δράση του ή όχι. Στις περισσότερες των περιπτώσεων η προειδοποίηση αυτή δεν λειτουργεί. Αντιθέτως, το κράτος που έχει κάνει χρήση της στρατηγικής του παρεμποδιστικού πολέμου έχει αποκαλύψει τις προθέσεις του...» βλ.: Σπ. Λίτσας *op. cit.* σσ. 338-340, αλλά και σσ. 349-353. Μετεγγραφή των χιμαιρικών επιδιώξεων της παρεμπόδισης σε πολιτικό επίπεδο θα μπορούσε να αποτελεί το παράπτωμα της Ύβρεως, το οποίο πολλοί αρχαίοι και σύγχρονοι μελετητές καταλόγισαν στον άκρατο επεκτατισμό της αυτοκρατορικής Αθήνας.

χων τους στη Ναύπακτο, θα είχαν πιθανότατα διαδραματίσει το ρόλο του αρχικού υπόβαθρου για τις σχετικές κορινθιακές αποφάσεις, προσφέροντας βασικά κίνητρα γι' αυτές και καθιστώντας μάλλον δευτερεύουσας σημασίας το ερώτημα πότε ακριβώς λήφθηκαν εκείνες οι αποφάσεις (αν δηλαδή η ναυμαχία της Λευκίμης υπήρξε το σημείο αφύπνισης ή απλά η θρυαλλίδα επιτάχυνσης ήδη κυοφορούμενων αποφάσεων).⁷⁶ Εάν το κορινθιακό σχέδιο εφαρμοζόταν επιτυχώς, αύξαναν δραματικά οι πιθανότητες επικράτησης της Κορίνθου στη διαμάχη με την Κέρκυρα, με δυνητικά αποτελέσματα μεγαλύτερα της μετατροπής του Ιονίου σε «δωρική λίμνη». Οι Αθηναίοι θέσπισαν το Μεγαρικό Ψήφισμα με σκοπό να αδρανοποιήσουν την κορινθιακή ναυτική απειλή που υλοποιείτο διά εισαγωγών ναυπηγικών υλικών μέσω των Μεγαρικών λιμένων. Δεν επέλεξαν την άμεση στρατιωτική επίθεση στην Κόρινθο ή στα Μέγαρα, καθώς οι Τριακονταετείς Σπονδές βρισκόνταν σε ισχύ, είχαν όμως απολέσει προοδευτικά την ουσιαστική τους υπόσταση και πλέον επιχειρείτο απλώς η νομότυπη παράκαμψή τους.

Τα Μέγαρα, ταλανιζόμενα από ένδεια επισιτιστικών πόρων, πολιτικές διαιρέσεις και τοπικές εδαφικές διαφορές με την Κόρινθο, δεν αποκλείονταν βέβαια να υποχρεωθούν σε επαναπροσανατολισμό της εξωτερικής τους πολιτικής, εκδοχή η οποία είχε ήδη συμβεί σχετικά πρόσφατα, όμως δεν ήταν αυτός ο πρωτεύων σκοπός της επιβολής του Ψηφίσματος. Δεύτερο μέσο ανάσχεσης της Κορίνθου που υιοθετήθηκε από τους Αθηναίους ήταν η επιμαχία (αποκλειστικά αμυντική συμμαχία) με την Κέρκυρα. Μετά τα Σύβοτα, δικαιώθηκε η αθηναϊκή επιμονή στην απαγόρευση ολοκλήρωσης κι επέκτασης του κορινθιακού ναυτικού προγράμματος διότι οι επιπτώσεις του θα μπορούσαν να διαχυθούν κι εκτός Ιονίου, στο Αιγαίο, αφού οι πιθανότητες ολοκληρωτικής

76. Υπήρξε εξάλλου εκστρατεία του Φορμίωνα, αχρονολόγητη μεν, τα χρόνια πριν την έναρξη του κυρίως πολέμου πάντως, μετά από κοινή έκκληση Ακαρνάνων κι Αμφιλόχιων προς την Αθήνα. Η εκστρατεία αναλήφθηκε εναντίον των Αμβρακωπών και σε αυτήν, ο Φορμίων ηγήτο δύναμης 30 σκαφών. Η δύναμη δεν φαίνεται να παρέμεινε στην περιοχή μετά το τέλος των επιχειρήσεων, το αθηναϊκό ναυτικό πάντως επανεμφανίστηκε στην κορινθιακή περιφέρεια τότε, μετά τις επιδρομές των Τολμίδη - Περικλή και πριν αρχίσει να ναυλοχεί μόνιμα η αξιοσημείωτη για τις επιτυχίες της μοίρα των 20 τριήρων στη Ναύπακτο, υπό τον Φορμίωνα και πάλι. Η βορειοδυτική Πελοπόννησος δηλαδή, είχε αποδειχθεί και πάλι θέατρο ευχερούς ανάπτυξης της αθηναϊκής ναυτικής ισχύος: Θουκυδίδης Β.68, Α. W. Gomme op. cit. σσ. 198-199, σ. 367, R. Meiggs 1972 op. cit. σ. 204, S. Hornblower op. cit. σσ. 353-354.

επικράτησης των Κορίνθιων εις βάρος των Κερκυραίων παρουσιάζονταν πια μεγάλες. Η αύξηση της ασφάλειας των Κορίνθιων απέναντι στους Κερκυραίους εκλήφθηκε ως απειλή μείωσης της ασφάλειας των Αθηναίων, όχι αφ' εαυτής αλλά λόγω των συνεπειών της.

Οι Αθηναίοι δεν επέβαλαν τους περιορισμούς που προέβλεπε το Μεγαρικό Ψήφισμα με σκοπό να εξαλείψουν τον όποιο εμπορικό ανταγωνισμό των Μεγάρων ή να χειραγωγήσουν την εξωτερική πολιτική τους, αλλά για να δημιουργήσουν πρόσκομμα στο κορινθιακό ναυτικό πρόγραμμα. Αν η κίνηση προξενούσε μεταβολή στον διεθνή προσανατολισμό των Μεγάρων, αυτός θα ήταν καλοδεχούμενος, αλλά δεν απέβλεπε σε αυτό. Μένει άγνωστο αν οι Αθηναίοι θα μπορούσαν (ή αν ήθελαν) να περιμένουν την εκπνοή των Σπονδών που δέσμευαν τους Αργείους έναντι των Σπαρτιατών ως το 421 π.Χ., προκειμένου να επιτραπεί στους δεύτερους να επανεισαχθούν στην εξίσωση, αποκαθιστώντας τις υπό διατάραξη ισορροπίες. Ίσως οι Αθηναίοι να φοβήθηκαν ότι η συμμαχία με τους Αργείους ήταν μία μεμακρυσμένη χρονικά κι επισφαλής προοπτική, ενώ η αμφισβήτηση της ναυτικής τους κυριαρχίας επικείμενη, σχεδόν απτή, που απαιτούσε λήψη άμεσων μέτρων.

Οι Σπαρτιάτες αφ' ετέρου δεν μπορούσαν να ριψοκινδυνεύσουν νέα απώλεια των Μεγάρων, του μοναδικού χερσαίου περάσματος για την πραγματοποίηση εισβολών από την Πελοπόννησο στην Αττική και συνεπώς του μείζονος τρόπου Αποτροπής αποδεδειγμένης αξίας που διέθεταν μέχρι εκείνη τη στιγμή απέναντι στην Αθήνα. Οι Σπαρτιάτες δεν μπορούσαν μήτε να ελπίζουν σε άμεση απόκτηση ναυτικής ισχύος τέτοιας που να τους επέτρεπε επίτευξη της Αποτροπής διά καινοφανών μέσων (ναυτικών), μήτε να συλλάβουν προκαταβολικά ότι οι επιδρομές στην Αττική είχαν χάσει την αποτρεπτική τους πειθώ⁷⁷ (έστω κι αν τα αθηναϊκά Μακρά Τείχη είχαν αποπερατωθεί· η ψυχολογική απειλή της καταστροφής της Αττικής εθεωρείτο λειτουργική ακόμη, δεν είχε αποδειχθεί η ανεπάρκειά της). Επίσης, αγνούσαν, υποτιμούσαν ή αδιαφορούσαν για την αλληλουχία των αθηναϊκών φόβων (ότι το ναυτικό πρόγραμμα της Κορίνθου, εξελισσόμενο μέσω των Μεγάρων, θα απέφερε επικράτησή της επί της Κέρκυρας, προσεταιρισμό της -άρα και της Επιδάμνου-, εκ νέου πρόσβαση στη ναυπηγήσιμη ξυλεία Ηπείρου

77. R. Sealey op cit σ 107.

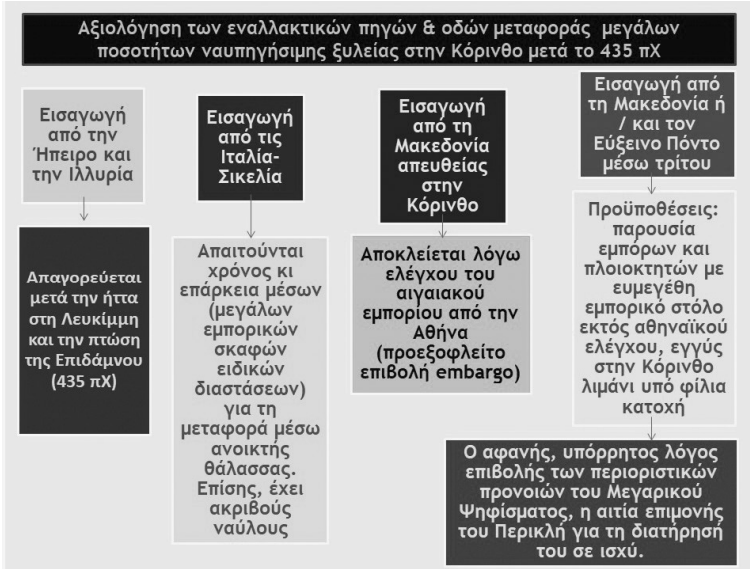
– Ιλλυρίας και την οριστική μονοπώληση της Μεγάλης Ελλάδας, που θα κατέληγε σε απόκτηση υπολογίσιμης δυνατότητας αμφισβήτησης του αιγαιακού καθεστώτος). Κύριο μέλημα των Σπαρτιατών δεν ήταν η άρση των εμποδίων που αφορούσαν στο κορινθιακό ναυπηγικό πρόγραμμα, αλλά οι πολύ πιθανές δυσμενείς επιπτώσεις του Μεγαρικού Ψήφισματος στην εξωτερική πολιτική των Μεγάρων. Ακόμη κι αν ήταν ενήμεροι των κορινθιακών προσπαθειών να υλοποιηθεί «διά της τεθλασμένης» το ναυπηγικό τους πρόγραμμα (απ' την επιτυχή ολοκλήρωση του οποίου θα επωφελούνταν έμμεσα και οι ίδιοι), οι Σπαρτιάτες είχαν να υπερασπιστούν πρωτίστως δικά τους ζωτικά εθνικά συμφέροντα στα Μέγαρα. Εάν το σχέδιο των Κορίνθιων επιχειρείτο να υλοποιηθεί μέσω άλλου γεωγραφικού σημείου, πιθανότατα η Σπάρτη να μην αντιδρούσε όπως αντέδρασε.

Όμως, για τους δύο μείζονες συμμάχους της Πελοποννησιακής Συμμαχίας (την ηγετίδα Σπάρτη και την Κόρινθο), παρά τις δυσχέρειες, τις αποκλίσεις στην ιεράρχηση κινδύνων και σκοπών, ακόμη και την κατά καιρούς οξύτητα που ταλαιπωρούσαν τις μεταξύ τους σχέσεις, το Μεγαρικό Ψήφισμα σήμαινε ταύτιση απειλής και μάλιστα του ίδιου μεγέθους κι έντασης, έστω για διαφορετικούς λόγους.

Γενικά, το Δίλημμα Ασφάλειας που απέρρευε από τις συνέπειες του πρώτου κύκλου των γεγονότων (των «Κερκυραϊκών») θεωρήθηκε εξίσου ζωτικό κι επείγον τόσο για την Αθήνα, όσο και την Κόρινθο, ενώ οι αμέσως επόμενες εξελίξεις και ειδικά ο τρόπος με τον οποίο επιχειρήθηκαν η υλοποίηση του ναυπηγικού προγράμματος της Κορίνθου καθώς και η αντανακλαστική Παρεμποδιστική Πρόθεση της Αθήνας έναντί του, κατέληξαν να αμφισβητούν το ισχύον δόγμα Αποτροπής της Σπάρτης.⁷⁸

Οι αιτιώδεις συνάψεις που προέκυπταν από την παραπάνω αλληλεπενέργεια, καθιστούσαν μοναδική επιλογή όλων των εμπλεκόμενων πλευρών την ανυποχώρητη στάση κι εν τέλει τη σύρραξη αναπόφευκτη.

78. Αναφέρονται τα εργαλεία ανάλυσης τα οποία αξιοποιούνται για να προσεγγισθούν ερμηνευτικά ο εξοπλιστικός ανταγωνισμός Αθήνας – Κορίνθου και παράλληλα η Μεγαρική πολιτική της Σπάρτης, που συνεξετάζονται στο παρούσα μελέτη. Δεν είναι εξάλλου γνωστό να προτάθηκε συμφωνία περιορισμού των εξοπλισμών, ναυτικών ή άλλων, τότε. Το μόνο παρεμφερές που απαντάται, ήταν η προγενέστερη σπαρτιατική πρόταση να μείνουν ατείχιστες όλες οι ελληνικές πόλεις (σε μία απέλπιδα προσπάθεια να ευνοηθεί η δική τους χερσαία υπεροχή): Θουκυδίδης Α.90:1-2.

Η υποβάθμιση της σημασίας του Μεγαρικού Ψηφίσματος από πλευράς Θουκυδίδη υπήρξε κραυγαλέα όσο και αινιγματική, αφού συνήθως δεν αμφισβητείται η επίγνωση που χαρακτήριζε το μεγάλο αρχαίο ιστορικό αναφορικά με την αξία της ναυτικής ισχύος, τα προαπαιτούμενα και την επίδρασή της.⁷⁹ Έτσι, το θέμα τράβηξε από νωρίς το ενδιαφέρον των νεώτερων ευρωπαϊών μελετητών του, οι οποίοι διατύπωσαν σειρά εικασιών για τα αίτια που τον οδήγησαν στη συγκεκριμένη επιλογή. Οι κατά καιρούς αυτές υποθέσεις κρίνονται ως κυμαινόμενης ευστοχίας, αναλόγως του γνωσιολογικού υποβάθρου, των κατευθύνσεων κατάρτισης και των προτιμώμενων επιστημονικών ρευμάτων του εκάστοτε ερευνητή.

Το ιστοριογραφικό πρόβλημα γεννήθηκε εν πολλοίς από την τήρηση της αναγκαιάς σε όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές μυστικότητας (ούτε οι Κορίνθιοι ήταν διατεθειμένοι να παραδεχθούν ότι επιδίωκαν την εισαγωγή ναυπηγήσιμης ξυλείας μέσω Μεγάρων, ούτε ο Περικλής ότι αυτήν επιχείρησε να παρακωλύσει μέσω του Ψηφίσματος). Την

79. Για μία ηχηρή εξαίρεση βλ: C. G. Starr, Thucydides on Sea Power, *Mnemosyne*, Vol. 31, Fasc. 4, 1978, σσ. 343–350.

σκοπούμενη εκείνη ασάφεια, ο μείζων αφηγητής, ο Θουκυδίδης, υπέθαλψε για πλειάδα δικών του λόγων, εδραζόμενων σε παράγοντες της αξιακής καθώς και της αντιληπτικής του συγκρότησης (από τον πατριωτισμό του και την εκτίμηση που έτρεφε για την υψηλή στρατηγική του Περικλή μέχρι την υπεράσπιση της προσωπικής του πεποίθησης ότι ο Πόλεμος υπήρξε αναπόφευκτος). Η απόρρητη αλλά και εξειδικευμένη φύση ορισμένων ζητημάτων στρατιωτικής στρατηγικής όπως π.χ. ενός μεγάλου εξοπλιστικού προγράμματος πάντως, απέτρεψε ακόμη κι εκείνον τον ιστορικό της σύγχρονης εποχής που εισηγήθηκε την κατά τα άλλα εύστοχη ερμηνεία του όρου «αληθέστατη πρόφασις» (τον Ste. Croix) απ' το να εφαρμόσει το πολύτιμο συμπέρασμά του για την αποκρυπτογράφηση του επίμαχου σημείου.

Μία στατιστική εκδοχή *a posteriori* δικαίωσης των βαθύτερων κινήτρων του Μεγαρικού Ψηφίσματος: ναυτικές δυνάμεις που κατάφερε να παρατάξει η Πελοποννησιακή Συμμαχία σε συγκρούσεις όπου αυτή ενεπλάκη, από τα Μηδικά έως την έναρξη του Δεκελεικού Πολέμου και την εισαγωγή της περσικής οικονομικής παραμέτρου. Καταγράφονται αυξομειώσεις, μικρά σφάλματα κατά τόπους στους υπολογισμούς, δεν έχει ληφθεί υπόψη ο παράγοντας «εσφαλμένη εκτίμηση για την κρισιμότητα μίας σύγκρουσης και επιτελικά λάθη», ούτε ο αποκλεισμός του Κορινθιακού Κόλπου και η παραίτηση των Μεγαρέων από τον Σαρωνικό που επέβαλαν οι Αθηναίοι: πάντως, η γενική εικόνα αποπνέει φθίνουσα αριθμητική ισχύ.

TABLE 1. PELOPONNESIAN NAVAL FORCES, 480-413 B.C.⁵²

<i>Action</i>	<i>Triremes</i>	<i>Source</i>
Artemisium, 480	95	Hdt. VIII.1.1-2.2
Salamis, 480	150	Hdt. VIII.43.1-48.1
Saronic Gulf, 459	70+	Thuc. I.105.2
Leucimne, 434	75	Thuc. I.27.2 and I.29. 1
Sybotae, 433	150	Thuc. I.46.1-2
Cephalonia, 431	40	Thuc. I.33.1
Zacynthus, 430	100	Thuc. I.66.1
Naupactus, 429	47	Thuc. II.83.3
Rhium, 429	77	Thuc. II.86.4
Aegean Sea, 427	42	Thuc. III.26.1 and I.29. 1
Corcyra, 427	53	Thuc. III.76.1-2
Pylos, 425	43	Thuc. IV.11.1
Pylos, captured	65	Thuc. IV.14.1 and IV.16. 3
Squadron to Syracuse, 414	16	Thuc. VI.93.3 and VI.104. 2
Corinthian Gulf, 413	25	Thuc. VII.31.4 and VII.54. 1

Πηγή: F. S. Naden, Spartan Naval Performance in the Decelion War, 414-404 BCE, *The Journal of Military History*, Vol. 73, No. 3 (2009), σ. 743.

Πρωτογενείς πηγές

- Αριστοτέλης, *Ι. Αθηναίων Πολιτεία*, Π. ΨευδοΞενοφών («Γερο-Ολιγαρχικός»), *Το πολίτευμα των Αθηναίων*, παρουσίαση – μετάφραση Α.Σ. Βλάχος, Αθήνα: ΕΣΤΙΑ, 1980.
- Αριστοφάνους, *Αχαρνής*, αρχαίον κείμενον - εισαγωγή - μετάφρασις - σημειώσεις Φ. Γιοφύλλη, Εν Αθήναις: Πάπυρος, 1963.
- Αριστοφάνους, *Ειρήνη*, αρχαίον κείμενον - μετάφρασις - σχόλια Κ. Βάρναλη, Αθήνα: Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1956.
- Διοδώρου Σικελιώτου, *Ιστορική Βιβλιοθήκη*, Βιβλία XI, XII, εισαγωγή - μετάφρασις - σχόλια Απ. Παπανδρέου, [Αθήνα] : Ελληνικός Εκδοτικός Οργανισμός, [196-;].
- Θουκυδίδης, *Ιστορία*, (Πρώτος Τόμος), Πελοποννησιακός Πόλεμος, Βιβλίο Α', Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2005.
- Θουκυδίδης, *Ιστορία*, (Δεύτερος Τόμος), Πελοποννησιακός Πόλεμος, Βιβλίο Β', Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2006.
- Πλουτάρχου, *Βίοι Παράλληλοι, Περικλής –Φάβιος Μάξιμος*, Αθήνα: Ι. Ν. Ζαχαρόπουλος, 1954.

Βιβλιογραφία

- Amouretti, M.-C., - Ruzé, F., *Κοινωνία και πόλεμος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Πατάκης, 2004.
- Badian, E., *From Plataea to Potidaea / Studies in the History and Historiography of the Pentecontaetia*, Baltimore and London: The John Hopkins University Press, 1993.
- Βλάχος, Α.Σ., *Μεροληψίες του Θουκυδίδη*, Αθήνα: ΕΣΤΙΑ, 1974.
- Bresson, A., *Η οικονομία στις ελληνικές πόλεις-κράτη: τέλη βου-1ος αι. π.Χ.*, Αθήνα: Πατάκης, 2010.
- Γερολυμάτος, Α., *Κατασκοπεία στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Κάκτος, 2001.
- Chatelet, F., *Η γέννηση της Ιστορίας / Η διαμόρφωση της ιστορικής σκέψης στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: Σμίλη, 2001.
- Constantakopoulou, C., *The Dance of Islands / Insularity, Networks, the Athenian Empire and the Aegean World*, Oxford – N. York et al: Oxford University Press, 2007.

- Fine, J.V.A., *The ancient Greeks: a critical history*, Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1983.
- Foster, E., *Thucydides, Pericles, and Periclean Imperialism*, Cambridge, N. York et al: Cambridge University Press, 2010.
- Gabrielsen, V., *Financing the Athenian Fleet / Public Taxation and Social Relations*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1994.
- Gomme, A. W., *A Historical Commentary on Thucydides*, vol I, London et al: Oxford University Press, 1959.
- Hale., J. R., *Οι άρχοντες των θαλασσών*, Αθήνα: Ψυχογιός, 2010.
- Hornblower, S., *A Commentary on Thucydides*, Volume I: Books I-III, Oxford – N. York et al: Oxford University Press, 1991.
- Kagan, D., *The Outbreak of the Peloponnesian War*, Ithaca & London: Cornell University Press, 1969.
- Kagan, D., *Περικλής ο Αθηναίος και η γέννηση της δημοκρατίας*, Αθήνα: Ωκεανίδα, 2005.
- Kagan, D., *Θουκυδίδης, ο αναμορφωτής της Ιστορίας*, Αθήνα: Ωκεανίδα, 2011.
- Kallet-Marx, L., *Money, Expense, and Naval Power in Thucydides' History 1-5.24*, Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1993.
- Lazenby, J. F., *The Peloponnesian War/A Military Study*, London – N. York: Routledge, 2004.
- Λίτσας, Σπ., *Πόλεμος και Ορθολογισμός*, Αθήνα: Ποιότητα, 2010.
- Λουκάς, Ι., *Αιγαίο Πέλαγος / Ιστορία και γεωπολιτική του ελληνισμού από την προϊστορία ως τους αλεξανδρινούς χρόνους*, Αθήνα: Παπαζήσης, 1993.
- Meiggs, R., *The Athenian Empire*, Oxford et al: Oxford University Press, 1972.
- Meiggs, R., *Trees and Timber in the ancient Mediterranean World*, Oxford et al: Oxford University Press, 1982.
- Νελλόπουλος, Ε. Δ., *Η ελληνική Τριήρης*, Αθήνα: Φλώρος 1999 (;).
- Πλατιάς, Αθ., *Διεθνείς σχέσεις και Στρατηγική στο Θουκυδίδη*, Αθήνα: ΕΣΤΙΑ, 1999.
- Platias, A.G., – Koliopoulos, C., *Thucydides on Strategy / Athenian and Spartan grand strategies in the Peloponnesian War and their relevance today*, Athens: Eurasia, 2006.

- Πόθου, Β., *Θουκυδίδου Αρχαιολογία και Πεντηκονταετία*, Αθήνα: Παπαζήσης, 2012.
- Ραμού - Χαψιάδη, Α., *Αρχίδαμος ο Ζευξιδάμου και η εξωτερική πολιτική της Σπάρτης επί της βασιλείας του*, Αθήναι, 1978.
- Romilly, J. De, *Ο Θουκυδίδης και ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός: η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, Αθήνα: Παπαδήμας, 2000.
- Σίμφας, Μ-Μ., *Το Ναυτικό στην Ιστορία των Ελλήνων*, τ. Α', Αθήνα: ΠΝ/ΥΙΝ 1982 (ανατύπ. 2006).
- Ste. Croix, G.E.M. de, *Τα Αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*, Αθήνα: Οδυσσέας, 2005.
- Todd, S. C., *Αθήνα και Σπάρτη*, Αθήνα: Καρδαμίτσα, 2005.
- Τσιμπουκίδης, Δ. Ι., *Αρχαία Ελληνική Ιστορική Σκέψη*, Αθήνα: Εντός, 1999.

Αρθρογραφία

- Blackman, D., "The Athenian Navy and Allied Naval Contributions in the Pentecontaetia", *GRBS*, Vol. 10, No. 3, 1969.
- Bonner, R. J., "The Megarian Decrees", *CPh*, Vol. 16, No. 3 (Jul., 1921).
- Brunt, P. A., "Spartan Policy and Strategy in the Archidamian War", *Phoenix*, Vol. 19, No. 4 (Winter, 1965).
- Dickins, G., "The True Cause of the Peloponnesian War", *CQ*, Vol. 5, No. 4 (Oct., 1911).
- Eddy, S. K., "Athens' Peacetime Navy in the Age of Perikles", *GRBS*, Vol. 9, No. 2, 1968.
- Johnson, A. C., "Ancient Forests and Navies", *TAPhA*, Vol. 58 (1927).
- Kagan, D., "Pericles, Thucydides, and the Defense of Empire", στο V. D. Hanson (επιμέλ.), *Makers of Ancient Strategy, / From the Persian War to the fall of Rome*, Princeton and London: Princeton University Press, 2010.
- Kelly, T., "Thucydides and Spartan Strategy in the Archidamian War", *AHR*, Vol. 87, No. 1 (Feb., 1982).
- Legon, R. P., "Megara and Mytilene", *Phoenix*, Vol. 22, No. 3 (Autumn, 1968).
- Legon, R. P., "The Megarian Decree and the Balance of Greek Naval Power", *CPh*, Vol. 68, No. 3 (Jul., 1973).
- Lendon, J. E., "Athens and Sparta and the coming of the Peloponnesian

- War”, στο L. J. Sammons II (επιμέλ.), *The Cambridge Companion to the Age of Pericles*, Cambridge – N. York et al: Cambridge University Press, 2007
- McDonald, B. R., “The Megarian Decree”, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 32, H. 4 (4th Qtr., 1983).
- Nash, J., “Sea Power in the Peloponnesian War”, *Naval War College Review*, Vol. 71, No. 1 (Winter 2018).
- Papalas, A. J., “The Development of the Trireme”, *The Mariner’s Mirror*, Vol. 83, No. 3 (Aug. 1997).
- Ραμού – Χαφιιάδη, Α., «Το Μεγαρικό Ψήφισμα και η Σπάρτη», Πρακτικά Α΄ Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών, (Μολάοι, 5-7 Ιουνίου 1982), Αθήνα, 1983.
- Rhodes, P. J., “Thucydides on the Causes of the Peloponnesian War”, *Hermes*, 115. Bd., H. 2 (2nd Qtr., 1987)..
- Ryder, T. T. B., “Thucydides and Athenian Strategy in the Early 450s: A Consensus of Mistranslations”, *G&R*, Second Series, Vol. 25, No. 2 (Oct., 1978).
- Sealey, R., “The Causes of the Peloponnesian War”, *CPh*, Vol. 70, No. 2 (Apr., 1975).
- Starr, C.G., “Thucydides on Sea Power”, *Mnemosyne*, Vol. 31, Fasc. 4, 1978.
- Stiros, S., - Pirazzoli, P., - Rothaus, R., - Papageorgiou, S., - Laborel, J., - Arnold, M., “On the Date of Construction of Lechaion”, Western Harbor of Ancient Corinth, Greece, *Geoarchaeology: An International Journal*, Vol. 11, No. 3, 1996.
- Trever, A.A., “The Intimate Relation between Economic and Political Conditions in History, as Illustrated in Ancient Megara”, *CPh*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1925).
- Tuplin, C., “Thucydides 1.42.2 and the Megarian Decree”, *CQ*, New Series, Vol. 29, No. 2 (1979).
- Wallinga, H. T., “Trireme and History”, *Mnemosyne*, Vol. XLIII, Fasc. 1-2, 1990.

BIBLIOΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ: A. EFSTATHIOU AND I. KARAMANOU (EDS.) HOMERIC RECEPTIONS ACROSS GENERIC AND CULTURAL CONTEXTS, TRENDS IN CLASSICS SUPPLEMENTARY VOLUMES 37, BERLIN-NEW YORK 2016, WALTER DE GRUYTER, 502 ΣΕΛΙΔΕΣ²

Ο συλλογικός αυτός τόμος είναι ο καρπός των εργασιών ενός διεθνούς συνεδρίου αναφορικά με την πρόσληψη του Ομήρου, φυσικά έπειτα από την προβλεπόμενη σε τέτοιες έγκυρες εκδόσεις διαδικασία κριτικής ανάγνωσης και διόρθωσης. Σε 28 κεφάλαια μελετώνται οι μεταμορφώσεις του έπους στην αρχαία λογοτεχνία από την αρχαϊκή εποχή έως και την ύστερη αρχαιότητα (ενότητες 2-5), η πρόσληψη ζητημάτων της ομηρικής φιλολογίας από Λατίνους σχολιαστές και από τη σερβική ποιητική παράδοση (6η ενότητα), καθώς και οι καλλιτεχνικοί μετασχηματισμοί του ομηρικού υλικού στις παραστατικές τέχνες (στο θέατρο, στον κινηματογράφο και στη μουσική: ενότητες 7-8). Ο τόμος κλείνει με γενικό ευρετήριο και ευρετήριο ομηρικών χωρίων. Προστίθεται σε ένα διάλογο που αενάως τροφοδοτείται αναφορικά με τα ομηρικά θέματα, ενώ και για την αρχή αυτού του διαλόγου πρέπει να ανατρέξουμε πολύ μακριά ήδη στην αρχαϊκή εποχή, δηλαδή λίγο μετά την υποτιθέμενη ή πραγματική σύνθεση του ομηρικού *corpus*.

Πολύ ορθά οι επιμελητές σημειώνουν ότι ο τόμος δεν μπορεί να εξαντλήσει τη συζήτηση για το θέμα της πρόσληψης του Ομήρου, καθώς ακόμα και μόνο μία από τις ενότητες του τόμου θα μπορούσε να αποτελέσει θέμα για δύο ή τρία μεγάλα συνέδρια. Ενώ πρόκειται για ένα τόμο με πάνω από 500 σελίδες, σεμνά παραδέχονται οι επιμελητές του ότι δεν είναι δυνατό να καλύψει με τρόπο εντελή το θέμα της πρόσληψης. Είναι αυτονόητο πως έτσι έχουν τα πράγματα. Δεν νομίζω ότι υπάρχει ευρύτερο, δυναμικότερο, ανθεκτικότερο, δημοφιλέστερο ίσως, κείμενο-πηγή στην παγκόσμια, τουλάχιστον τη δυτική, λογοτεχνική πα-

1. Καθηγητής Ιονίου Πανεπιστημίου, Τμήμα Ιστορίας.

2. Πρόκειται για το κείμενο που εκφωνήθηκε σε εκδήλωση στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Ιονίου Πανεπιστημίου στις 17.1.2017.

ραγωγή από τα ομηρικά έπη-με την Αγία Γραφή μάλλον να υπολείπεται κατά τι.

Για την ακρίβεια, μάλιστα, ως υπο-κείμενο λειτουργούν τα ποιήματα και κάθε μορφής διακείμενα που έχει το ομηρικό έργο γεννήσει, και μάλιστα όχι μόνο στο πεδίο της λογοτεχνίας, γιατί ο ομηρικός κόσμος έχει γεννήσει κείμενα, με την ευρύτερη έννοια του όρου, και στις εικαστικές και τις παραστατικές τέχνες, σε βαθμό που να μην είναι δυνατό να διακρίνει κανείς, αν αυτό που διατηρείται στη συνείδηση του αναγνώστη αλλά ακόμη και του ειδικού, είναι ομηρικό με τη στενή έννοια ή αφορά την πρόσληψη της ομηρικής πρόσληψης σε αρχαίους ήδη χρόνους. Τα πράγματα γίνονται με τρόπο σχεδόν προβοκατόρικο μεροληπτικά για τη μοναδικότητα της ομηρικής ποίησης, γιατί, ενώ για όλους τους άλλους σπουδαίους λογοτέχνες στο παγκόσμιο στερέωμα διαχρονικά μπορούμε να υποθέσουμε βάσιμα, να διαγνώσουμε ή πάντως να συζητήσουμε για τις οφειλές τους και την πρωτοτυπία τους έναντι ποικίλων προτύπων, για τα ομηρικά έπη αυτή η συζήτηση είναι αναγκαστικά περιορισμένη, και στον μέγιστο βαθμό στηριγμένη σε εύλογες ή λιγότερο εύλογες εικασίες, καθώς είναι το πρώτο δείγμα «ωραίας» λογοτεχνίας που διασώζεται στον δυτικό κόσμο.

Έτσι, ο Όμηρος νομοτελειακά παραμένει ο μόνος ουσιαστικά και τυπικά αρχαίος ποιητής, καθώς οι επίσης αρχαίοι για μας τραγικοί, ακόμη και οι λυρικοί, οι αλεξανδρινοί και οι Ρωμαίοι –ο Βεργίλιος πιο διάσημος ίσως ανάμεσά τους–, αλλά και ο εντός ψυχεδελικού οίστρου αυτοαποκαλούμενος δεύτερος Όμηρος, ο Έννιος του αρχαϊκού ρωμαϊκού έπους, είναι πολύ «μοντέρνοι». Όχι χρονολογικά, βέβαια: για μας που είμαστε στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας μετά το 2000 πόσο πιο μοντέρνος μπορεί να είναι ο Βεργίλιος που γράφει πριν από 2000 χρόνια, από τον Όμηρο (που δεν ξέρουμε με απόλυτη βεβαιότητα αν και τι γράφει) πριν από 2800;

Δεν είναι, όμως από σχολαστικιστική μικροψυχία που τον Όμηρο δε θα τον αποκαλέσουμε μοντέρνο, ενώ αναφορικά με τον Βεργίλιο δεν επιμένουμε στα αρχαϊκά χαρακτηριστικά του, αλλά γιατί στον «Ρωμαίο Όμηρο» ανιχνεύονται με ευκολία τεχνικές που είναι δεδομένες και αυτονόητες στη σύγχρονη λογοτεχνία. Μα, θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς πως και στο ομηρικό έργο είναι παρούσες τεχνικές που απαντούν ευρέως σε ωριμότερες φάσεις της λογοτεχνίας, όπως η ανάδρο-

μη αφήγηση, ο εγκιβωτισμός, η προοικονομία, η σύμμικτη αφήγηση, η τεχνική *in medias res*, μαρτυρίες άλλωστε για το ότι ο Όμηρος είναι το προϊόν μιας ώριμης εξέλιξης, μάλλον το ευτυχές τέρμα μιας πορείας και όχι η αρχή της-απόδειξη ακόμη για το πόσο πολλά έχουμε χάσει από τα αρχαία γράμματα. Το βασικό διαφοροποιητικό για τον Όμηρο στοιχείο είναι όμως πως αυτός γίνεται το μέσο για να καταστούν μοντέρνοι ο Βεργίλιος, ο Οβίδιος, ο Έννιος, ο Ευριπίδης πριν από αυτούς, ο βαρύς Πίνδαρος, είτε γιατί επιδίδονται σε μια *aemulatio*, γόνιμη και ευμενή απέναντι στον «πατέρα Όμηρο», όπως τον αποκαλούν κάποιοι από αυτούς (κυρίως βέβαια οι επιρρεπείς σε μεταλογοτεχνικά σχόλια Ρωμαίοι), είτε γιατί επιχειρούν να ροκανίσουν τον θρόνο του, όπως ο «ανθομηρικός» Καλλίμαχος και οι θιασώτες του, οι Ρωμαίοι νεώτεροι και νεωτερίζοντες.

Ενώ όμως όλοι αυτοί οι αγαπημένοι και πολύ σημαντικοί, δε θα υπήρχαν χωρίς τον Όμηρο, τουλάχιστον έτσι όπως τους γνωρίζουμε και όπως διαμόρφωσαν την ταυτότητά τους, καθώς αποκτούν τη δική τους λογοτεχνική μοναδικότητα είτε αναμορφώνοντας είτε απορρίπτοντας τα ομηρικά μοντέλα, ο Όμηρος έχει την πολυτέλεια να «κείται», να είναι κείμενο, καυχώμενο σιωπηλώς πως θα υπήρχε και χωρίς αυτούς. Ούτε αυτό όμως είναι αλήθεια: γιατί όσο αλήθεια είναι πως μιμητές και «αρνητές» της ομηρικής λογοτεχνίας –για να κάνω ένα χονδρικό διαχωρισμό– βασιίζουν την υπόστασή τους σε μεγάλο βαθμό στη στάση τους έναντι του Ομήρου, προϋποθέτοντας ότι είναι κάτι το σταθερό, το κατ' εξοχήν κείμενο χωρίς ορατό υπο-κείμενο, η ίδια η διάσωση και η διαμόρφωση της ιδέας γι' αυτό περνάει αναγκαστικά, υποσυνείδητα ή συνειδητά μέσα από τη γόνιμη, εχθρική ή ευμενή διαμεσολάβηση των κατά καιρούς προσλήψεων. Αυτό με άλλα λόγια που εμείς σήμερα έχουμε διαμορφώσει ως ιδέα για τον ομηρικό κόσμο, ο δικός μας «Όμηρος» είναι όχι μόνο το αποτέλεσμα της επαφής μας με το ομηρικό έργο καθ' εαυτό, αλλά θα έλεγα κυρίως ό,τι προκύπτει μέσα από τις ποικίλες προσλήψεις του σε απίθανης ευρύτητας και ποικιλίας είδη και συμφραζόμενα. Συνεπώς, και ο Όμηρος δε θα υπήρχε χωρίς αυτούς που τροφοδότησε.

Έτσι, ο εκλεκτός κι εκείνων που τον αγαπούν κι εκείνων που αγαπούν να τον μισούν, απολαμβάνει δικαίως τα προνόμια που ο ίδιος έδωσε στους ήρωές του. Όσο αλήθεια είναι πως η Ελένη δε θα ήταν η

παγκοσμίως και διαχρονικά ωραία, και ο Αχιλλέας ο ορισμός της πολεμικής αρετής και του «ωραίου θανάτου», χωρίς τη διαφήμισή τους μέσα από τους ομηρικούς στίχους, άλλο τόσο αλήθεια είναι πως ο Όμηρος θα μπορούσε να ήταν θαμμένος σε απόλυτη λήθη ή να αποτελεί γραμματολογική υποσημείωση, όπως τόσοι και τόσοι, ή μια χαμένη Ατλαντίδα της λογοτεχνίας, αν οι επίγονοι είχαν διαφορετικά αποφασίσει: όχι βέβαια με την αντίθεσή τους, αυτή τον διέσωσε και τον εξέθρεψε. Σε ζητήματα πολιτισμού δεν είναι επίφοβη η σύγκρουση, αυτή γονιμοποιεί και παράγει, αλλά η αδιαφορία είναι που σκοτώνει και ενταφιάζει στη λήθη.

Με αυτή την οπτική η πρόσληψη αναδεικνύεται πρόδηλα ουσιώδης διαδικασία στη λογοτεχνία και την παραγωγή της, και καθίσταται προφανής η τεράστια σημασία της υπό συζήτηση έκδοσης αναφορικά με τις ομηρικές μελέτες, καθώς τίθεται *ex principio* στο κέντρο τους. Και πίσω της κρύβεται τεράστιος μόχθος, ακριβώς γιατί είναι πολύ δύσκολο να εντοπιστεί αυτό το κέντρο. Είναι τόσο μεγάλος ο όγκος και η ποικιλία των προσλήψεων και τόσα τα στρώματα της πρόσληψης –ουσιαστικά μιλάμε για τη μελέτη της πρόσληψης της πρόσληψης σε πολλές περιπτώσεις–, ώστε το τιτάνιο έργο είναι να δαμάσει κανείς τον όγκο του υλικού. Έτσι, ο υπό συζήτηση τόμος, πέρα από την αδιαμφισβήτητη υψηλή ποιότητα εκάστης συμβολής, πιστοποιημένη και από τον διάλογο στον οποίο οι εργασίες υποβλήθηκαν εκτιθέμενες σε ένα διεθνές συνέδριο, και από τη διήθησή τους δια της εκδοτικής επιμέλειας και κριτικής ανάγνωσης πριν από την τελική τους δημοσίευση, πετυχαίνει κάτι σχεδόν ακατόρθωτο: μια τόσο επιμελημένη ταξινόμηση του υλικού, ενός υλικού ποικιλόμορφου, υπακούοντος σε διαφορετικές πολλές φορές λογικές, σχολές, οπτικές, και αναφερόμενου σε διάφορα είδη και εποχές, ώστε ο αναγνώστης να καθοδηγείται και να διευκολύνεται, παίρνοντας επαρκή γεύση, σαφές στίγμα από τη λογική που διέπει τον τόμο. Και τούτο πιστώνεται στους δύο εκδότες/editors, που επιμελούνται, ασκώντας φιλολογική μικροτεχνία, το μέρος και επιθεωρούν το όλον, ώστε η πολυμορφία και ο όγκος των μερών να μη διασπά την ενότητα και την ενιαία λογική του συνόλου.

Τη λογική αυτή του όλου παραθέτει η Εισαγωγή της Ιωάννας Καραμάνου, που συνεπικουρείται από το θεωρητικό κείμενο της διαπρεπούς Lorna Hardwick, θέτοντας το πλαίσιο της μελέτης των προσλή-

φρων του Ομήρου, και δι' αυτού του τρόπου προτείνοντας ουσιαστικά ένα δρόμο ανάγνωσης του τόμου. Η περιήγηση του αναγνώστη, ήδη από το τμήμα που πραγματεύεται την πρόσληψη του Ομήρου στην αρχαϊκή λογοτεχνία της Ελλάδας, αφορά σε κείμενα λιγότερο ή περισσότερο γνωστά για τις ομηρικές τους οφειλές –θα ξεχωρίζα τη μελέτη του Chris Carey, που φωτίζει τη σχέση του Ομήρου με το πιο ομηρίζον κομμάτι του Ηροδότου, ευρισκόμενου σε μεταιχμιακό σημείο τόσο χρονολογικά μεταξύ του αρχαϊκού κόσμου και των αξιών του, όσο και ειδολογικά μεταξύ μυθολογικής και ιστορικής αφήγησης. Ασφαλώς, την εργασία του Αθαν. Ευσταθίου, που φωτίζει κομμάτια της πρόσληψης του Ομήρου σε κείμενα όπου αυτή δε θεωρείται αυτονόητη, όπως είναι ρητορικά κείμενα, ειδικά ο Αισχίνης. Για την ανίχνευση της ρητορικής παιδείας στην ποίηση, από τους αλεξανδρινούς χρόνους κι έπειτα, με έμφαση στη ρωμαϊκή περίοδο, η έρευνα έχει αρκετά ασχοληθεί και τα αποτελέσματα αυτής της επίδρασης έχουν αξιολογηθεί αρνητικά ή θετικά, ανάλογα με τον βαθμό επιτυχίας της ενσωμάτωσης της λογιότητας και της *institutio oratoria* στην ποίηση. Αλλά ο Ευσταθίου μιλάει για την αντίστροφη πορεία, την παρουσία ομηρικών θεμάτων και χαρακτήρων σε ρητορικούς λόγους, στον Αισχίνη ειδικά, φωτίζοντας μια λιγότερο προφανή πτυχή των ενδολογοτεχνικών ανταλλαγών, συνεξετάζοντας τις ιστορικές πολιτικοκοινωνικές συνθήκες που ευνόησαν την αξιοποίηση αυτή των ομηρικών στοιχείων στη ρητορική πράξη. Η Ε. Βολωνάκη εξετάζει την ιδέα του κλέους και τη μεταφύτευσή της στο είδος των επιταφίων και ο Ι. Περυσινάκης την ομηρική ιδέα της αρετής σε φιλοσοφικά κείμενα. Ας σημειωθεί επίσης η συμβολή της Μ. Κανέλλου αναφορικά με την αναβίωση των ομηρικών μοτίβων για τον έπαινο της γυναικείας εμφάνισης κυρίως διαμέσου της σύγκρισης με το αρχετυπικό κάλλος της Αφροδίτης στο ελληνιστικό επίγραμμα. Πρόκειται για επιτρεπτή από την αναθεωρητική έναντι του Ομήρου ελληνιστική λογοτεχνία εκλεκτική χρήση ομηρικού υλικού, στο πλαίσιο μιας έντεχης ένθεσης του προερχόμενου από ένα *magnum opus* υλικού σε μικροτεχνικούς λογοτεχνικούς σχεδιασμούς, την ίδια στιγμή που η ύλη αυτή αποτελεί πάντοτε εύκολα διαθέσιμη παρακαταθήκη, όταν οι πολιτικοθηρησκευτικές ανάγκες ζητούν θεοποιήσεις και ηρωοποιήσεις θνητών. Ο Karim Arafat πρωτοτυπεί αναδεικνύοντας την εγγύτητα του Παυσανία με τον Όμηρο ως αρχετυπικό περιηγητή, ενώ η Μαρία Ύψη-

λάντη, εξετάζοντας την Παράφραση του κατά Ιωάννην Ευαγγελίου από τον Νόννο τον Πανωπολίτη, μιλάει για την εξοικείωση του κοινού όχι μόνο με σύγχρονες θεολογικές έννοιες αλλά και με την παράδοση του επικού στίχου.

Το τμήμα της εκ μέρους των Λατίνων πρόσληψης του Ομήρου παρουσιάζει κατά τη γνώμη μου ξεχωριστό ενδιαφέρον, καθώς η ρωμαϊκή λογοτεχνία διατελεί υπό τη διαρκή έμπνευση και επιρροή από τον Όμηρο, είτε εκφράζοντας θαυμασμό είτε αποκτώντας την αυτοσυνειδησία της αντιπαρατιθέμενη προς αυτόν. Η Ελένη Κυριακίδου-Περάκη πραγματεύεται, εξετάζοντας διαμέσου του μοτίβου των λογοτεχνικών καταλόγων, τις παραδεδεγμένες ανταλλαγές μεταξύ ενός ελληνιστικού δημιουργήματος, της βουκολικής ποίησης, και της λατινικής έκφασής της, επισημαίνοντας τον λιγότερο προφανή ρόλο του ομηρικού *corpus* για την εξέλιξη του είδους αυτού, όσο ακόμη ο Βεργίλιος διατυμπανίζει την οφειλή του στον Θεόκριτο, πριν ακόμη γίνει «ΗΣίοδος» με τα Γεωργικά του ή «Όμηρος» με την ιλιαδοδυσσειακή Αινειάδα του. Στη συνέχεια, η Σοφία Παπαϊωάννου δε μένει στην εξιχνίαση κάποιων ακόμη βεργιλιακών οφειλών στον Όμηρο, έστω και αν το υλικό παραμένει ανεξάντλητο και κυρίως ανεξερεύνητοι όλοι οι τρόποι του μετασχηματισμού του ομηρικού υλικού εντός του βεργιλιανού έπους, αλλά, πρωτοτυπώντας, εισέρχεται στην οικείωση εκ μέρους του Βεργιλίου μιας θεμελιώδους πτυχής της ομηρικής ποίησης, της προφορικότητάς της. Εύστοχα εντοπίζει στις έμφορτες λογιότητας βεργιλιανές εκφράσεις ένα πεδίο εμφάνισης της ομηρικής προφορικότητας που ίσως εκπλήσσει, περαιτέρω τονίζοντας την πολυσύνθετη λειτουργία της διακειμενικότητας στη σύνθεση του αινειαδικού έργου, που ενσωματώνει με ευκολία και στοιχεία οπτικοποίησης της ομηρικής αφήγησης. Ο Χάρης Μιχαλόπουλος χειρίζεται την αποδόμηση ενός δημοφιλούς οδυσσειακού επεισοδίου (το σχετικό με τον Πολύφημο) και τον μετασχηματισμό του στην αινειαδική σκηνή της συνάντησης των Τρώων με τον σύντροφο του Οδυσσέα, Αχαιμενίδα. Οι παρατηρήσεις του αφορούν στον μεταποιητικό χαρακτήρα του επεισοδίου ως δείκτη της επεξεργασίας του ομηρικού υλικού από τον Βεργίλιο στο πλαίσιο του προσδιορισμού της ποιητολογικής του ταυτότητας ως συνέχειας και εξέλιξης της επικής παράδοσης. Παράλληλα όμως επισημαίνουν τις πολιτικές προεκτάσεις του αινειαδικού επεισοδίου στο συγκεκριμένο ιστορικό πολιτικό πλαίσιο, οι οποίες προϋποθέτουν

την προνομιακή οικειοποίηση τόσο της λογοτεχνικής κληρονομιάς, όσο και των ιδεολογικών παραμέτρων του Ομήρου από τη Ρώμη. Ο Boris Kayachev θα ανιχνεύσει τη γνωστή οδυσσειακή μορφή της Σκύλλας ως ομηρικό πρότυπο στη σύνθεση του ψευδοβεργιλιανού *Ciris*, προβαίνοντας σε παρατηρήσεις για το ποιητολογικό περιεχόμενο του ρωμαϊκού ποιήματος καθώς και για τη λειτουργία του διακειμενικού υπαινιγμού ως βασικής έκφρασης λογοτεχνικής πρόσληψης. Την ενότητα κλείνει η μελέτη ενός λογοτεχνικού είδους που εν πολλοίς προσδιορίζεται βάσει της αντίθεσης προς το επικό σύμπαν, κυρίως όπως αυτό συλλαμβάνεται στην ομηρική εκδοχή του. Ενωώ τη ρωμαϊκή ελεγεία, όπου ο Ανδρέας Μιχαλόπουλος ερμηνεύει τη μετατροπή ομηρικών ερωτικών μοτίβων σε νέα συμφοραζόμενα. Σε αυτά έχει συντελεστεί η απόλυτη αντιστροφή αξιών: πολιτισμικών και ηθικών αλλά επίσης και λογοτεχνικών προτιμήσεων και αξιωμάτων. Ο Ανδρέας Μιχαλόπουλος εξετάζει το ιδιαίτερα δημοφιλές μοτίβο της *militia amoris* στον Προπέρτιο, με το οποίο ο ελεγειακός επιστρατεύει λεξιλόγιο, περσόνες και μοτίβα από το ηρωικό έπος στην υπηρεσία ενός αντίπαλου προς το ομηρικό σύμπαν αξιακού πόλου. Αν ο Όμηρος διασώζεται αναγεννώμενος εντός ενός ανανεωμένου και ανανεωτικού είδους και ιδεόκοσμου, το νεότερο πεδίο οφείλει μεγάλο μέρος της ύπαρξής του και της ταυτότητάς του στην επιθετική *aemulatio* έναντι του αρχαϊκού ποιητή. Ξεχωρίζει ακόμη η εργασία του διαπρεπούς Robert Maltby, που, μελετώντας έξι περιπτώσεις βεργιλιανών αποσπασμάτων σε σύγκριση με το ομηρικό κείμενο-πηγή, αναπτύσσει την ιδέα, με αφορμή τα ομηρικά παραθέματα στα Σχόλια του Σέρβιου στην Αινειάδα, ότι ένα ερμηνευτικό υπόμνημα είναι και πρέπει να μελετάται και ως ένα είδος πρόσληψης.

Η πραγμάτευση, στις δύο τελευταίες ενότητες του τόμου, της μετουσίωσης του ομηρικού υλικού στις παραστατικές τέχνες, θέατρο, κινηματογράφο και μουσική, επιβεβαιώνει την πολυμορφία της διεισδυτικότητας του Ομήρου διαχρονικά και έρχεται να κλείσει με τρόπο υποδειγματικό το έργο, περισσότερο βέβαια προοιδιαζόντας για τα (πολύ περισσότερα) ερωτήματα που απομένουν να απαντηθούν και όχι γι' αυτά που απαντήθηκαν· ή μάλλον για τα ερωτήματα που πρόκειται να τεθούν, για τις νέες, διαρκώς αναδυόμενες υποθέσεις εργασίας χάρη στη μήτρα της δυτικής λογοτεχνίας που αποτελεί ο Όμηρος. Η Ιωάννα Καραμάνου, σε ένα χώρο όπου το επικό υλικό αυτονοήτως

τροφοδοτεί και ταυτόχρονα φωτίζεται, *a posteriori* ερμηνευόμενο, εννοώ το αρχαίο θέατρο, επιλέγει να εξιχνιάσει λιγότερο μελετημένες πτυχές της πρόσληψης του Ομήρου από τον Ευριπίδη, χωρίς να παραλείπει διόλου τη συνεκτίμηση των πολιτιστικών συμφραζόμενων του πέμπτου προχριστιανικού αιώνα. Κυρίως παρεμφαίνεται με τρόπο πρωτότυπο την αξιοποίηση της ομηρικής ηθικής στο πλαίσιο των τραγικών αγώνων λόγου, αντιπαραθέτοντας πτυχές αυτής της ηθικής με αυτήν των συγχρόνων του τραγικού. Άλλες συμβολές της ίδιας ενότητας (π.χ. της Α. Μπακογιάννη) εξετάζουν και ερμηνεύουν τον συνδυασμό του ομηρικού σύμπαντος, μοτίβων, τόνου, πνεύματος, χαρακτήρων, με σύγχρονες φόρμες: ο Κακογιάννης, ο Καμπανέλλης και ο Θεοδωράκης έρχονται να μοιραστούν με τον Όμηρο ένα μέρος της οικουμενικής του αναγνω-
ρισης.

Ο τόμος καθίσταται ξεχωριστός και για ένα πρόσθετο λόγο: περιέχει μία από τις τελευταίες μελέτες του κορυφαίου κλασικιστή Δανιήλ Ιακώβ, που έφυγε από τη ζωή, πριν ο τόμος δημοσιευθεί. Η εργασία του αφορά στην ιδιαίτερα σύνθετη διαδικασία της πρόσληψης της Οδύσσειας στην ευριπίδεια Άλκηστη, με άξονα κυρίως το θέμα του νόστου, προβαίνοντας σε ιδιαίτερα διεισδυτική και τολμηρή ανάλυση.

Θα αρκούσε, προς επίρρωση της θέσης για την ευρύτατη πρόσληψη του ομηρικού έργου, να απλώσει το χέρι του ο επισκέπτης μιας δημόσιας βιβλιοθήκης, να ξεφυλλίσει τον πρώτο τυχόντα τόμο και να συναντήσει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία την ομηρική ανάμνηση. Στις πανεπιστημιακές βιβλιοθήκες διεθνώς έχει ήδη βρει τη θέση του και ο παρών τόμος, ο ίδιος άλλωστε από δείγμα υψηλής ποιότητας και μεγάλου μόχθου ομηρικής πρόσληψης. Ομηρικού πνεύματος καταφανώς, λόγω του δικαιολογημένα μεγάλου μεγέθους, του κυριολεκτικού και του επιστημονικού βάρους-με την *gravitas* και τη *magnitudo* να συνάδουν άριστα με τα ειδολογικά στάνταρντς ή κλισέ του επικού σύμπαντος· την ίδια στιγμή που η ποικιλία, η λεπτομερής επεξεργασία και *eruditio* του πονήματος συμφιλιάνει τη μνημειακή αρχαικότητα του Ομήρου με τη νεωτερικότητα των πιο λόγιων υμνητών και αρνητών του.

